

VRHNIŠKI RAZGLEDI 4

VRHNIŠKI RAZGLEDI

LETO 4

VRHNIŠKO MUZEJSKO DRUŠTVO

VRHNIKA 2003

VRHNIŠKI RAZGLEDI

Leto 4 (2003)

Izdalo in založilo Muzejsko društvo Vrhnika
Vrhnika, Tržaška cesta 23

Uredniški odbor:

Franci Dovč, Darinka Koderman Patačko (lektorica),
France Kvaternik, Pavel Mrak (tehnični urednik),
Marija Oblak Čarni (glavna in odgovorna urednica),
Tatjana Oblak Milčinski.

Oblikovanje in računalniški prelom: **Gašper Mrak**

Tisk: PG Vinko Nagode, s. p.

Naklada: 500 izvodov

Vrhnika, maj 2003

VR 09001182
Zbornik je s finančno pomočjo svojih članov izdalo
in založilo Muzejsko društvo Vrhnika

ISSN 1408 – 0583 – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

Na naslovnici: **Simon Ogrin, Kotnikova hiša v Verdu** (olje, izrez, okoli leta 1880, last dr. A. Majdiča).

Zadnja stran knjige: **Fotografija Kotnikovega posestva** (foto: M. Borčič, 1976).

Prečna prereza Kotnikovega posestva z načrta iz leta 1877.

KAZALO

Marija Oblak Čarni OB 4. ŠTEVILKI VRHNIŠKIH RAZGLEDOV _____	4
Mojca Arh Kos UMETNOSTNOZGODOVINSKA DEDIŠČINA NA VRHNIŠKEM _____	7
Damjana Pediček Terseglav ETNOLOŠKA DEDIŠČINA NA VRHNIŠKEM _____	10
Petra Jernejec Babič KULTURNA DEDIŠČINA – VREDNOTE DANAŠNJEGA ČASA _____	12
Janez Kos CLAUSTRA ALPIUM IULIARUM _____	15
Bojan Kukec IZ PRAVNE ZGODOVINE VRHNIKE _____	17
Nataša Oblak VELIKI LJUDJE V MALEM KRAJU _____	25
Karol Rustja VRHNIŠKA LOKALNA ŽELEZNICA _____	76
Darinka Koderman Patačko MARIJAN MAROLT KOT PRIPOVEDNIK _____	97
Marijan Marolt MIKELČEVI SPOMINI NA PETKOVŠKA _____	123
Franci Dovč FRANCIS JAGER - DUHOVNIK IN ČEBELAR _____	126
Pavel Mrak IVAN (JOHN) JAGER - ARHITEKT _____	135
Marija Oblak Čarni KJE SO ARHIVI VRHNIŠKE OBČINE _____	140
Marta Samotorčan ŽIVE JASLICE V LIGOJNI _____	147
Marjeta Adamič STAVKA USNJARSKIH DELAVCEV V TOVARNI CARLA POLLAKA _____	159
Aleksandra Serše SLOVENIJA NA VOJAŠKEM ZEMLJEVIDU 1763–1787 _____	160
Franc Okrajšek NASTANEK USNJARNE S. KALIN _____	166
Milena Živec, Marija Oblak Čarni MUZEJSKO DRUŠTVO VRHNIKA 1999–2002 _____	168
SEZNAM ILUSTRACIJ _____	174

OB 4. ŠTEVILKI VRHNIŠKIH RAZGLEDOV

Pred vami je 4. številka zbornika VRHNIŠKI RAZGLEDI. Prinaša prispevke o zgodovini Vrhnike, njeni kulturni dediščini in njenih ljudeh. Konzervatorke Ljubljanskega regionalnega zavoda za kulturno dediščino Mojca Arh Kos, Damjana Pediček Terseglav in Petra Jernejec Babič objavljajo svoja predavanja, ki so jih pred nedavnim imele v Cankarjevem domu na Vrhniki. V njih opozarjajo na umetnostnozgodovinsko, etnološko, kulturnokrajinsko in naselbinsko dediščino na Vrhniskem, njene značilnosti in načine varovanja. Janez Kos razmišlja o možnostih za predstavitelov ajdovskega zidu, prvovrstnega arheološkega spomenika iz rimske dobe pri nas. Odvetnik Bojan Kukec odkriva, kje smo imeli na Vrhniki sramotilni steber in kaj je pomenil. Arhitektka Nataša Oblak predstavi bleščečo zgodovino verdskega Kotnik-Lenarčičevega rodu in posestva od začetkov, njegov vzpon in zaton, ter dodaja zanimivo vizijo obnove imenitnih stavb za nove namene in vsebine. Karol Rustja ob zgodovini vrhniške lokalne železniške proge pove dosti novega o razlogih za njen nastanek in o dogajanjih, povezanih z njo. Dragoceni so prispevki o naših zdomcih in izseljencih. Darinka Koderman Patačko predstavi literarno delo zdomskega pisatelja Marijana Marolta, Franci Dovč duhovnika in profesorja čebelarstva Francisa (Franca) Jagra, Pavel Mrak pa arhitekta Johna (Ivana)

Jagra, ki se je uveljavil že doma, predvsem pa v Združenih državah Amerike, kot urbanist v Minneapolisu. Marjeta Adamič opisuje potek stavke vrhniških usnjarjev leta 1922. Marta Samotorčan piše o že tradicionalnih živih jaslicah v Ligojni, kjer skušajo ob svetopisemski božični zgodbi čim bolj živo predstaviti tudi naravno, kulturno in etnološko dediščino vasi. Marija Oblak Čarni pove, kakšni arhivi so se ohranili v naši občini in kje jih danes hranijo. Mag. Aleksandra Serše predstavi vojaški zemljevid s konca 18. stoletja. Posebej predstavi Vrhniko in povabi domačine, da še raziščemo in lokaliziramo nekatera imena krajev, voda in gričev, ki jih pripravljavcem objave ni uspelo. Sicer kratka, a zanimiva sta dva spominska zapisa. O slikarju Petkovšku je po pogovoru z Janezom Mikelčcem pisal Marijan Marolt. Zapis smo našli v republiškem arhivu. Franc Okrajšek pa je zapisal svoje spomine na nastanek Kalinove usnjarne v Mokronogu in njeno selitev na Vrhniko. Na koncu je objavljeno poročilo o delu Muzejskega društva v letih 1999–2002.

Glede vsebine smo sledili usmeritvi, ki jo je društvo postavilo v svojih pravilih pred desetletjem, ob ustanovitvi. Ker desetletnice društva nismo nikjer posebej obeležili, naj se tu kratko ozremo nazaj, zlasti še zato, ker je prav zdaj potreben premislek, kako naprej.

Muzejsko društvo je bilo ustanovljeno pred desetletjem (leta 1992), v času osamosvojitve države, v navdušenju in ob odgovornosti občanov ob velikem dogodku. Njegovi pobudniki in snovalci so načrtovali, da bo društvo s svojo dejavnostjo pripomoglo k ozaveščanju in samozavedanju Vrhničanov, da imamo zgodovino in naravne danosti, ki so izvirno naše in po katerih smo lahko prepoznavni. Krepilo bo pripadnost kraju, zanimanje za njegovo bogato in pestro preteklost, njeno kulturno in naravno dediščino. V tem smislu so opredelili tudi naloge društva. V pravila so med drugim zapisali, da bo društvo povezovalo občane, rojake po svetu in druge zainteresirane osebe pri domoznanskih dejavnostih, zbiralo in obdelovalo bo gradivo o zgodovini Vrhnike in njenih ljudeh ter izdajalo zbornik Vrhniški razgledi in druge domoznanske publikacije.

Ustanovitev društva in njegov program je vrhniška občina podpirala. V iniciativnem odboru in med ustanovnimi člani je bil tudi tedanji vrhniški župan. Tako je bilo tudi naslednja leta. Občina je podprla večje akcije in projekte društva, kot so postavitve spominskih obeležij slikarjem Petkovšku, Sternenu in Ogrinu, ter izdajo treh številčk zbornika Vrhniški razgledi. Društvu je občina dala prostore in s tem omogočila zbiranje zgodovinskega gradiva, postavitve nekaj manjših, a odmevnih

razstav in organiziranje pogovorov z občani o raznih temah iz zgodovine kraja. Društvo je lahko razvilo svojo dejavnost in pripravilo tudi dolgoročnejshe projekte.

Razmere so se v zadnjem času spremenile. Vzrok vidimo v slabem finančnem položaju občine, ki se ostro kaže tudi v društvu. Že dolgo smo zbirali in dopolnjevali prispevke za zbornik. Pripravljen je bil za tisk in društvo se je znašlo pred vprašanjem, kako ga brez pomoči občine izdati. Kazalo je, da bo v rokopisu obležal v predalu. Problem so rešili društveni člani. Avtorji prispevkov, lektorica in uredniki so bili pripravljeni delo opraviti zastonj. Nekaj članov je prispevalo finančna sredstva, tudi večje vsote, za plačilo tehničnih storitev. Nekateri pa so zbornik plačali vnaprej. Vsem zares lepa hvala.

Verjamemo, da je kriza le prehodna, da sklepi z začetka 90-ih let še veljajo in da volja vseh, ki so društvo ustanovili, pomagali sestavljati njegov program in obljubili podporo pri izvajanju, ni spuhnela. S tem upanjem društvo ob svoji desetletnici poklanja nov zvezek zbornika svojemu kraju.

Vrhnika, spomladi 2003

Marija Oblak Čarni
urednica

UMETNOSTNOZGODOVINSKA DEDIŠČINA NA VRHNIŠKEM¹

Na vrhniškem območju je mogoče najti številne pomembne kulturnozgodovinske spomenike.

Na enem koncu imamo spomenik širšega evropskega pomena v razvoju kartuzijanskih samostanov. To je Bistra, ustanovljena že leta 1260. Po svoji bogati gradbeni in kulturni zgodovini je bil z odlokom cesarja Jožefa II. leta 1782 samostan ukinjen in je počasi propadal, leta 1808 so porušili tudi samostansko cerkev. Leta 1826 je preostala samostanska poslopja na dražbi kupila rodbina Franceta Galleta, zdaj pa že praznujemo 50-letnico obstoja Tehniškega muzeja Slovenije, ki zdaj domuje v poslopijih.

1. Cerkev sv. Nikolaja na Kurenu

Na drugi strani pa je na tem območju zastopan značilen primer sakralnega spomenika. To je cerkev sv. Nikolaja na Kurenu, ki v svoji celostni podobi predstavlja tipično slovensko srednjeveško podeželsko cerkev iz 16. stoletja. Ta se je v dokaj nespremenjeni obliki in s svojo bogato notranjo opremo – poslikavami, poslikanim lesenim stropom, oltarji – ohranila do danes.

Za umetnostnozgodovinsko dediščino je značilno predvsem veliko število objektov sakralnega značaja. S tem pojmom ne označujemo le stavb z vsemi arhitekturnimi značilnostmi, temveč tudi vso notranjo opremo, ki v celostni podobi izpričuje umetnostni razvoj. Vse cerkve so omenjene v arhivski dokumentaciji, in sicer v popisu cerkvenih dragocenosti iz leta 1525. Vendar lahko njihov nastanek iščemo že konec 14. in v 15. stoletju. Večkratne prezidave, predvsem v 18. in 19. stoletju, so okrnile starejše arhitekturne in likovne odlike predvsem srednjeveških poslikav (Dragomer, Velika Ligojna). Pri starejših cerkvah se pojavlja sožitje različnih slogovnih prvin, od pozne romanike do gotike, medtem ko so objekti med pozno renesanso in zrelim barokom največkrat celostno zasnovani. Primeri: cerkev Svete trojice, sv. Lenart, Bevke. Tudi notranja oprema se je s prezidavami spreminjala, zato je zastopana predvsem cerkvena oprema s konca 18. in iz 19. stoletja.

Vrhniško ozemlje je izrazito prehodno območje. Prehodnost se izraža v slogovnem umetnostnozgodovinskem razvoju, ki združuje značilnosti treh vplivnih okolij: alpskega, notranjsko-primorskega in ljubljanskega. Kljub ustaljenosti poznogotskih in renesančnih teženj v razvoju sakralne arhitekture je v zgodovinskem razvoju razpoznaven predvsem italijanski vpliv baročnih slogovnih teženj (božji grob, cerkev sv. Lenarta), ki pa se staplja z ustaljenimi in v tradiciji zakoreninjenimi likovnimi arhitekturnimi formami in renesančnim občutjem (cerkev Svete trojice iz leta

1630). Kot božjepotna cerkev, ki ima ob straneh dodani in romarjem namenjeni arkadni lopi, je vzpodbudila nastanek več naslednic v bližnji in daljni okolici. Te slogovne težnje se nadaljujejo tudi v 19. stoletju, ko nadalje izžarevajo klasicistične likovne tendence.

2. Notranjščina cerkve sv. Nikolaja na Kurenu

Pomembno vejo umetnostnozgodovinske dediščine predstavljajo ob sakralni arhitekturi in ljudski umetnosti nanju vezana znamenja, kot so kapelice in lesena znamenja s Križanim. Tak primer je poznobaročna kapelica, ki stoji ob poti zunaj naselja Verd. S svojim arhitekturnim in likovnim oblikovanjem pomeni kakovostnejše zasnovano zidano znamenje. Za območje pa so značilne predvsem kapelice iz obdobja s konca 19. stoletja in prehoda v naslednje. Te so povečini zaprtega tipa, nekatere večje kapele so tudi poslikane (v Dragomerju in Blatni Brezovici). Poleg sakralnega značaja označujejo znamenja tudi posamezne dogodke, opozarjajo na smeri poti, predvsem pa predstavljajo značilno prvo slovenske pokrajine z izraženim ljudskim načinom umetnostnega občutja.

Posebno zvrst umetnostnozgodovinske dediščine pomeni nagrobna umetnost. Pokopališča predstavljajo memorialno in zgodovinsko dediščino obenem. Posamezne nagrobne spomenike s strokovnega stališča zaradi arhitekturnih in likovnih kvalitete označujemo tudi kot umetnostnozgodovinsko dediščino. S številnimi ohranjenimi in kvalitetnimi nagrobnimi spomeniki so zastopana pokopališča v Verdu, na Stari Vrhniki in na Vrhniki. Nagrobna spomeniška dediščina je v zasnovi in podobi večkrat preseгла mejo ljudske umetnosti in se izkazuje tudi kot avtorsko umetnostno delo (Verd, Stara Vrhnika).

Predvsem na Vrhniki so v umetnostnozgodovinsko dediščino uvrščeni tudi številni arhitekturni objekti, ki v svojem zgodovinskem razvoju izpričujejo značilnosti poznogotskega in renesančnega snovanja. To so na primer zgodovinsko pogojene in raščene arhitekture objektov v historičnem jedru Vrhnik – Stara pošta, Črni orel, Sodnija.

Stavbna dediščina v svoji arhitekturni in likovni podobi izpričuje predvsem neoklasicistične težnje arhitekturnega oblikovanja. Za mesto Vrhnika pa so značilni tudi posamezni objekti, ki v svojem arhitekturno-likovnem oblikovanju odstopajo od zgodovinsko pogojenih značilnosti stavbne dediščine območja, kot sta npr. Kunstljeva vila in Jelovškova hiša.

Na območju je zastopana tudi pomembna zgodovinska in spominska dediščina, kot so javni spomeniki, ki so kot likovno-kiparske stvaritve tudi umetnostnozgodovinska dediščina: spomenik Ivanu Cankarju, spomenik borcem na Drči, spominske hiše, kjer so se rodili ali bivali pomembni Slovenci (Ivan Cankar, Matej Sternen, Jožef Petkovšek, Simon Ogrin). Za obeležitev teh hiš s spominskimi ploščami gre zasluga delu Muzejskega društva in seveda Občini Vrhnika.

Na koncu tega kratkega pregleda pomembne kulturnozgodovinske dediščine občine Vrhnika naj omenim, da svojo občino najbolj poznate krajani sami. Poznate zgodovino svojega rojstnega kraja ali kraja, ki je postal vaš dom. Seznanjeni ste z dogodki, ki so vplivali na razvoj kraja, poznate njegove potrebe, imate pa tudi svoje potrebe in želje za boljše bivanje in delovanje v današnjem sodobnem času.

Tu pa nastopi vprašanje, kaj pomeni zavest o pomenu umetnostnozgodovinske dediščine kraja in kaj pomeni njeno varovanje in ohranjanje.

V vsakdanjem življenju se le malokrat zavedamo pomena narodove kulturne identitete. Ta izraz zadnje desetletje vse bolj uporabljamo in pove vse. Pomeni pa, kdo pravzaprav si, od kod izviraš, v kakšnem okolju bivaš, kaj je za to okolje najbolj značilno, pomembno. Se pravi, da se zavedaš narodove zgodovinske kulturne poti in ohranjaš značilnosti kulturnozgodovinskega okolja. In v to okolje, v to narodovo kulturno krajino, sodi vsekakor tudi umetnostnozgodovinska dediščina, ki smo jo podedovali, ki smo jo sprejeli, z njo živimo, smo ponosni nanjo in jo ohranjamo našim zanamcem.

Danes, ko svet drvi neznanu kam ob modernizaciji, razvoju tehnologije, z novimi in od drugod prevzetimi tipologijami, standardi, normami, se verjetno največ sprašujemo mi konservatorji, ki se poklicno ukvarjamo s stroko in njenimi težavami, koliko kulturne dediščine bo še ostalo in v kakšnem stanju jo bodo podedovali naši zanamci.

Ob razvoju življenjskega standarda in potreb, mode posnemanja in zgledovanja po novem, boljšem bivanju in razvoju dejavnosti v okolju večkrat zanemarimo ali pozabimo na kakovost in pomembnost kulturne dediščine. Ob načrtnih in nestrokovnih posegih v okolje in objekte dediščine jo večkrat osiromašimo z izgubo spomeniško varovanih kvalitiet. Včasih

jo s posegi pri obnovah tako spremenimo, da objekt ali predmet ni več razpoznaven v okviru nekdanjih arhitekturnih in likovnih spomeniških vrednot, torej jo uničimo. Včasih že opravljena obnovitvena dela lahko popravimo (npr. ko gre za primerno barvno prezentacijo fasade, oblikovanje izveskov ali izložbenih oken, postavitev napeljave na fasado), v več primerih pa je dediščina tako okrnjena, da je izgubljena za vedno. Velikokrat se objekt dediščine samo izkorišča in uporablja za stanovanjske prostore. Uporabniki stanovanj pač niso lastniki objekta, zato ga ne vzdržujejo, fasade propadajo, vseeno pa stanovanja za svoje potrebe tako adaptirajo, da povzročajo škodo celotni varovani arhitekturni dediščini. Predvsem nenadzorovani posegi pri adaptacijah in vzdrževalna dela, ki potekajo le na osnovi izdane odločbe o priglasitvi del (brez poprejšnje pridobitve kulturnovarstvenih pogojev in smernic zavoda), največkrat zelo okrnijo ali celo odvzamejo objektu spomeniške kvalitete in ga razvrednotijo.

Vsi poznamo vedno iste odgovore in vprašanja glede obnove dediščine: ni denarja, če bi ga imeli, bi potekala obnova tako, kot narekuje in svetuje stroka.

Strokovna služba res ne ponuja denarne pomoči pri obnavljanju, lahko pa strokovno usmerja in svetuje, kako pri načrtovanju in izvedbi obnovitvenih del ohraniti spomeniško varovane arhitekturne in likovne vrednote objektov ter vplivnih območij dediščine.

Zavest, da smo imetniki, investitorji ali upravljavci kulturne dediščine, ne pomeni ovire, temveč naj vzbuja ponos, da jo imamo. Zato jo ohranjamo, varujemo in se z njo v svetu predstavljamo. Kot narodovo dediščino jo zapuščamo prihodnjim rodovom.

OPOMBE:

- 1 Predavanje v Cankarjevem domu na Vrhniki 12. decembra 2001

ETNOLOŠKA DEDIŠČINA NA VRHNIŠKEM¹

Vrhniško območje je izrazito prehodno ozemlje med primorskim delom in notranjostjo Slovenije, kjer so se križali osrednjeslovenski, notranjski in kraško-primorski vplivi. Zato se je na tem prostoru izoblikovalo značilno ljudsko stavbarstvo. Področje meji na zahodu na Notranjsko, od koder so prihajali kraški oz. primorski vplivi, na vzhodu pa na ljubljanski prostor, ki se navezuje na Dolenjsko oz. na osrednjo Slovenijo. Tako so se izoblikovale stavbne oblike, ki jih še posebno v barjanskih vaseh lahko označimo za dolenjske, medtem ko so na zahodni strani prevladovali kraški vplivi. Ti so najbolj vidni v obliki arkadnih hodnikov v stanovanjskih hišah in gospodarskih poslopjih, v peterostranih tlorisih hiš in v asketsko oblikovanih zunanjščinah. Osrednjeslovenske značilnosti pa se izražajo predvsem v mehkem in slikovitem oblikovanju stavbnih gmot. Oba tipa, neposredno drugega ob drugem, srečamo tudi na Vrhniki. Razlika med obema je izražena predvsem v razmerju med višino, širino in dolžino stavbe, v oblikovanju čelne fasade in v velikosti napuščev in strešnih čopov.

Na obravnavanem območju se pojavljajo trije osnovni gradbeni tipi hiš: zidana pritlična hiša (redko delno zidana, delno lesena hiša), vrhkletna ali vrhhlevna hiša in zidana nadstropna hiša.

Po osnovnem tipu ločimo hišo z enostavnim pravokotnim tlorisom in hišo s peterostranim, t. i. notranjskim tlorisom, ki ima vhod postavljen poševno ali pravokotno na os zgradbe.

Takšne hiše se pojavljajo na celotnem območju, od mesta Vrhnike do Zaplane in Podlipske doline. Pri nadstropnih zgradbah je ta motiv veliko redkejši (Zaplana, Podlipska dolina). Zelo pogosto, predvsem v ravninskih delih, se pojavlja tudi pritlična zidana hiša z mansardo oz. frčado nad glavnim vhodom. Te se pojavijo precej pozno, večinoma šele v drugi polovici 19. stoletja, med njimi najdemo tudi boljše primerke, ki imajo neposreden vzor v meščanski arhitekturi (Stara Vrhnika, Drenov Grič).

Hiša lahko pod skupnim slemenom združuje tudi gospodarske prostore ali pa ti stojijo samostojno. Ob nekdanjih furmanskih poteh so še ohranjene furmanske gostilne z velikimi gospodarskimi poslopji (Sinja Gorica, Log, Drenov Grič).

Za stavbno dediščino na obravnavanem območju so značilne dvokapne strehe z izredno strmimi strešnimi nakloni in visokimi čeli, ki so zidane ali gladko zapažena z lesom, pa tudi nizke strehe s strešnimi čopi, večinoma vse pokrite z opeko.

Starejši baročni portali so redki tudi pri hišah, ki so obdržale prvotno obliko. Pogosteje so ohranjeni t. i. klasicistični portali, ki so tudi večji in bolj bogato obdelani. Večina jih je iz sivega apnenca iz kamnoloma Lesno Brdo, t. i. črni portali z vbrušeni dekorativnimi motivi pa so izdelani iz črnega apnenca iz kamnolomov v okolici Drenovega Griča. Ohranjenih lesenih portalov je malo. Kamniti okviri so

redki, večinoma so le iz ometa in se pojavljajo v glavnem le v večjih naseljih (Vrhnika, Verd, Mirke). Pogost okras oken pa so kovane mreže. Značilni so podstrešni venčni in delilni zidci.

V dobi klasicizma in v času gradnje železnice sredi 19. stoletja so se zaradi primorskih vplivov pojavili arkadni hodniki v pritličjih in nadstropjih začetnih fasad.

Fasadna dekoracija, kot so slikani šivani robovi ali poslikave, je redka in le fragmentarno ohranjena predvsem na gospodarskih poslopih, svinjakih in kaščah (na Mirkah, v Verdu, Stari Vrhniki, Podlipski dolini).

Gospodarska poslopja, hlevi s seniki, so v glavnem zidana iz kamna. Če je hlev pritličen, mu je dodan še lesen skedenj in pod, če je nadstropen, so med zidane slope vpete stene iz lesenih desk ali pa je tudi nadstropje zidano in je pod podaljšanim napuščem nad vhodno fasado oblikovan niz dekorativnih opečnih prezračevalnih lin, ki ponavadi krasijo tudi zidana zatrepa. Najstarejši datirani hlev je v Mali Ligojni, in sicer iz leta 1628.

Večina kozolcev je dvojnih, toplarjev, v zahodnih hribovskih delih imajo iz kamna zidane stebre, od sredine 19. stoletja naprej pa tudi iz opeke. Redkejši so leseni kozolci, tako enojni kot kozolci "na kozla", ki se pojavljajo večinoma na ravninskih območjih. Leseni zatrepi so zaprti s pokončnimi deskami v dveh polah. Redki kozolci so datirani kot npr. toplar v Bevkah iz leta 1852.

Kašče so na vrhniškem območju zelo značilna stavbna dediščina, ki je številčno tudi precej dobro ohranjena. To so v glavnem zidani (redko leseni) enocelični podkleteni ali nadstropni objekti. Lesene stopnice, ki so vodile k vhodu v nadstropje, je sredi 19. stoletja nadomestilo zidano arkadno stopnišče (nadstrešek nad stopniščem, ki sloni na arkadnih lokih oz. okroglih

stebričih). Kletni del je običajno obokan, zgornji del pa ima lesen strop. Streha je dvokapna, pokrita z opeko. Zunanjščina je redko okrašena. Najstarejša zidana kašča je iz leta 1834 na Drenovem Griču, lesena iz leta 1808 pa na Zaplani.

Svinjaki se pojavijo v 19. stoletju. To so pritlične zidane stavbe podolgovatega tlorisa, pokrite z dvokapno streho. Na podolžni prednji fasadi so arkadne odprtine, sloneče na okroglih opečnih stebričih. To obliko gospodarskega objekta pozna v glavnem samo vrhniško in logaško področje.

Sušilnice za sadje so majhne, iz kamna zidane stavbe kvadratnega tlorisa, pokrite z opečno dvokapno streho, slonečo na dveh lesenih podpornih stebrih. Precej sušilnic je ohranjenih predvsem v hribovitih zahodnih koncih vrhniškega območja.

Kovačije so bile na tem območju zaradi starih furmanskih poti (predvsem Tržaška in Stara cesta na Vrhniki, v Sinji Gorici, na Drenovem Griču in Logu) precej pogoste in značilne. Danes je ohranjena le še ena na Stari cesti na Vrhniki.

Še redkeje so ohranjeni mlini in žage. Večina jih je opuščena in o njih pričajo le še ohranjena domača imena.

Kljub današnji čedalje številčnejši preobrazbi stavbnega fonda je kakovostna stavbna dediščina še vedno ohranjena po skoraj vseh naseljih vrhniške regije. Izmed te dediščine je stroka izbrala posamezne objekte in domačije in jih v skladu z Zakonom o kulturni dediščini predlagala za razglasitev za kulturne spomenike lokalnega pomena.

OPOMBE:

- 1 Predavanje v Cankarjevem domu na Vrhniki 12. decembra 2001

KULTURNA DEDIŠČINA – VREDNOTE DANAŠNJEGA ČASA¹

Osnovni pojmi in definicije

Osnovni namen sodelovanja pristojnih konservatorjev Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območne enote Ljubljana na decembrskem predavanju (l. 2001), je bila predstavitev dela in posameznih zvrsti dediščine. S pričujočim prispevkom želimo vsem tistim, ki se predavanja niso mogli udeležiti, razložiti in predstaviti del našega dela, ki ga med drugim opredeljuje tudi Zakon o varstvu kulturne dediščine.

Najširši pojem v spomeniškovarstveni terminologiji je **ohranjanje**. Ta združuje ukrepe in dejanja, usmerjene k zavarovanju dediščine (politiko, strategijo, zagotavljanje kakovosti ipd.). **Varstvo** je podrejen pojem, ki obsega zakonsko, upravno in strokovno dejavnost: evidentiranje, raziskovanje glede pomena, stanja in ogroženosti dediščine, določitev zahtev za varstvo, izdelavo konservatorske dokumentacije, strokovni nadzor, pa tudi pomoč lastnikom in vsem zainteresiranim pri ohranjanju dediščine, njenemu dostopu za javnost in razvijanju kulturnih vsebin. Termin **zaščita** pomeni konkretne ukrepe in aktivnosti, katerih namen je preprečevanje nezaželenih sprememb in slabšanja stanja dediščine. Pri tem je potrebno poudariti, da pojem dediščina v današnjem času presega pojmovanje posameznih temeljnih strok in je čedalje bolj povezan predvsem z upoštevanjem večjih prostorskih enot, med katerimi so tudi območja naselbinske dediščine, njihova stavbna dediščina ter kulturne krajine s svojo arheološko, zgodovinsko, umetnostno-

arhitekturno, etnološko, vrtnoarhitekturno in tehniško dediščino.

Kulturna krajina in naselbinska dediščina

Naše delo določa in varuje kulturno krajino zaradi prvin, ki dokazujejo kontinuiteto ali posamezne stopnje kulturnega in civilizacijskega razvoja. Njeno vključevanje v razvojno načrtovanje pri nas je posledica zaskrbljenosti zaradi spreminjanja znatnega dela slovenskega prostora. Prostorski razvoj namreč spreminja podobo kulturne krajine v številnih pojavnih oblikah. Kulturna krajina je v nenehnem spreminjanju, zato jo sodoben evropski varstveni odnos vse bolj poudarja kot dediščino, ki je določitvena identifikacijska prvina. Kot nosilka prostorske identitete je zato lahko razpoznavna na različnih ravneh: lokalni, nacionalni, mednarodni. Raznolike prostorske razmere, predvsem naravne, in raznolika raba danes in v preteklosti so razlog, da kažejo slovenske krajine veliko pestrost in bogastvo krajinskih vzorcev.

V tem okviru pojmujeemo dediščinsko kulturno krajino kot poseben, topografsko razločljiv del krajine, ki je nastal z medsebojnim učinkovanjem človeških in naravnih dejavnikov ter ponazarja razvoj človeške družbe v času in prostoru. Družbeno in kulturno priznane vrednote so pridobile zaradi izvirnih materialnih ostalin, ki odražajo nekdanjo rabo zemljišč, dejavnosti, spretnosti in tradicijo, zaradi upodobitve v književnih in likovnih delih ter zaradi pridobljenih in izpričanih povezav z

duhovno kulturo. Varstvo je zato usmerjeno k ohranitvi tistih sestavin in dejavnosti kulturne krajine, ki zagotavljajo ohranitev prepoznanih vrednot. Med osnovne kriterije, ki jih pri delu uporabljamo, sodijo: tradicionalne oblike bivanja in pridelovanja, vidno izpostavljeni poselitveni vzorci in izstopajoča stavbna dediščina, simbolne, pričevalne, asociativne ter kulturne vrednote krajin, doživljajske vrednote, enkratnost/unikatnost, posebne vrednote naravne krajinske zgradbe, konsistentnost zgradbe, topografska razločljivost, identiteta.

Sestavine naravnega in antropogenega okolja, naravne in kulturne danosti, človek nenehno spreminja: tudi stara mestna in vaška jedra, katerim številni neustrezni posegi spreminjajo lastnosti, vsebino, oblike in s tem povezano vrednost. Naselja so pomemben krajinski in družbeni pojav, njihovo varovanje pa je zaradi ohranjanja njihovih materialnih in vsebinskih lastnosti izredno pomembno. Prav vaška naselja dajejo s svojo številčnostjo v primerjavi z mesti svojevrsten pečat našemu prostoru. Pri tem sta raznolikost in bogastvo ljudskega stavbarstva izjemnega pomena, silhete naselij in njihove dominante pa dajejo krajinski sliki tak poudarek, da se določene regije ali mikroregije

z njimi lahko identificirajo navzven. Za zahodni del Ljubljanskega barja to vsekakor drži.

Lega in prostorska zasnova naselij sta v najtesnejši povezavi s konfiguracijo terena in vegetacijskim pokrovom ter časom in načinom poselitve. Za vrhniško ozemlje je pomembna stara prometna pot, ki je prav tako vplivala na velikost in notranjo prostorsko organizacijo. Naselja so kompaktna, gručasta ali obcestna z dokaj ohranjenimi, strnjenimi zazidalnimi linijami. Njihova podoba je soodvisna od stavbnih gmot, značilne omejitve v višino, oblikovanosti strešin in uporabe materialov. Poudarek v prostoru jim v večini primerov stopnjuje prostorska naselbinska dominantna. Pri njihovem ohranjanju in varovanju je zato potrebno upoštevati:

- značilne vedute na naselja, njihove silhete in dominante, s čimer je povezana nezazidljivost določenih površin;
- tlorisno mrežo naselij;
- zazidalne ulične linije naselij, notranje izoblikovane prostore, kot so trgi, razpotja, križišča (običajno poudarjeni s kapelico, znamenjem, vodnjakom ali drevesom);
- značilne gmote stavb;
- arhitektonske detajle in členitev fasad;

3. Pogled s Storževega griča na Barje; levo Stara Vrhnika, Velika in Mala Ligojna (foto: F. Dovč, 1963)

- strukturo fasadnih ometov;
- barvo in raster kritin.

Območje občine Vrhnika je glede na območja in objekte kulturne dediščine pestro, bogato in raznoliko. Njegova osnovna značilnost sta vsekakor prehod barjanskega dela v pobočja Polhograjskega hribovja na severu, ki predstavlja optimalni poselitveni prostor, ter kraški rob na jugu, ki v isti smeri preide v Krimsko hribovje. Krajinska slika Ljubljanskega barja je pogojena s primarno izrabo tal, ki je kmetijska. Značilna parcelacija, vodotoki, izsuševalni jarki so poudarjeni z linearno, gručasto in točkovno vegetacijo. Sliko dopolnjujejo osamelci s svojimi dominantnimi pozicijami: Kostanjevica, Brdo, Blatna Brezovica in Sinja Gorica. Osamelci s silhuetami naselij in dominantami predstavljajo poudarke v značilni krajinski sliki Barja. Povsem drugačno krajinsko sliko ponuja planota Ulovka–Zaplana, razčlenjena s suhimi dolinami. Na severu se v strmih, z gozdovi poraščenih pobočjih spusti v Podlipsko dolino, ki je kot del Barja ohranila vse njegove značilnosti. Podlipsko dolino obravnavamo kot območje kulturne krajine z visoko krajinsko oblikovno vrednostjo.

Za hribovske dele občine so značilni majhni zaselki in samotne kmetije. Prevladujejo gručasto zasnovane kmetije. Naselja v nižinskem delu in na osamelcih so večinoma zasnovana kot obcestne vasi, kjer sta stanovanjska hiša in gospodarsko poslopje vzporedna, s slemenom pravokotno na cesto.

Vrhniški prostor se navzven identificira predvsem z naselji na izpostavljenih legah, kot so Sinja Gorica, Bevke, Blatna Brezovica ter Velika in Mala Ligojna, ki dosežeta svoj optični vrh v Sv. Trojici nad Vrhniko, ki obvladuje ves ravninski prostor. Na vzhodnem podnožju je umeščen starejši del Vrhnike, ki prav tako dominira širšemu vedutnemu prostoru s svojo silhueto. Navedena naselja so zato

kot naselbinska dediščina vpisana v Zbirnem registru dediščine pri Upravi RS za kulturno dediščino.

Po drugi strani pa so spremembe v poselitvenem vzorcu bistveno spremenile naselja ob Tržaški cesti med Vrhniko in Ljubljano: Drenov Grič, Log, Dragomer, Lukovico. Proces preobrazbe je posegel tako v notranjo organizacijo prostora (talni sistem, zazidalne ulične linije, oblikovanje notranjega prostora) kot v oblikovanje samih stavb. V tem delu tako ni več možnosti za ohranitev starih aglomeracij, razen v delu Loga ob Tržaški cesti, kjer je še ohranjena strnjena obcestna pozidava z dokaj enotno usmeritvijo stavb, njihovih gabaritov in strešnih naklonov. Poselitev se je v tem delu razširila v ožja območja kulturne krajine ob naseljih do te mere, da so skoraj združena. Ohranjanje preostalih zelenih pasov je zato izjemnega pomena: Kamtala, Piškov in Grogarjev grič, pobočja pod cerkvijo sv. Janeza na Logu pri Brezovici in cerkvijo sv. Lovrenca v Dragomerju, Strmec, Liparjev grič.

Predstavljena naselja so bila v preteklosti že ovrednotena, izdelane so bile konservatorske smernice za njihovo ohranjanje. Današnje stanje pa kaže, da je bilo varstvo naselbinske dediščine v preteklosti prezrto. Ne moremo mimo spoznanja, da novejši deli naselij ne upoštevajo niti osnovnega geografsko in zgodovinsko pogojenega tlorisnega sistema pozidave. V večini novih naselij o prostorskem in zazidalnem sistemu sploh ne moremo govoriti. Zaradi nepoznavanja in podcenjevanja kakovosti regionalne arhitekture ter miselnosti, da je staro tudi neustrezno, pa se žal približujemo poenotenju vse Slovenije. Naselbinska dediščina je zato v tem trenutku med najbolj ogroženimi.

OPOMBE:

- 1 Predavanje v Canakrjevem domu na Vrhniki 12. decembra 2001

CLAUSTRA ALPIUM IULIARUM

S tem naslovom in podnaslovom "Rimski zid v Sloveniji, Sektor: Verd-Zaplana nad Vrhniko" sta pred časom Občina Vrhnika in Muzejsko društvo Vrhnika izdala lično zgibanko. Napisal jo je arheolog dr. Marko Frelih. Besedila je sicer malo, prevedeno je tudi v angleščino, vendar nam na enciklopedičen način postreže z osnovnimi dejstvi in podatki, ki so Rimljanom v začetku 3. stoletja narekovali gradnjo izredno zahtevnega in obsežnega sistema visokih in močnih zapornih zidov s številnimi obrambnimi stolpi, utrdkami in opazovalnicami ter dostopnimi potmi, s katerim so znotraj cesarstva zaprli naravne prehode med Trsatom in Rotno vasjo v Ziljski dolini. Sistem teh objektov so dopolnjevali še vse do sredine 4. stoletja. Lahko si zamislimo, da je bila za uspešnost nadzorovanja izpostavljenih naravnih prehodov in obrambe pred nenadnimi vpadi z Balkana in iz Panonije potrebna tudi močna upravno-vojaška cona, ki je morala skrbeti za nastanitev in oskrbo obrambnih posadk, za vzdrževanje naprav, razpredeno vojaško opazovalno in obveščevalno službo. Sistem tega notranjega nadzora in obrambe poti v severno Italijo je deloval več kot dve stoletji. Svojo vlogo je izgubil šele s propadom zahodnorimskega cesarstva v 5. stoletju, ko so objekte opustili in jih prepuščali propadanju.

Največ objektov obrambne zapore, imenovane *Claustra Alpium Iuliarum*, so zgradili na območju današnje Notranjske. Zapirali so naravne in izpostavljene prehode med Ljubljansko in Logaško kotlino, zlasti pa cesto iz Emone v Oglej. Med današnjim kamnolomom nad Ver-

dom, Ljubljanskim vrhom, Bukovim vrhom, Raskovcem, Strmico in Špikom nad Zaplano je stal najdaljši del zapornega zidu, dolg skoraj 10 km, v temelju debel poldrugi meter ter visok do štirih metrov. Vsakih sto metrov je bil zid razširjen s stolpom, ki je v tlorisu meril 5 krat 5 metrov. Štabna baza zapore je bila v zaporni utrdbi na Hrušici, oskrbovalno središče pa je bilo na območju Ajdovščine.

Na območju vrhniške občine je torej zelo obsežen del ostalin te zapore ali claustre, ki jo ponekod imenujejo tudi cvinger, Janez Vajkard Valvasor pa jo je v svojem delu *Slava vojvodine Kranjske* imenoval ajdovski zid. Zaraščen s travo, grmovjem in gozdom čaka kakor Trnuljčica, da ga prebudimo in vpletemo v svoje življenje. Ostaline so neprecenljiv arhitektonski spomenik, star dobrih 1700, 1800 let, ki doslej še ni bil v celoti in ustrezno raziskan, kaj šele, da bi ga kakor koli vključili v lokalno ali slovensko kulturno ponudbo, čeprav ga je ohranjenega toliko in je takega obsega, starosti

4. Člani Muzejskega društva na ogledu rimskega zidu nad Zaplano 8. aprila 2000 (foto: T. Oblak - Milčinski)

ter zgodovinske vloge, da ga je mogoče uvrstiti med antične arhitektonske spomenike evropskega pomena. Mirno ga pozabljamo in ne dojamemo, kolikšne kulturne in gospodarske dobrine nam ponuja. Nismo ga še niti v celoti razglasili za kulturni spomenik lokalnega pomena, celo vrhniška občina doslej tega še ni storila. Prostorsko tako obsežen spomenik, kot je *Clastra Alpium Iuliarum*, zahteva enotno varstvo in enotno ter usklajeno obravnavo. Zavarovanje po koščkih in delitev skrbi zanj po posameznih občinah ter kar na tri območne enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije nikakor ne ustreza ne tipu in ne pomenu spomenika. Zato na tem mestu dajemo javno pobudo, da se spomenik obravnava in zavaruje kot nedeljiva celota, kateri naj se prisodi status kulturnega spomenika državnega pomena. Svojo pobudo utemeljujemo še z dejstvom, da so deli zapore tudi v sosednji Hrvaški in Avstriji, ter da bo potrebno prej ali slej z obema državama uskladiti varstvo in

predstavitev ter izrabo spomenika kot celote. Prepričani smo, da bi imeli evropski skladi za sodelovanje in varstvo ter oživljanje kulturne dediščine za tako sodelovanje dovolj posluha in bi ga tudi finančno podprli.

Na območjih, koder se razteza rimska zapora, se ljudje že dodobra zavedajo njenega kulturnega pomena. O tem pričajo tudi omenjena zgibanka, prizadevanja vrhniškega muzejskega društva ter posvet za okroglo mizo, ki so ga leta 1999 na Rakitni organizirali Osnovna šola Preserje, Krajevna skupnost Rakitna in Krajevna enota Zavoda za gozdove Slovenije na Škofljici. Na posvetu so bili poleg predstavnikov organizatorjev še lastniki gozdov, predstavniki osnovne šole Velike Lašče, mladinskega zdravilišča Rakitna, turističnega društva Rakitna, občine Brezovica, predstavnik Narodnega muzeja dr. Drago Svoljšak ter predstavnik Ljubljanskega regionalnega zavoda za varstvo kulturne dediščine Boris Vičič. Na posvetu, na katerega pa žal predstavniki Vrhnike niso našli poti, so razpravljali o kulturnem in vzgojno-izobraževalnem pomenu arheoloških ostalin zidu in o njihovem varstvu. Pri tem so navedli vrsto ukrepov, ki so povezani z gozdarjenjem v neposredni bližini zidu in z vključevanjem spomenika v kulturno ponudbo. Posvet je prav gotovo izpričal veliko kulturno ozaveščenost lokalnih predstavnikov, pa tudi lastnikov gozdov, ki s svojim odnosom do rimskega zidu veliko prispevajo k njegovi ohranitvi. Tolikšna zavzetost ljudi je gotovo najboljšo zagotovilo, da bomo spomenik obvarovali in ohranili ter da ga bomo ustrezno strokovno preučili in izbrali pravi način njegove predstavitve. Najbrž ni treba posebej poudarjati, da se mora v varovanje in ohranjanje ter predstavitev spomenika čim prej in čim dejavneje vključiti tudi občina Vrhnika. Vrhnika občina ima lepo priložnost, da organizacijsko poveže še druge občine, na katerih območjih so ohranjeni ostanki tega spomenika.

5. Potek rimske zapore nad Vrhniko.

IZ PRAVNE ZGODOVINE VRHNIKE

Vrhniški pranger – sramotilni steber

IDEJA TER MOTIV ZA PRIČUJOČI ESEJ

Ni se zmotil urednik Vrhniških razgledov, ko je v uvodniku k prvi številki (1996) "Vrhniški razgledom na pot" zapisal: "Ob izidu želim, da bi bil ta zbornik, ki predstavlja nekaj prispevkov k poznavanju domačega kraja, v splošno zadovoljstvo in korist v upanju, da ga bodo bralci z veseljem in razumevanjem sprejeli in da bo vzbudil nove zamisli za nadaljnje izhajanje."

Prav takšno zamisel mi je vzbudil ponatis članka našega rojaka **Rafaela Ogrina** z naslovom *Iz vrhniške preteklosti (Vrhniški razgledi, leto 1/1996, str. 165)*, ki je bil najprej objavljen v Časopisu za slovensko krajevno zgodovino *Kronika, IX/1, 1961, str. 1–4*. Tam se je avtorju zapisalo: "Po hranjenih listinah o posebnih pravicah drugih kranjskih trgov se lahko sklepa, da so tudi vrhniški tržani imeli pravico voliti vsako leto svojega sodnika in imeli so v lahkih kazenskih zadevah sodno oblast prve stopnje. **V slovenskem državnem arhivu je ohranjen načrt Vrhnike, narisane med leti 1770 in 1790, kjer je zarisan sramotni steber, ki je stal na sedanjem Cankarjevem trgu.**" (podčrtal B. K.)

In ker je bil avtor natančen zapisovalec zgodovine, je seveda (*lege artis*) v opombah tudi zapisal vir: Arhiv Slovenije, cesta Ljubljana-Trst, mapa XIII/1. No, prav tu se mu je prikradla faktografska napaka, kajti načrt Vrhnike, o katerem govori, je objavljen v mapi XIII/3 – cesta Vrhnika–Logatec–Planina z dodatno

označbo – 55 – Pläne 1, Triester Strasse, No 67, Oberlaibach–Unterloitsch.

Kakor koli že, Rafael Ogrin je s citiranjem zanimivega pravnozgodovinskega podatka o Vrhniki vzbudil raziskovalni nemir in radovednost, ki se ju nihče od nekdanjih študentov pokojnih akademikov **prof. dr. Viktorja Korošca (rimsko pravo)** in **prof. dr. Sergija Vilfana (pravna zgodovina)** ne more otresti, če mu le čas in navdih to dopuščata. Malokdo od današnjih profesorjev na slovenskih pravnih fakultetah zna vzbuditi tolikšno mero ljubezni in zanimanja za pravne starine, kot sta jih zgoraj citirana pokojna akademika vzbujala v preteklosti, pa ne zgolj v Sloveniji, temveč tudi v evropskem in svetovnem prostoru. Prvi je bil redki specialist za hetitsko in sumersko pravo, jezike in pisave, oba pa pravna klasika, filologa in pravna arheologa v pravem pomenu besede.

ČERI RAZISKOVANJA

Podatek o obstoju vrhniškega prangerja sem seveda zapisal in uporabil že ob raziskovalnem delu pri pisanju monografije z naslovom *Slovensko in vrhniško odvetništvo – nekoč in danes* (vinotok 1997, 108 strani), ki je izšla ob 130-letnici ljubljanske Odvetniške zbornice, 130-letnici prvih slovenskih taborov, 100-letnici, kar je Odvetniška zbornica popolnoma prešla pod slovensko vodstvo, 100-letnici prvega shoda slovenskih odvetnikov, notarjev in kandidatov ter nenazadnje tudi ob 120-letnici rojstva Ivana Cankarja, ko je Muzejsko društvo

Vrhnika izdalo prvi zbornik **Vrhniških razgledov** ter 20. 3. 1997 organiziralo njegovo predstavitev v mali dvorani Cankarjevega doma na Vrhniki, ko sem se tudi včlanil vanj.

Pravnozgodovinski inštitut Prave fakultete Univerze v Mariboru

Ga. Amalija Spindler, predstojnica knjižnice Prave fakultete v Mariboru, se je nemirno prestopala v svoji ozki pisarni ter pogledovala proti vratom. "Pa saj vendar mora priti, tako mi je še pred nekaj minutami sporočil po telefonu." Mislila je na **mag. Boruta Holcmana**, asistenta pravnozgodovinskega inštituta Prave fakultete Univerze v Mariboru, ki je na začetku lanskega leta postavil razstavo z naslovom *Sramotilni steber – pranger*, in sicer v sodelovanju s pravnozgodovinskim inštitutom Univerze Karla in Franca v Gradcu ter Inštitutom za avstrijsko pravno zgodovino.

V naslednjem trenutku je vstopil črnolasi gospod srednjih let s strogimi naočniki, prijazno pozdravil, ponudil roko ter se predstavil in takoj zastavil neposredno vprašanje: "Kako to, da odvetnika zanimajo pravne starine – prangerji?"

Pojasnil sem mu že prej omenjene vzgibe ter motive, vključno z dejstvom, da kot odgovorni urednik glasila slovenskih odvetnikov **Odvetnik** pogosto objavim tudi teme iz pravne zgodovine Slovencev, še posebej pa me je k zanimanju za vrhniški pranger vzpodbudil že omenjeni članek Rafaela Ogrina.

Očitno prijetno presenečen nad tovrstnim zanimanjem me je takoj popeljal v preddverje Prave fakultete v Mariboru, kjer je bila že od konca leta 1999 postavljena omenjena razstava o sramotilnih stebrih – prangerjih, katere avtor je bil prav asistent pravnozgodovinskega inštituta mag. Holcman. V strokovnem razgovoru mi je pojasnil nekaj pomembnih okoliščin, me

založil z obilnim gradivom, kolegica knjižničarka je napravila tudi fotografijo za spomin na najino sodelovanje, nato pa sem mu zastavil odločilno vprašanje: "Kako to, da med enajstimi slovenskimi prangerskimi kraji, ki imajo sramotilne stebre, klopi ali kamne, ni tudi Vrhnike?" Odgovor je bil presenetljiv: "Morda pa vi lahko pripomorete k temu, da se Vrhnika mednje uvrsti."

Arhiv Republike Slovenije

Tudi v Arhivu Republike Slovenije na Zvezdarski ulici 1 v Ljubljani, takoj za Šentjakobskim mostom desno, so me prijazno sprejeli, čeprav je bilo treba najprej varnostniku pojasniti, kaj in koga želiš. Žal si imena strokovnega sodelavca, ki mi je prinesel na vpogled številne mape ter določil prostor za raziskovalno delo, nisem zapomnil (kako nevljudno!), čeprav sem si zapisal kar precej podatkov. Tako sem pregledal:

- mapo XIII/3 – cesta Vrhnika–Logatec–Planina (v originalu: Pläne 1–55 – Triester Strasse – No 67 Oberlaibach–Unterloitsch);
- mapo IX/65 – Vrhnika, mitnica in skladišče 1820;
- mapo VII/124 – plovni kanal Ljubljana–Vrhnika, 1832;
- mapo VIIa/129 – Ljublanica, situacijski načrt od izvira pri Verdu do izliva pri Studencu, 1832.

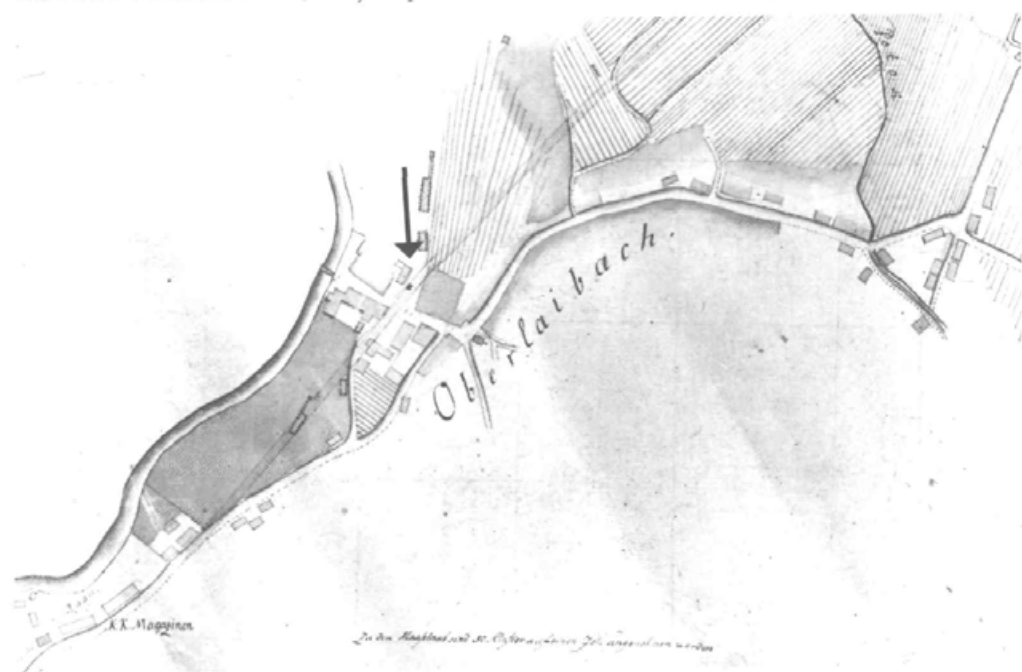
V vseh teh pregledanih pisno-grafičnih zgodovinskih virih sem zgolj v mapi XIII/3, cesta Vrhnika–Logatec–Planina, zasledil iskani podatek. **Nekje na mestu desnega roba današnje Tržaške ceste, ki poteka skozi mesto Vrhnika (tam, kjer je nekoč stal hotel Mantova in je danes oglasna deska na desni strani ter v višini gledano v isti smeri danes stoječega spomenika Ivanu Cankarju), je stal vrhniški pranger, katerega položaj je tudi vrisan v geodetski mapi s tlorisno označenim kvadratom.**

Tako sem odkril – če izvzamem že znani Ogrinov podatek, da je nedvomno pranger na Vrhnikih obstajal – zgolj njegovo lokacijo.

Ostajajo pa še številna odprta vprašanja, kot na primer, kdaj so ga postavili, kdo ga je postavil, kakšne oblike in vrste je bil, za kakšne kazni je služil ter ali je imel morda dodatno vlogo kot znamenje sodne oblasti.

Da je na zadnje vprašanje mogoč pritrdilen odgovor, potrjujejo določena zgodovinsko-pravna dejstva, povezana z Vrhniko, kot so: **Ivan Flach** je bil leta 1591 na Vrhnikih dvojni sodnik, deželski in trški. Torej so vrhniški tržani imeli pravico voliti vsako leto svojega sodnika in imeli so v lahkih kazenskih zadevah sodno oblast prve stopnje, kot izhaja iz ohranjenih listin. Žal so podatki o trških sodnikih v 17. stoletju skopi, saj se vrhniški trški arhiv ni ohranil. Nedvomno pa so vrhniški tržani imeli pravico, da so o svojih trških zadevah odločali sami. Sodniki (s svojimi prisedni-

ki) so nadzorovali težo kruha, žitne in vinske mere ter skrbeli za varnost pred ognjem. Glede najemnine, davkov in drugih dajatev so tržani ostali podložni svojim gospostvom, ki so sodila tudi v civilnih, zemljiških zadevah. Težje kazenske zadeve je obravnavalo deželsko sodišče, sprva na Vrhnikih, pozneje v Logatcu. Kot je zapisal že Ogrin, so imeli sodniki na Vrhnikih veliko dela zaradi lege trga ob glavni cesti, po kateri se je prenašalo ali prevažalo trgovsko blago in premikalo vojaštvo. Tovorniki so zakrivali marsikatero kaznivo dejanje, ki ga je moral nato obravnavati sodnik. Odpirali so npr. sodčke, ki so jih prenašali, in pili iz njih vino, za primanjkljaj pa dolili vodo. Kradli so žito in manjkajočo težo nadomeščali tako, da so žito namočili v vodi, da se je napelo. Nadalje so si tovorniki drug drugemu odjedali zaslužek, zaradi česar so se vneli prepiri, ki so se čestokrat končali s pretepom. Trški sodnik je imel nalog, da tovornike za taka dejanja strogo kaznuje; za to mu je pripadala tretjina denarne kazni. Seveda je krivec moral povrni-

6. Sramotilni steber na načrtu za cesto Vrhnika-Logatec-Planina iz let 1770-1790

ti tudi škodo. (Arhiv Slovenije, Stan. arh. fasc. 295 2247–2249) Si predstavljate, kakšna bi bila današnja “neodvisna” tretja (sodna) veja oblasti, če bi sodnikom, kot v času naših pradedov, pripadala tretjina denarne kazni? Seveda ne. Danes so sodniki državni funkcionarji in denarna kazen v celoti pripada fiskusu – državni blagajni.

Cankarjeva knjižnica na Vrhniki

Že pred časom je v več zvezkih izšla zanimiva publikacija: **Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787**. V 2. zvezku je 15 sekcij, ki pokrivajo večji del Dolenjske in Notranjske z Ljubljano, **Vrhniko**, Cerknico, Litijo, Brežicami itd. Te izhodiščne informacije so me napotile, da sem glede vrhniškega prangerja in potrditve njegove lokacije šel v domačo knjižnico ter pregledal še ta grafični zgodovinski vir. Žal sem ugotovil, da je v omenjenem 2. zvezku sicer zelo lepo prikazana vojaška karta, ki pa je narisana v premajhnem merilu, da bi lahko vsebovala takšne podrobnosti, kot je vrhniški pranger, saj zajema široko območje od osamelca Plešivica na Barju (Lukovice in Preserja) na desni strani do Sinje Gorice, Podlipske doline, Stare Vrhnike ter Ljubljanskega vrha na levi strani.

PRANGER KOT PRAVNA STARINA

Z željo, da bi na vsa neodgovorjena pravnozgodovinska vprašanja kdaj v prihodnosti dobili odgovore, je primerno zapisati tudi nekaj pomembnih dejstev s področja **ljudskega pravosodja**, o katerih je slovenska pravna znanost že kar nekaj povedala, npr. **dr. Josip Žontar**: *Sramotilni stebri*, v: Mladika Celje, družba sv. Mohorja, št. 6/1940, str. 214; **prof. dr. Sergij Vilfan**: *Pravna zgodovina Slovencev*, Slovenska matica, Ljubljana 1996, fotografije prangerjev, npr. na str. 341, 349, 404; vsakoletni **sejem** s stojnicami slovenskih **prangerskih mest** (za katere kaže, da bodo postali tradicionalni).

ETIMOLOGIJA IN KRONOLOGIJA PRANGERJA

Pranger – sramotilni steber z okovjem, na katerega je bil krivec priklenjen in izpostavljen v posmeh. V besedilih od 1270. (Šlezija) kot “pfranger” v smislu “stisniti, vpeti”. V istem pomenu “Stock”. Latinsko “statua”.

Sramotilni steber v postavljenem pravu prvič jasno definira Kazenski sodni red za bamberško škofijo iz leta 1507, po njem ga povzemajo *Constitutio Criminalis Carolina*, deželni sodni redi in *Constitutio Criminalis Theresiana*. Jožefinizem prekine s to tradicijo in uvede sramotilni oder, ki je v srednjeevropski prostor prišel iz Nizozemske. (**Kluge Friederich**, *Ety-mologischer Wörterbuch der deutschen Sprache*, 22. Auflage – New York 1989, str. 559)

KJE JE PRANGER OBIČAJNO STAL

Običajno na sredi trga, blizu rotovža ali cerkve. Izjemoma ga najdemo tudi na morišču, kjer rabi za delno izvršitev smrtne kazni (izdajalcu so npr. najprej odrezali jezik, odsekali prste – vse pred sramotilnim stebrom – in šele nato izvršili smrtno kazen), na smrt obsojenega so pred izvršitvijo smrtne kazni izpostavili.

OBLIKA

Steber je okrogle ali oglate oblike, na piedestalu. Običajno iz kamna, izjemoma lesen, kar omogoča njegovo mobilnost. Kazen izpostavljanja obsojencev v sramotilne namene so izvrševali na različne načine. Izhodišče tvori železje za vklepanje vratu (obroč) s kratko verigo. To je bilo pritrjeno na zidu rotovža ali drugega javnega poslopja, npr. cerkve, ponekod celo na pokopališčni zid. Zanimivi so primeri, ko je bilo železje pritrjeno k sodni lipi. V razvoju te kazni pa so najvažnejši primeri, ko je železje pritrjeno k lesenemu kolu ali kamnitemu stebri, ki se dviga neposredno iz tal. O prangerju

v pravem pomenu pa govorimo šele, če obstaja sramotilni oder, kamen, kot stojišče za kaznjenca, ali pa je stojišče samo dvignjeno od tal. S tem postane obsojenec bolj viden in izpostavljen javnemu zasramovanju. Tak kamen je utegnil biti pritrjen k zidu, kakor že omenjeno. Nad njim so morale biti v zidu pritrjene spona za vrat, morda tudi za roke. Kamnito podlago so potem združili s sramotilnim kolom ali stebrom v popoln pranger. Nekaj stopnic vodi do prostora, kjer so privezovali obsojence z železjem k stebri. Na vrhu stebra najdemo pogosto nastavek v obliki krogle.

Steber utegne imeti po eno ali dvoje železij za privezovanje. Starejši sramotilni stebri so ohranili prvotno obliko okroglega lesenega kola, mlajši pa kažejo zlasti od 17. stoletja dalje prizmatične oblike in pod vplivom vladajoče umetnostne struje značilno arhitektonsko razčlenitev.

Razvoj prangerja je šel še v drugo smer. Tudi okovje za vrat se je dalo preoblikovati. Iz njega je nastala **trlica za vrat in roke, oziroma težka klada za noge**, pa tudi kombinacija obeh za roke in vrat. Trlica je sestavljena iz dveh premakljivih desk, ki ju je moč s ključavnico zvezati. To je neke vrste lesen ovratnik, ki pa ima odprtino ne le za vrat, marveč tudi dve manjši luknji za roke. Storilcu kaznivega dejanja so obesili trlico okrog vratu zlasti v primerih tatvine, ukradene predmete pa so mu privezali na hrbet. Ženske so kaznovali tako zlasti zaradi prepirljivosti. V ta namen so imeli tudi dvojne trlice, v katere so vklepali obe prepirljivki, drugo poleg druge.

Še eno obliko izpostavljanja v posmeh poznamo iz zgodovine naših mest, npr. Kranja in Ljubljane, to je tako imenovano **mesarsko znamenje**. Bilo je podobno križu, vendar srednja rama ni segala prek stranske. Na lesu je bilo pritrjeno železje za roke in vrat. Na mesarski križ so privezovali mesarje, ki so kršili predpise o meri in kakovosti mesa.

OBLIKE KAZNI

Kazen pred sramotilnim stebrom je bila lahko dvojna, in sicer samostojna – priklenjeni na steber je bil izpostavljen posmehu množic – ali sestavljena, kot del smrtne kazni (bičanje, rezanje telesnih okončin itd.).

Razvile so se še druge oblike prangerja. Če so zaprli izpostavljeno osebo v mrežo iz železnih palic in lesenih lat, je bila to tako imenovana **sramotilna kletka**, v kateri je bilo lahko prostora za več oseb. Tako kletko najdemo v **Valvasorjevi sliki ljubljanskega rotovža poleg sramotilnega stebra**. Z eno steno je prislonjena k zidu mestne hiše. Nekatero kletke so stale prosto in so se dale vrteti. Ljudje, ki so hodili mimo, so lahko zaprto osebo za zabavo vrteli in se ji posmehovali. Če zmanjšamo tako kletko, dobimo košaro iz lat, v katero so dajali v Ljubljani zlasti peke, ki so prodajali kruh pod predpisano težo. Potapljali so jih pod Trančo v Ljubljano. Mehanizem pekavske košare je bil preprost. Na stebri je bil pritrjen vzvod. Ob koncu vzvoda je visel koš, ki so ga dvignili in nato hitro spustili, da je telebnil z obsojencem v vodo. Nato so ga zopet počasi dvignili in ponovili to zelo učinkovito **častno kaznen potapljanje**.

KAZNI

Pri prestopkih se predvsem omenjajo: bogokletje, sramotenje, prepirljivost, lažnivost, tatvina, pretepanje, goljufija, motenje posesti – prestavljanje znamenj posesti (npr. dreves na meji).

Tudi Valvasor (**J. V. Valvasor: Slava vojvodine Kranjske**, 3. zvezek, Ljubljana–Nürnberg, 1688, str. 672) navaja, da je bil pranger “za poštene meščane, če zakrivijo majhne prestopke in se zaradi tega ne morejo smatrati za zločince”.

Iz avstrijske pravne zgodovine (**Schönbach: Steirische und Kärntnerische Taidinge**, Wien

1881, ko opisuje različne premične sramotilne naprave ter pravno prakso pri prestopkih, objavljenih v knjigi Štajerska in Koroška kmečka pravna napotila) je navedek: "Kdor podre drevo, ki služi za mejnik, tega je potrebno za vrat pritisniti na sramotilni steber."

Prav tako pa **Constitutio Criminalis Carolina** in **Constitutio Criminalis Theresiana** navajata: "Prokurator, ki je prekorajčil svoja pooblastila, škodoval svoji stranki in pomagal nasprotni, je dolžan povrniti nastalo škodo iz svojega premoženja, in se ga priveže k prangerju, izšiba in nažene iz dežele."

Si lahko zamišljate, kako bi takšno sankcioniranje disciplinskih kršitev odmevalo v sodobnem času odvetništva in notariata, ki ga lahko nekako enačimo s pojmom prokuratorja (pooblaščenca), čeprav je imel v posameznih zgodovinskih obdobjih različno vlogo? (Več o tem v monografiji: **Kucec B.: Slovensko in vrhniško odvetništvo – nekoč in danes**, Vrhnika 1997, str. 11–14.)

DODATNA VLOGA SRAMOTILNEGA STEBRA

Sramotilni steber je služil kot znamenje sodne oblasti. Meč v roki, pritrjen na steber, pomeni deželsko sodno oblast (**causa maiores**), zastava na vrhu stebra pomeni le oblast nad manjšimi prestopki (**causa minores**). Ker so izpostavitve na sramotilnem odru zelo pogosto izrekli, je postal pranger ne le sredstvo za izvrševanje določene častne kazni, marveč tudi viden znak pravice nižjega sodstva.

KOLIKO JE SLOVENSKIH PRANGER-SKIH KRAJEV

Po starejših pravnih virih (**dr. Žontar**, ibidem, str. 214) naj bi bilo na podlagi gradiva, ki ga je zbrala Prosvetna zveza v Ljubljani leta 1940, 12 krajev, kjer so stali sramotilni stebri. Ob svo-

jem raziskovanju sem odkril še dodatnih devet (vštevši seveda tudi Vrhniko), tako da je meni znanih **21**. Stojijo v spodaj navedenih mestih.

- **Krško** – okrogli sramotilni kamen, vzdan v zid Plenarjevega vrta, ki je nekdaj stal pred cerkvijo. Zdi se, da ni popolnoma ohranjen, ker je le približno 1 m visok.
- **Lemberg** – stoji pri stari občinski hiši.
- **Loka pri Zidanem Mostu** – v bližini cerkve v obliki lesenega križa in klade, sestavljene iz dveh brun, ki imata odprtini za glavo in roke ter ključavnico za zapiranje desk (Kronika fare sv. Helene iz leta 1868).
- **Motnik** – ohranjen je le del sramotilnega stebra, ki je stal nekdaj sredi trga.
- **Pilštanj** – zelo lepo ohranjen, stoji sredi trga, kjer **skupaj z lipo in občinsko hišo tvori trikotnik sodne oblasti. (Vas to kaj spominja na mesto vrhniškega prangerja?)**
- **Podsreda** – stoji sredi trga pred Preskarjevo hišo. Je več kot 2 m visok prizmatičen steber na podstavku in na vrhu ima kroglo. Na obeh straneh je ojačan s cementom in ima vklesano letnico 1667.
- **Ptuj** – z umetnostnozgodovinskega vidika je **najzanimivejši**. Rimski nagrobnik, ki je bil izkopan v 15. stoletju, so uporabljali kot sramotilni steber vsaj od 16. stoletja dalje. Visok je 4,9 m, širok 1,8 m in globok 39 cm. Sledovi, kje so bile železne vezi pritrjene, se še poznajo. Zakaj so uporabili antični nagrobnik v te namene, ne bo mogoče natančno ugotoviti. Nekateri menijo, da so to storili zaradi zanimivih reliefnih slik, prikaza raznih mitoloških skupin ter petelinjih bitk in nastopov dresiranih živali.
- **Ptujska Gora** – stoji se med stopniščem in hišo in je uporabljen tudi na votivni sliki v Ptujskem muzeju.
- **Rajhenburg** – leži na dvorišču občinske hiše in ima vklesano letnico 1672.
- **Raka** – baje je rimski miljnik služil kot sramotilni steber.

- **Rečica ob Savinji** – ohranila je to pripravo za izvrševanje častne kazni.
- **Sveta gora pri Litiji** – obstoj tega prangerja je **sporen**, saj **mons. V. Steska** zatrjuje, da prostor pred cerkvijo ni bil za take namene.
- **Metlika** – po poročilu **T. Marolta** je stal sramotilni steber “na Placi” pod graščino kraj vodnjaka, vendar ni znano, kam je prešel.
- **Ljubljana** – iz **Valvasorjevih** slik poznamo sramotilni steber poleg Rotovža. Poleg tega se v listinah omenja sramotilni steber za podložnike križanskega komturja Krakovega in Gradišča.
- **Vače** – poleg sodne lipe.
- **Reberce v Podjuni** – poleg sodne lipe.
- **Kranj** – pranger je omenjen v zapiskih škofa **Hrena** iz začetka 17. stoletja.
- **Apače** – pri cerkvi, visok kakega pol metra, zakopan v zemljo ali odlomljen.
- **Šmarje pri Jelšah** – “Homo Humanus” (bodi človek), slovenski pranger postavljen ob 120-letnici trga Šmarje, šmarskega sodišča.
- **Piran** – iz 14. stoletja, ko je igral vlogo sodnikov za prekrške. Tako je **Piranski statut** iz leta 1307 določil kazen 3 liber za vsakogar, kdor je preklinjal “gospoda Jezusa Kristusa, njegovo mater, blaženo devico Marijo, ali koga izmed svetnikov in svetnic božjih”. Od te kazni je tretjino dobil ovaduh. Če pa kršitelj kazni ni poravnal v treh dneh, so ga za en dan in eno noč privezali za sramotilni steber. Grešnik je lahko namesto sramotilnega stebra izbral, da so ga trikrat vrgli s pomola v morje in to v sami srajci.
- **Vrhnika** – kot rečeno, je stal na desni strani današnje trase Tržaške ceste v višini Cankarjevega spomenika.

PRANGER IN SODOBNOST – SLOVENIJA

Predstavniki enajstih slovenskih prangerskih krajev (Brestanica, Lemberg, Motnik, Pilštanj,

Piran, Podsreda, Predgrad, Ptuj, Ptujška Gora, Radovljica in Rečica ob Savinji – tistih, kjer še imajo sramotilne stebre, kamne in klopi) so se lani sredi poletja srečali v **Piranu** v organizaciji turističnih in kulturnih društev. Skupaj s Turistično zvezo Slovenije so poskrbeli, da je bilo na osrednjem piranskem Tartinijevem trgu dva dni živahno. Pripravili so celo posvet o prangerjih in njihovi vlogi v zgodovini in danes. Prireditev (ki so jo tudi letos ponovili, vendar v drugem kraju) je dodobra popestrila turistični utrip. Turisti in mimoidoči so imeli kaj videti, slišati in okusiti. **Marsikdo pa je menil, da bi morda kak pranger koristil še danes?!**

S SRAMOTENJEM NAD ZLOČIN – PRIMERJALNOPRAVNO

Evropa

Uvedba sramotilnih stebrov sega s Francoškega, prek Nemčije na Češko in Poljsko do Vzhodnih Alp in severne Italije. Na Slovaškem, v podkarpatski Rusiji in na Hrvaškem pa so primeri že zelo redki.

ZDA

V ZDA oživljajo prakso javne sramotitve obsojencev. **Rebecca Escobar** iz Severne Karoline, ki je pijana povzročila prometno nesrečo s smrtnim izidom, je sodišče obsodilo na nenaavadno kazen: enkrat na mesec se mora okoli stavbe sodišča sprehoditi z napisom: “Sem obsojena pijana voznica in tako sem nekomu vzela življenje.” Zdravnik **Richard Gorosh** iz Michigana, obsojen zaradi goljufije z zdravstvenim zavarovanjem, je moral v časnikih objaviti dva oglasa, v katerih je javno priznal svoje prevarantstvo. V nekaterih mestih so uradniki izobesili sramotilne napise na razpadajoče hiše, ki jih lastniki kljub zakonu niso hoteli obnoviti, piše **ChicagoTribune**.

Kaznovanje z javnim sramotenjem spominja na 19. stoletje, ko so kriminalce izpostavljali javno-

sti na osrednjih mestnih trgih, kjer so bili tarče zgražanja ali posmeha. Takšno prakso so v ZDA leta 1880 sicer ukinili, zdaj pa jo sodniki ponekod obujajo. Ječe so prepolne, javnost pa dvomi o učinkovitosti spreobračanja v zaporih.

Amerika je glede kriminalitete res posebna in že dolgo ne več "obljubljena dežela". Kot smo v začetku septembra 2001 na **II. evropsko-ameriškem kongresu** sodne in klinične genetike v **Dubrovniku** (na katerem je več kot 400 predavateljev iz več od 50 držav prikazalo najnovejša spoznanja pri uporabi analize DNK v sodni in klinični praksi) lahko slišali od **dr. Henryja Leeja**, enega najbolj znanih in cenjenih forenzikov in kriminalistov današnjih dni, se v ZDA zgodi 26.000 zločinov na leto, na vsakih 31 minut je ena oseba ubita, vsakih 11 minut ena posiljena, vsakih 7 minut pride do požara sumljivega izvora, vsakih 30 sekund se zgodi vlom in vsake 4 sekunde rop. Ali ti podatki sploh zaslužijo dodaten komentar?

Zato nekateri Američani vidijo v javni osramotitvi učinkovito metodo spreobračanja obsojenih, poleg tega pa so nad njo navdušeni tudi nekateri oškodovanci.

Nekateri pa menijo, da je sramotitev neučinkovita in pomeni celo krutost, ki je v nasprotju z ustavo. **Gerchen Kaufman**, profesor psihologije na državni univerzi v Michiganu in avtor šestih knjig o sramu, ne vidi razloga, zakaj bi bil dolga leta opuščeni način kaznovanja nenadoma učinkovit. Zakorenini globok srd v kaznjencu in osramoti tudi člane družine, pravi. Višjestopenjska sodišča se včasih s tem strinjajo in ponekod razveljavijo izrečene kazni s sramotenjem. Leta **1997 je vrhovno sodišče v Illinoisu** razveljavilo rabsodbo nižjestopenjskega sodišča, da mora kmet, obsojen zaradi fizičnega napada, ob vходу na svoje posestvo postaviti napis: "Opozorilo! Tu živi obsojeni jeznoritež!"

NAMESTO ZAKLJUČKA

Pričujoči (pravnozgodovinski) esej naj pomeni tudi dobronamerno **idejo oz. pobudo vrhniškemu Turističnemu društvu Blagajana**, da se vključi v združenje slovenskih prangerskih krajev ter s tem popestri turistično in kulturno dejavnost Vrhniko. Iz tega prispevka in navedenih zgodovinskih virov je utemeljeno sklepati, da je tudi Vrhnika imela svoj pranger, čeprav ni ohranjen. S sodelovanjem strokovnjakov različnih strok (arheologi, zgodovinarji, geometri, umetnostni zgodovinarji ipd.) pa ne bi bilo težko rekonstruirati vrhniškega sramotilnega kamna. Še posebej zato, ker ni bil ravno majhnih dimenzij, kakor lahko sklepamo na podlagi florisnega zarisa v mapi št. XIII/3 v Arhivu Slovenije, nastalega med leti 1770–1790, ko je ob načrtovanju ceste Ljubljana–Trst očitno še obstajal.

VELIKI LJUDJE V MALEM KRAJU

Zgodovinski razvoj in pomen Kotnik-Lenarčičevega posestva v Verdu

Pričujoči članek je nastal na podlagi moje diplomske naloge, narejene na Fakulteti za arhitekturo pri prof. dr. Petru Fistru. Nalogo sem po večletnem obširnem raziskovanju zaključila jeseni leta 1998.

Zanimiv izziv predstavlja proučevanje, pisanje o stvareh, ki jih vsakodnevno videvaš, vse življenje živiš ob njih in z njimi in so tako logične, da jih v resnici sploh ne vidiš zares. Veličastno posestvo Kotnikovih je bilo že v času mojega otroštva v propadanju. Iz leta v leto se je nadaljevalo uničevanje stavb in okolice in ob pisanju moje diplomske naloge doseglo stopnjo, ki me je globoko prizadela.

Ob proučevanju arhitekture posestva se mi je razkrila do popolnosti domišljena in funkcionalno zasnovana podoba posameznih stavb in posestva kot celote. Poglobljeno raziskovanje gradiva v arhivih, muzejih, knjižnicah, zasebnih zbirkah, pogovori z domačini in posameznimi potomci rodbine mi je približalo čas, v katerem je posestvo nastajalo.

Kot zidake sem sestavljala podatke in gradila zgodbo. In hkrati spoznavala člane rodbine, ki so spremenili domači kraj in zasloveli s svojimi izdelki v širši domovini in v svetu.

Kot napredni, sposobni, izobraženi posestniki in podjetniki z izjemnim poslušom za slovenstvo in kulturo so bili mecenii slikarjem domačinom Petkovšku, Ogrinu in Sternenu ter bili naročniki njihovih del. Like pomembnih članov Kotnikove družine so v svojih de-

lih upodobili priznani pisatelji, kot sta Cankar in Marolt.

O njihovi moči in bogastvu so se med ljudmi spletle tudi legende, ki so se prenašale iz roda v rod. Ljudje so povedano spreminjali, bogatili, dodajali in odzemale, odvisno od položaja in vloge, ki so jo imeli v času. Romantično podobo posestva in življenje njegovih lastnikov so rodovi pred menoj doživljali iz povsem drugačnih dejanskih in čustvenih perspektiv. Vsemu sem prisluhnila in se odločila vse tudi vključiti v svoje delo.

Ne glede na to, da ima vsak čas svoja merila za ocenjevanje, rezultati dela ostajajo. Prav bi bilo, da bi se jih zavedali in na njih gradili dalje. Še vedno ne morem sprejeti dejstva, da novi čas ni bolj naklonjen izjemnim dosežkom iz preteklosti in ne more ali noče videti in ohraniti vsaj nekaj minulega sijaja.

7. Kotnikova stanovanjska hiša s parkom. Levo del Unkovša.

“Samotno in tiho je bilo v Leševju; morda se je zdelo Francki samotno in tiho, ker je bila hiša pusta, kakor velik grob. Vas je bila majhna – komaj deset hiš – ali najbolj gosposka daleč naokoli. Bila je prva izmed vasi, raztresenih pod tistim hribovjem, ki se je dvigalo iz velike ravnine skoro v polkrogu in je skipelo časih naravnost v strmo goro, časih pa se je znižalo v valovito lazovje, v prostrane zelene ravnice, v zaseke in peščene drage, iz katerih so vreli spomladi urni studenci. Izpod hribovja, kolikor daleč je segalo na obeh straneh, so izvirale vode, ki so se družile daleč tam na ravnini v mirno reko.

Precej onkraj mostu, par korakov od kapelice, ki so jo bili ravnokar prezidali in na novo poslikali, je stalo veliko, lepo poslopje, ograjeno na dveh straneh z visokim zidom. Zid se je vlekel prav ob cesti kakšnih trideset korakov in potem ob grapavem kolovozu gor po holmu, ob prostranem sadnem vrtu. Tako je stalo poslopje kakor trdnjava, belo, svetlo in ponosno; s strogim očesom so gledala visoka gosposka okna naokoli

in časih je stopil gospodar na rdeče pobarvani balkon in je kadil iz dolge pipe ter gledal dol, – kamor je pogledal, je bilo vse njegovo.

Na južno stran proti holmu gor ni mogel videti z balkona, in tam je stala zelo dolga, stara in siva pritlična hiša; komaj deset korakov od zidu in od gosposkega poslopja je strmela v mlado bogastvo predse s temnimi očmi, čemerna in zlobna. To je bila hiša vdove Mariševke, poslopje na oni strani pa je bilo Slokarjevo, ki je bil debel in vesel človek in je bogatel čudovito: letelo mu je od vseh strani, lilo mu je iz neba, vrelo mu je iz zemlje. In tako je predel mrežo kakor pajek in je bil omrežil že vse po obližju; kočje, ki so visele na holmu, ob klancih, so bile njegove in, kar je bilo gosačev in kočarjev, so bili vsi njegovi delavci – na žagi, na polju, v gozdu in preko sto ljudi iz cele fare mu je delalo v opekarnici.”

Ivan Cankar, Na klancu, II. poglavje (glej op. 106)

8. Verd in Mirke na Franciscejskem katastru iz leta 1823 (P.K. 204).

ORIS RAZVOJA IN PROPADA POSESTVA

1718 – Antončetova domačija¹

Najstarejši ohranjeni dokumenti pričajo, da se je Anton Kotnik, katerega domačija je nosila hišno številko Verd 36 (gradbene parcele 25, 26, 152) poročil 18. septembra 1718 z vdovo Uršulo, rojeno Jerina. Bil je podložnik bistriškega samostana. Na svoji domačiji, ki se še danes imenuje "pri Antončet", je obdeloval tri njive, vrt, dva travnika in redil dva vola in enega prašiča.^{2,3}

Domačijo, ki je ležala nad Jurkovim studencem, enem izmed izvirov Ljubije, na prvih vzpetinah Javorča, je nasledil sin Gregor. Mlajši sin Jurij se je leta 1746 poročil z Jero Maček in tako priženil gostilno pri mostu čez Ljubljaničo – Verd 8 (gradbena parcela 98).⁴

1772 – Razorci z Mirk

Leta 1752 se jima je rodil sin Jožef, ki se je 12. avgusta 1772 poročil z Marušo, rojeno Levec, vdovo po Janezu Razorcu z Mirk 8 (gradbene parcele 101, 102, 114, 115, 127). Skupaj z veliko, lepo domačijo, ki še danes krasi Mirke, je Jožef priženil tudi domače ime "pri Razorc", ki so si ga v prihodnjem stoletju delili verjanski in mirški Kotniki.⁵

1798 – Ženitev Jurija Kotnika k Borštnikovim v Verd

Kot njegovi predniki je tudi Jožefov sin Jurij, rojen leta 1775, povečal družinsko posest s "pravilno izbiro" neveste. Poročil se je s štiriinajstletno Mico Borštnik, doma s pol grunta velike domačije Verd 28 (gradbene parcele 62, 64, 68). Kmetija je prešla h Kotnikom 27. januarja 1798 na podlagi ženitnega pisma.⁶

Jurij Kotnik je bil očitno izredno podjeten mož; spretno je trgoval z lesom, razžaganim na svoji žagi, ki je stala na levem bregu Ljubljani-

ce, ob mostu v Retovju (gradbena parcela 15). Imel je tudi gostilno, ki jo je oddajal v najem. Krčmarili so v hiši ob Ljubljaniči (gradbena parcela 98), ki jo je h Kotnikovim priženil že njegov stari oče Jurij 1746. leta. Njegov je bil mlin na Ceglarjevem studencu (gradbena parcela 30). Skupaj s sovaščanom Jakobom Kettejem je imel v lasti opekarno na desnem bregu Ljubljaniče, na Okopajnc /ledinsko ime: Ledina – Okoponica/⁷

"Prvoklasni smrekov gozd, ima 15,75 kl³/joh² letnega prirastka. Razrezan les za tehnično uporabo, pošiljajo na lesni sejem v Senožeče, od koder se dalje prodaja v Trst. Velik del razrezanega lesa pošiljajo v Ljubljano za uporabo na Kanalu (Grubarjev prekop) ... V paragrafu pet smo navedli šest žag, ki na razne načine proizvajajo deske, ki se vse odvažajo v Trst. Povprečno na leto, upoštevajoč, da nastane nizka voda in takrat ne morejo delati, teh šest žag obdela na leto 16 000 debel ... Ena opekarna, ki dobiva glino v bližnjem glinokopu. V tej opekarni, sta dve peči in pri njima dela, od pomladi do jeseni, petnajst do dvajset oseb, ki v šestih do desetih žgalnih terminih, naredijo 100 000–150 000 kosov, deloma zidnih, deloma strešnih opek. Za to porabijo 60–80 kubičnih klafter lesa za kurivo."⁸

1809 – Kotniki in Ilirske province

Tudi čas Ilirskih provinc, ko so deželo zavzeli Francozi (1809–1813), je Jurij Kotnik obrnil sebi v prid; bil je mer (župan) za kanton Borovnica in tako toliko lažje sklepal, menda tudi nezakonite kupčije, s katerimi je še bolj bogatel.⁹

"Bili so rihtarji, vsaj tako so jim rekli, ker so bistriški prior in drugi, ki so imeli takrat besedo, kar Žitka poklicali, kadar so hoteli Virjanom kaj ukazovati ... Po francoskih vojnah je šlo z Žitki navzdol ... Rihtar je postal Razorec, ki se je pisal Kotnik. Francozi so

postavili pivovarja Klemenčiča na Vrhniki za mera, Klemenčič pa se je naslonil na Razorca in kmalu so bili Kotniki prvi v Verdu. Žitki so molili in jadikovali za starimi časi, Razorci pa so bogateli, čeprav niso imeli gostilne.”¹⁰

9. Jurij Kotnik je na razprodaji Kalinove posesti okoli leta 1820 kupil hišo na Vrhniki (danes Cankarjev trg 8).

Finančno dobro stoječi Kotnik je vzel v zakup še dac. V tistem času je imel namreč vsak kraj svojega dacarja, ki je pobiral dac (davek) od prodane živine, mesa in vina. Dalje je bogatel in postal je eden izmed zakupnikov kranjskega deželnega daca.¹¹

Na področju agrarne zakonodaje je bil to čas velikih sprememb. Do francoske okupacije je veljalo v fevdalnem sistemu načelo nedeljivosti posestev, ki pa je proti koncu 18. stoletja začelo izgubljati pomen. V Ilirskih provincah je bila deljivost kmečke posesti zakonito uvedena, kar je po obnovitvi vladanja upoštevala tudi Avstrija. Z delitvijo so kmetije izgubljale moč in trdnost, še dodatno pa so jih slabile številne davčne obremenitve v gotovini in pridelkih.¹²

Jurij Kotnik je imel leta 1824, verjetno tudi po zaslugi novonastalih manjših kmetij, ki niso bile sposobne preživljati družin in so zadolžene prišle pod rubež, v lasti trinajst posesti v Verdu in na Mirkah. Večino jih je oddajal v najem.¹³ Na Vrhniki je kupil hišo nekdanjih vrhniških mitničarjev Kalinov in jo prezidal. V njej so bili pozneje razni občinski uradi.¹⁴

Posodobitev posestva v Verdu

Verjetno je leta 1810 prezidal stanovanjsko hišo v Verdu, kar nakazuje letnica na portalu stranskih vrat prizidka (hiši dozidan leta 1877). Po letnici, vklesani na kamnitem portalu vrat govejega hleva, lahko predvidevamo, da je bil ta zgrajen leta 1816.

“Gradbeno stanje poslopij je na splošno srednje. Njihova velikost je v razmerju z ekonomsko močjo lastnika. Stanovanjska in gospodarska poslopja posestnikov so zgrajena iz kamna, le skednji so leseni. Kritina je na splošno slamnata in le izjemoma opečnata. Nekatera poslopja so zavarovana pri Tržaški zavarovalni družbi proti požaru.”^{15, 16}

Sklepamo lahko, da so Kotnikova stanovanjska in gospodarska poslopja dejansko kazala ekonomsko moč lastnika. To lahko še danes občudujemo na primeru govejega hleva,¹⁷ ki so ga kasneje razširili. Preostale zgradbe iz tistega časa so bile kasneje podrte ali prezidane (kot na primer stanovanjska hiša).

Varškova domačija

S spretnimi mahinacijami je Jurij Kotnik razširil svojo domačijo na prvi dve kmetiji, ki sta mejili z njegovo. Polgruntarsko kmetijo Verd 26, last Matevža Varška, ki je obsegala stanovanjsko hišo in gospodarsko poslopje (gradbe-

10. Zadolžena polgruntarska Varškova domačija (na fotografiji levo) je postala leta 1824 Kotnikova.

ni parceli 60, 61), je pridobil tako, da je izplačal vse zadolžitve kmetije dedičem in preostalim upnikom. Dolg je bil izknjižen iz zemljiške knjige 21. julija 1824.¹⁸

Hrenova domačija

Četrť grunta velika kmetija Verd 10 (gradbeni parceli 65, 66), last Štefana Hrena, je obsegala dve stanovanjski hiši; po vsej verjetnosti je bila domačija združena iz dveh.¹⁹ Hišo, ki je ležala tik ob Ljubljani, so Hrenovi oddajali v najem. Kmalu po letu 1825 je ta domačija prešla v last Kotnikov. To lahko sklepamo po vknjiženem dolgu Jurija Hrena, ki je dovoljenje za svojo dedno zahtevo predal Juriju Kotniku.²⁰

Jurijeva žena je umrla kmalu po rojstvu desetega otroka (odraslo je osem otrok) leta 1823 in tako se je poročil še enkrat. V zakonu z Jero Petrič so se rodili štiri otroci, odrasla sta dva.²¹

1836 – Posestvo prevzame Jožef Kotnik

Jurij Kotnik je umrl leta 1836; posestvo v Verdu je zapustil sinu Jožefu, mirško posestvo pa sinu Jakobu, ki pa je kmalu umrl (1811–1840). Po Jakobovi smrti je Jožef Kotnik odkupil mirško posestvo od bratove vdove; tako sta bili posestvi v Verdu in na Mirkah spet združeni.²²

Jožef Kotnik (1804–1858) je vzpon svojega očeta vzorno nadaljeval. Kmečki izvor družine se je že skoraj izgubil v meščanski preobleki. Na mestu stare stanovanjske hiše sredi Verda je postavil novo, izredno ambiciozno zasnovano zgradbo, ki je bila "gosposka stavba z razkošjem prostorov in z ureditvijo, kot jo je imel redek ljubljanski meščan."²³ Zasukal jo je tako, da je postala cesta, ob kateri stoji hiša, širša. Pot je vodila skozi vas in dalje proti žagam in mlinom v Retovju in na Ljubiji, kolovoz pa se je odcepil proti bogatim gozdovom Javorča in Ljubljanskega vrha. Cesti, ki so jo uporabljali za prevoz posekanega in razžaganega lesa, so

se obetale nove obremenitve: trasa leta 1856 zgrajene Južne železnice je bila speljana tik nad Verdom in tako je bilo pričakovati preusmeritev velikih tovorov, predvsem lesa z vrhniškega konca, na železnico. Starejši ljudje iz Verda so vedeli povedati, da naj bi v tistem času pri Kotnikovih ostal iz Francije poslani zaboj zlatnikov, namenjen kot odškodnina lastnikom gozdnih parcel, po katerih je bila speljana trasa železnice ...^{24,25}

11. Čuvajnice od Ljubljane do Vrhnik je zidala tvrđka Kotnik - Lenarčič²⁵. Ena izmed čuvajnic nad Verdom, upodobljena leta 1856, spodaj vas Verd.

Poleg nove razkošne stanovanjske hiše posodobitev celega posestva

V času "vladavine" Jožefa Kotnika so bile vidne posodobitve po vsem domačem posestvu; podrli so veliko gospodarsko poslopje (8 krat 30 m), ki je s postavitvijo nove stanovanjske hiše postalo moteče. Povečali so goveji hlev in vzdolž stanovanjske hiše sezidali dolge svinjake. Porušili so gospodarsko poslopje nekdanje Varškove domačije in tam verjetno uredili gnojišče. Stanovanjsko hišo (Varškovo) so nekoliko razširili in jo oddajali v najem.²⁶

Nasproti stanovanjske hiše, na mestu podrte Hrenove hiše (gradbena parcela 65), so Kotnikovi uredili zelenjavni vrt. Hiša, ki so jo nekoč Hrenovi oddajali v najem (gradbena parcela 66), pa je po novem služila kot kovačnica.²⁷

V Dodatnem listu k protokolu gradbenih parcel iz leta 1837 je Jožef Kotnik zapisan kot edini lastnik opekarne; verjetno se je solastništva s Kettejem rešil že njegov oče.²⁸

12. Poskus rekonstrukcije dela vasi Verd s Kotnikovim posestvom skozi čas; aksonometrija (avtor: N. Oblak): leta 1824.

13. Leta 1937.

14. Leta 1987.

15. Kotnikov posestvo okoli leta 1900 (izsek iz panoramskega posnetka Vrhnike z okolico).

Hotel "Črni orel" na Vrhniki

Kot lastniku opekarne mu ni bilo težko zgraditi leta 1850 poleg hiše v Verdu še eno palačo – "najlepšo stavbo v trgu".²⁹ Na temeljih stare vrhniške pošte in sosednje hiše, ki ju je kupil, je postavil hotel. Hiši sta bili do tedaj last vrhniškega poštarja Obreze, ki pa je v času francoske okupacije zaradi drznih špekulacij zapravil vse premoženje. Hotel "Črni orel", kot se je novozgrajena dvonadstropna stavba imenovala, je imel poleg hotelskih sob še gostilno in kavarno. Med drugimi kulturnimi dejavnostmi je v prvem nadstropju delovala tudi čitalnica, osrednje zbirališče narodno zavrednih Slovencev na Vrhniki.³⁰

16. Hotel "Črni orel" – najlepša stavba v trgu, ki jo je leta 1850 zgradil Jožef Kotnik.

Jožef Kotnik je bil poročen trikrat. V prvem zakonu z Nežo Toman se mu je leta 1828 rodil sin Franc, druga žena Katarina Štular in otrok sta umrla pri porodu, s Frančiško, rojeno Zupanek, pa je imel devet otrok.³¹

1858 – Posestvo v Verdu nasledi prvorojenec Franc

Ko je Jožef leta 1858 umrl, je posestvo v Verdu prevzel Franc, sin iz prvega zakona, vdovi Frančiški Kotnik pa je bilo dodeljeno pol grunta veliko posestvo na Mirkah, kamor se je preselila z otroki.³²

17. Razorčeva domačija na Mirkah (levo); Kotnikovo posestvo v Verdu je predstavljalo s svojimi arhitekturnimi elementi vzor drugim večjim posestvom.

Franc Kotnik, ki je leta 1858 diplomiral na visoki tehniški in inženirski šoli na Dunaju, je posestvo v Verdu uradno prevzel leta 1860.³³ Leta 1862 se je poročil s sestrično Marijo Gabrijele Mertlič in imel z njo osem otrok, odraslo jih je pet.³⁴

Z močjo znanja in ustvarjalnih sposobnosti je znal izkoristiti vse naravne danosti prostora, v katerem je živel; bogastvo gozdov, moč vode, glinokope, rodovitnost polj. Dejansko je bil vsestranski; veleindustrialec, veleposestnik, politik.

"Kotnik je stopal počasi kot cesar, če gre skozi vrste svojih podložnikov. Visoko zravan je hodil, v roki je držal s srebrom okovano palico. Cilinder na glavi ga je delal še večjega. Ni bil to cilinder z ostrimi robovi na vrhu; bil je nižji in okrogel, toda za pol čevlja je le še podaljšal že itak dolgo postavo imenitnika. Ustavljal se je in motril stvari na levi in na desni. Vse ga je zanimalo, tu poganjajoča bilka v zemlji, tam listje na drevesu, na eni strani letéči metulj, na drugi strani ptiček na veji, na levi zgoraj Žitkova šupa, na desni spodaj drva in čolnarji ... Nihče ni zameril njegovega vedenja, saj je bil res gospod. Ni hodil po gostilnah, da bi s kmeti barantal za parcele; težko pa si šel, kdorkoli si bil, mimo njega, da bi te ne ustavil in se

ne pričel pogovarjati s teboj. Kupoval je kot njegov oče polja in travnike, gmajne in gozdove. Ni se pehal zanje, na dom so mu jih hodili ponujat.

“Kupim, če mora biti, a rajši vidim, da svet obdržite; morda greste čez zimo v tovarno, da prisluzhite, kar vam manjka.”

Kmet, pa v tovarno, da se bodo smejali bajatari! Posojal je denar, ne kot oče njegov, stari Razorec, ampak po tako nizkih obrestih, da se ga nihče ni upal prositi za odlog ali popust. Res gospod.”^{35, 36}

Veličastni dosežki Franca Kotnika na področju lesne industrije

Ob izviru Ljubije, kjer je imel svoj mlin in horizontalno žago, je okrog leta 1860 začel izdelovati enostaven, masiven hrastov parket. Leta 1872 je Kotnik dobil uradno dovoljenje za izdelavo in prodajo parketa, proizvodnja je strmo naraščala. Posodobitev proizvodnih procesov in priznanja za kvaliteto dela so botrovala izdelavi

zahtevnejših, ornamentnih parketnih plošč. Njegovi dosežki so bili veličastni: ornamentni parket “Franc Kotnik” so poznali po vsem svetu, naročila so bila večja od kapacitete proizvodnje. Nagrade za kvaliteto in lepoto vzorcev parketnih plošč so prihajale z razstavišč širom po Evropi. Parketarna Verd je leta 1900, na svetovni razstavi v Parizu, dobila Grand Prix de Paris, najvišje priznanje, ki ga je kdaj dobila slovenska lesna industrija sploh.³⁷

Leta 1898 je izšel v Ljubljani spominski album “Kranjsko in slikah in opisih”; v njem je bilo predstavljenih trinajst najpomembnejših industrialcev na Kranjskem. V albumu sta predstavljeni obe tovarni “tvrdeke Franz Kotnik” – parketarna in opekarna.

“Tovarno za parkete je zgradil leta 1872. gospod Franc Kotnik na jednom izmej izvirkov Ljubljanice. Postavil si je za nalogo, izdelovati samo solidno blago, zato so se mu množila naročila bolj in bolj, in kmalu treba je bilo tovarno primerno povečati. Velike sušilnice, kakoršnih ima tovarna nekoliko, omogočijo,

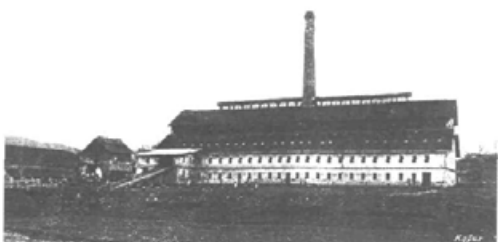
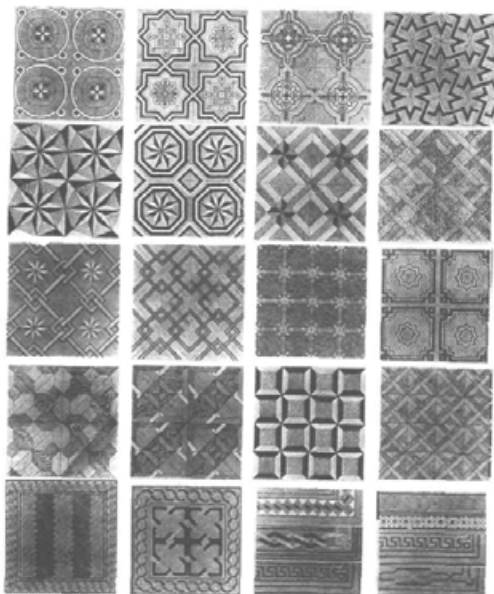

Pozdrav iz Vrhnike.

Fotogr. J. Kotar, J. Bonač, Ljubljana.

Založilo: Oleptevalno društvo za Vrhniko

18. V prejšnjem stoletju so bile priljubljene razglednice z motivi industrijskih zgradb. V ospredju je parketarna v Verdu, zadaj na levem bregu Ljubije se razteza Kotnikovo veleposestvo. Bela zidna ograja omejuje sadno-zelenjavni vrt.

19. Vzorci parketnih plošč parketarne "Franc Kotnik".

da je na razpolago vedno dovolj suhega lesa, ki ga potem obdelujejo razni stroji.

*Furnirane parkete, s katerimi lahko trdka uspešno tekmuje z vsakim drugim enakim izdelkom, priborile so tovarni častno mesto ne samo doma, ampak tudi v inozemstvu. Turčija, Egipt, da celo daljna Indija naročajo v obilnem številu te izdelke.*³⁸

Opekarna "Franc Kotnik"

Franc Kotnik je bil najbogatejši občan tistega časa, tudi po zaslugi opekarne, katere lastnik je bil že njegov stari oče Jurij. Z gospodarskimi spremembami v drugi polovici 19. stoletja (na vrhniškem koncu najbolj "usoden" je bil propad furmanstva in številnih obrti, povezanih s tem) se je razpoložljiva delovna sila na kmetih zelo povečala. Tako se zavemo še druge plati Kotnikovega uspeha, ko odkrijemo, v kakšnih razmerah je cenena delovna sila ustvarjala izdelke. V "cegunci" je bilo zaposlenih približno sto ljudi, ki so delali štirinajst ur na dan. Začeli so ob petih

20., 21. Opekarna "Franc Kotnik". Fotografiji sta objavljene v spominskemu albumu "Kranjsko v slikah in opisih", ki je izšel leta 1898.³⁸

zjutraj in končali ob osmih zvečer, opoldne je bil enourni odmor za kosilo. Tri vrste izdelkov, zidake, strešnike in žlebake, so rezali ročno. Mezda je znašala 76 krajcarjev na dan, delavci so jo prejeli vsako soboto zvečer na Kotnikovem domu v Verdu. Delo je bilo sezonsko, začelo se je sredi marca in končalo v začetku oktobra, ko je nastopil prvi mraz. Delavci, ki so tako pozimi ostali brez dela in s tem brez zaslužka, so pomlad pričakali z drvarjenjem v gozdovih.³⁹

"Danes je moja vsa Betajnova – pol fare je v moji službi ..."^{40, 41}

"Sedanja parna opekarna je nastala iz navadne opekarne z dvema pečema, ki je bila zgrajena početkom tega stoletja. Izvrstni material, ki se tam dobiva na licu mesta, vzlasti pa velika potrebnost opeke, ki je nastala v Ljubljani in okolici vsled potresne nesreče leta 1895., napolnila je trdiko, da je tovarno čisto

moderno pre naredila, pri čemer se je glavno ozir jemalo na izdelovanje zarezane strešne opeke. Strojne naprave, katere goni parni stroj 60 konjskih sil, so tako urejene, da je v slučaju potrebe možno tudi po dvakrat toliko opeke izdelovati nego navadno. Gosta mreža šin, ki je razporejena po zemljišču, olajšuje prevažanje materijala, ki se ob Ljubljani v skladovnice nagromadi, potem v čolne naloži in po vodi v Ljubljano odvažja. Lokalna železnica Ljubljana–Vrhnika, ki bode uže v kratkem dograjena, daje upravičeno upanje, da bodo mogli izdelki tudi v daljna trgovišča dospeti in tam po svoji ceni in dobroti z enakimi izdelki drugih opekaren uspešno tekmovati.⁴²

Franc Kotnik je opekarno občutno povečal in moderniziral leta 1881.⁴³ Skupaj z novimi stroji za opekarno je leta 1898 s Koroške prišel v Verd tudi Ivan Rosenwirth. Njegovo uspešno delovodsko delo je nasledil sin Ivan Rosenwirth ml. Iz njegovih delovodskih zapiskov⁴⁴ izvemo, da so vse do konca avgusta 1945 v opekarni žgali ročno in strojno rezane zidake različnih velikosti, votle zidake, različne velikosti fasadnih opek, bobrovce in zarezane strešnike, tlakovce različnih velikosti in debelin, žlebake, traverze, drenažne cevi, različne oblike zidakov in strešnikov za ograje, zvezde, strešne peteline, mačke in pse, vaze različnih oblik ... Poleg tega lahko iz skrbno urejenih delovodskih zapiskov spremljamo število zaposlenih iz tedna v teden, višino njihovih mezd, stroške obratovanja in amortizacije proizvodnje, točno število razrezanih, odžganih, skladiščenih, prodanih kosov posameznih oblik izdelkov ... Izvemo, da so premog "za kurjavo pod kotlom in odžig opeke" po železnici vozili iz Trbovelj, Prevalj, Žalca, Rogatca ... Za vsako pošiljko posebej je vodena kalorična vrednost premoga. Med drugim je zanimiv tudi podatek, da so delavce iz opekarn "posojali" tudi za delo v parketarni in na ekonomiji (posestvo).

Izdelki iz "Opekarne Franc Kotnik" so sloveli po svoji kakovosti; znameniti Plečnikovi palači, Narodna in univerzitetna knjižnica in Vzajemna zavarovalnica v Ljubljani, sta zgrajeni iz opek, izdelanih v Kotnikovi opekarni.⁴⁵

Leta 1979 so opekarno podrl. Od dostojanstvene, mogočne lepote, v kateri so skoraj sto let pekli "lepe in dobre" opeke, so se poslovili v Arhitektovem biltenu:

"Čeprav je po toči zvoniti prepozno in navkljub tveganju, da se AB spremeni v časopis z osmrtnicami, zasluži Vrhniška opekarna vsaj par besed na še svežo gomilo ignorance, ki jo je razgrnila. Vsi, ki se bolj ali manj pogosto vozite v Trst, ste verjetno opazili, da velike stare tovarne, levo pred vstopom na avtocesto ni več. Ni namen tega zapisa navajati, kje vse po svetu se že ukvarjajo z "industrijsko arheologijo" in koliko časa ter da je v Angliji to predmet magisterijev in doktorskih disertacij, da so "zunaj pred nami" in da smo mi prav toliko "zadaj" ... "Zakaj se razburjate," bodo rekli tisti, ki imajo pri sebi kup argumentov za porušitev in prav nobenega proti, "saj bi se sicer sama podrla ..."⁴⁶

"V svoji fari sem kralj, ali moje kraljestvo je tako omejeno; onkraj plota ne vedo o meni ničesar ... Glejte, jaz nočem, nočem plota, nočem vesti, nočem nog vkovanih! Jaz nočem! Ker jaz nisem tiholazec, sramežljiv, bojazljiv, omoraljen tiholazec. Jaz moram naprej, zatorej s poti, prijatelj!"⁴⁷

Franc Kotnik – deželni poslanec

Leta 1869 so Franca Kotnika izvolili v deželni zbor kot zastopnika za kmetsko občino Ljubljana–Vrhnika. Bil je deželni poslanec, član okrajnega šolskega sveta Ljubljana-okolica, namestnik v komisiji za uravnavo kmetijskega davka. Na Vrhniku je s svojim vplivom zagoto-

vil prevlado slovenskega tabora in dokončen poraz nemškutarjev.⁴⁸

“Morda bi Kotnik vso slavnost ob Ljubljani, le napravil bolj domače, da ga ni podžgala gostija pri dekanu. Zavedal se je, da slovenski narod ni več narod zgolj kmetiški. Omika njegova se čimdalje bolj približuje omiki drugih narodov, velikih in mogočnih. Napraviti mora torej veselico, ki bo dostojna velike narodne zmage. Sam ne bi zmoget vseh priprav, da mu ni stala ob strani soproga. Dolge ure posvetovanja so bile potrebne, da sta zakonca izdelala načrt v vseh podrobnostih. Denarnih skrbi jima slovesnost ni prizadejala. Za narod denarja ni škoda. Sprva, še takrat, ko je razodel svoj načrt v župnišču, je nameraval povabiti samo tiste domorodce, ki so se v volilnem boju posebej izkazali. Gospa Kotnikova je bila druge misli: marsikdo se je zameril na nemškutarsko stran, ko je volil njenega soproga.”^{49, 50}

Skrb za varovanje, red in napredek v domačem kraju

19. marca 1883. so na predlog dveh veleposestnikov, Franca Kotnika in Karla Jelovška, v Verdu ustanovili svoje “Ognjegasno društvo” in se tako odcepili od vrhniškega (ustanovljenega 1878.). Franc Kotnik je že

22. Člani “Ognjegasnega društva Verd”, slikani pred hišo glavnega mecena društva – Kotnika, leta 1895.

na ustanovnem zboru podaril društvu 500 kron, še istega leta pa tudi zemljišče in vso opeko za “Gasilnega društva dom.”⁵¹. Leta 1887 je bil dom zgrajen. Vse do svoje smrti je bil Kotnik glavni mecen društva: za vsako novo leto in sv. rešnje telo je društvu podaril po 100 kron in v eni od gostiln v Verdu vsem članom plačal malice, ki so sledile letnim konferencam. V okviru društva so v vaških gostilnah v zimskem času potekali tudi tečaji opismenjevanja. V oporoki je Franc Kotnik namenil društvu 1000 kron.⁵²

1888 – Postavitev mostu “Franc Jožef” čez Ljubljano

Po Kotnikovi zaslugi so leta 1888 zamenjali leseni most nad znamenito vrhniško “enajsto šolo” z litoželeznim; seveda ne brez razloga – na desni strani Ljubljane, v Verdu, je imel namreč kar dve “fabriki”.

“Bilo je avgusta 1888, ko je Franc Jožef vladal štirideseto leto ... Čez Ljubljano so odprli nov most in ga krstili po cesarju. Rodoljub je bil navdušen in je mislil na svoje koristi – gori na Verdu je nastala industrija. Trg je hotel stopati v korak z razvojem tehnike. Doma je bilo kamenja in opeke dovolj, toda Franc Kotnik je naročil pri dunajski tovarni železno mostno konstrukcijo, ki so jo doma sestavili.”^{53, 54}

23. Litoželezni most “Franc Jožef”, pod njim “Enajsta šola”.

Veleposestvo se širi

V času zgodnjega meščanskega kapitalizma na našem podeželju se je Franc Kotnik ob veličastnih dosežkih v industriji in politiki izkazal tudi kot dober veleposestnik. Svojo zemljiško posest je širil v Razorsko dolino in proti Smrečju, domače posestvo v Verdu pa na domačije, ki so mejile z njegovo, pa tudi druge v vasi. Na višku moči je njegovo posestvo obsegalo 266 hektarov zemljišč.⁵⁵

“Vaše kraljestvo je ukradeno, kolikor je v njem beračev, ste jih vi okradli, ste jih slekli, ste jih vrgli na cesto. – Krono z glave, žezlo z roke!”⁵⁶

Visoke odškodnine za zemljiško odvezo, ki so jo morali kmetje plačevati zemljiški gospodi in Cerkvi, so po letu 1860 povzročile agrarno krizo. Hitro naraščanje zadolženosti drobnih kmetijskih obratov je v slovenskih deželah povzročilo val izseljevanja podeželskega prebivalstva, zlasti v čezmorske dežele. K še težjemu položaju manjših kmetov je pripomoglo tudi prodiranje kapitalizma na podeželje. Prej naturalno gospodarstvo je zamenjalo denarno. Razni davki državi, predvsem vojaški in za drago centralistično upravo, so se tako povečali, da so zadolžene kmetije množično propadale, razvijajoča kapitalistična veleposestva pa so se širila ...⁵⁷

Ko je hlapon zamenjal furmane

Vrhniški konec je bil v teh hudih časih še dodatno prizadet zaradi nove transportne poti – železnice. Ta je bila mnogo hitrejša, cenejša in končno tudi varnejša od tovorjenja s furmansko vprego. Na cesti so namreč pobirali visoko deželno cestnino,⁵⁸ tovor pa je bil izpostavljen vremenskim neprilikam in cestnim roparjem. Odpadlo je tudi prelaganje na čolne in vožnja po Ljubljani. S postopnim ukinjanjem furmanstva so se kmetje, ki jim

je prej to pomenilo dragocen vir dodatnega zaslužka, znašli v brezupnem položaju.

Nedeljo za nedeljo je bral sodni sluga pred cerkvenimi vrati dolge litanije imen kmetov, ki so šli na boben ...⁵⁹

Kettejeva domačija

Polgruntarska Kettejeva domačija Verd 22 (gradbene parcele 49, 50, 51), je bila tako že leta 1878 Kotnikova. Jakob Kette,^{60, 61} trgovec in najemnik Kušlanovega gradu pri Brezovici, lastnik posesti na Vrhniki in v Verdu, je bil poročen s Kotnikovo hčerjo Elizabeto⁶². Bil pa je slab gospodar in k propadu kmetije v Verdu naj bi odločilno pripomogla neuspela “fura”. V tistem času menda niso bili redki primeri, ko se je furman s poti, za katero je zastavil vse svoje premoženje, vrnil brez tovara, denarja, konj in voza. Zaslužek oziroma tovor so furmani ali zapili ali zakockali ali pa so bili oropani. Zaradi dolgov je bil Kette prisiljen prodati vso svojo posest. Domačijo v Verdu je kupil Franc Kotnik – nečak njegove žene. Novo pridobljeno Kettejevo domačijo je Kotnik oddajal v najem.⁶³ V Kettejevi hiši so kasneje v izredno slabih razmerah živele po štiri družine delavcev z veleposestva.

“Unkovše”

Leta 1880 je bila h Kotnikovemu posestvu priključena četrta grunta velika domačija s hišno številko Verd 29 (gradbena parcela 69). Zadnji lastnik domačije je bil Matija Umek. Stavba je pod eno dolgo streho združevala stanovanjsko hišo, shrambene prostore in hleve.^{64, 65} Kotniki so stanovanjski in shrambeni del te stavbe imenovali “unkovše, unkoše”, verjetno kot staro ime domačije: Umek – Umkovo – umkovše – unkovše – unkoše.^{66, 67}

To ime se je za prostor podobne vsebine pojavilo tudi na dveh drugih velikih domačijah

24. Unkovše, zahodno pročelje.

v bližnji okolici. Na vseh treh posestvih so z "unkošem" poimenovali prostor, v katerem se je zadrževala predvsem "družina"⁶⁸. Služil jim je kot jedilnica, preoblačilnica, sušilnica mokrega perila. V prostoru je bila velika krušna peč, miza, klopi in stoli.⁶⁹ Peč je morala biti ob dežju in predvsem pozimi vedno zakurjena, da se je "družina" lahko pogrela in posušila mokro obleko. V tem prostoru so opravljali najrazličnejša manj čista opravila: prebiranje in sortiranje raznih pridelkov, koline, pranje perila.

Sklepamo lahko, da so imeli v Verdu pri Žitku (Jakob Petrič, kasneje Janko Marolt) in na Mirkah pri Razorc (Frančiška, Karol Kotnik) Kotnikovo posestvo v Verdu za vzor, kar poleg "unkovša" na vseh treh posestvih kažejo tudi posamezni zelo podobni arhitekturni elementi (opečnate ograje, vhodne lope na gospodarskih poslopih).

Selitev Stražišarjeve domačije

Leta 1883 je domačin Jožef Petkovšek, verjetno po naročilu Kotnika, upodobil domačijo Matevža Stražišarja (hišno ime Hren)⁷⁰, Verd 12 (gradbena parcela 63).⁷¹ Dolga pritlična

stanovanjska hiša in velik hlev, ki sta stala med gostim sadovnjakom, sta očitno zapirala Kotnikovim pogled na Ljubljano. Tako je bila Hrenovim v zamenjavo ponujena domačija (prejšnji lastnik je bil Jakob Japelj, Jakaše po domače⁷²) na drugi strani Kotnikovine (gradbena parcela 76), kamor so se preselili leta 1883, kar kaže letnica na portalu vrat (M. S. 1883). Stražišarjevo hišo, gospodarsko poslopje in kovačijo⁷³ na sosednji, že prej kupljeni domačiji, so Kotnikovi podrli.

25. Leta 1883 je Jožef Petkovšek upodobil Hrenovo hišo, ki so jo Kotniki podrli.

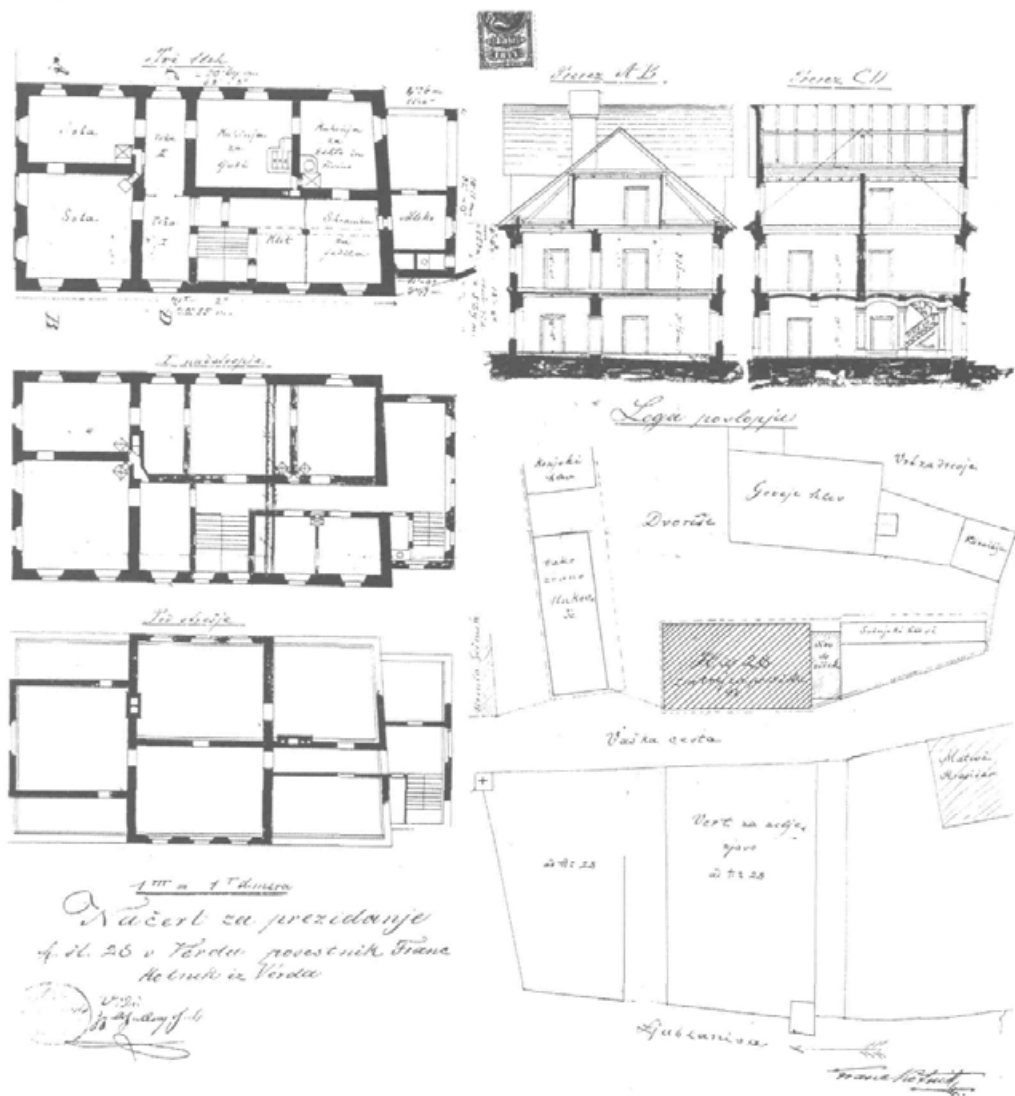
Ureditev parka na izpraznjenem prostoru pred hišo

Še istega leta, torej 1883., je Kotnik "Slavni županiji" sporočil, da namerava obzidati novo pridobljeno parcelo s škarpo in zidom.⁷⁴ Takrat je začel nastajati ambiciozno zasnovan in skrbno negovan park ob Ljubljani, pred Kotnikovo hišo. Vanj so med prvimi posadili ginko (*Ginkgo biloba*), katerega sadiko sta na nevestin dom v Verd prinesla s poročnega potovanja na Kitajsko Ana in Josip Lenarčič. Drugi ginko, prinesen iz daljne Kitajske, pa tako kot ta v Verdu še danes ves mogočen raste v ženinovem, tj. Lenarčičevem parku (pri "Mlečni" ob Tržaški cesti) na Vrhniki.

Park v Verdu se je ponašal z drugimi redkimi drevesnimi vrstami, najrazličnejšimi rožami, zasajenimi v grede pravilnih geometrijskih

oblik, s skrbno negovanimi potmi, vrtno uto, klopni in mizami. Park je omejevala čudovita vrtna ograja z opekami, zloženimi v dva različna vzorca (ob vodi drugačen kot ob cesti). V sklopu ograje ob Ljubljani je stala lično zidana hišica, v kateri so bile toplice.⁷⁵ Verjetno so se po vzoru Kotnikove vrtno ograje pojavile podobne še na drugih "boljših" posestvih v okolici: pri Žitku v Verdu, pri Razorcu na Mirkah, pri Lenarčiču ob Novi cesti na Vrhniki.

Iz kovanih železnih mrež, ki so bile na oknih Stražisarjeve hiše, so Kotniki naredili ograjo, ki je obkrožala vrtno uto, postavljeno v park tja, kjer je prej stal hlev. Mnogo let kasneje, ko je postal park last vseh in hkrati nihče ni posebej skrbel zanj, je bila ograja prenesena na skupni grob Kotnikov in Lenarčičev na pokopališču v Verdu in tako rešena pred trgovci z novci, ki so si sicer prisvojili na posestvu vse, kar je še ostalo in kar je bilo mogoče prodati.

26. Leta 1877 so Kotniki svojo, sicer že prostorno stanovanjsko hišo, še dozidali in nadzidali.

Nove in nove gradnje na posestvu

Čedalje boljša situiranost Kotnikovih se je odražala tudi na stavbah njihovega posestva. Leta 1877 je bila stanovanjska hiša dozidana in nadzidana⁷⁶, svinjake ob hiši so podrli.⁷⁷

Lastniki so se med drugim ukvarjali tudi s hlevsko živinorejo, zato so zrasle prostorne srambe za spravilo krme – s podaljšanimi nadstreški in vhodnimi lopami. V 80-ih letih 19. stoletja so postavili velik (43 krat 17 m) goveji hlev z litoželezno nosilno konstrukcijo⁷⁸, podrli star kozolec in v osi z novim hlevom postavili novega. Svinjake so prestavili daleč stran od hiše, zgradili vrtno hišico za spravilo orodja ...⁷⁹

Franc Kotnik se je po smrti soseda Andreja Petkovška, Veharja po domače (1863.) in njegovega sina Matevža (1867.), ponudil kot varuh (jerob) mladoletnega Andrejevega sina Jožefa (rojenedga 1861.).

Sosedje Petkovški

Pol grunta veliko "veharše"⁸⁰ je poleg stanovanjske hiše v dva "štuka", ki stoji sredi Verda še danes (gradbena parcela 59), vključevalo še dve stavbi. Na mestu gospodarskega poslopja s številko gradbene parcele 52 in sosednjega hleva, zgrajenega po letu 1824,⁸¹ stojita danes dve novi stanovanjski hiši. Petkovškova pa je bila tudi manjša hiša Verd 3 (gradbena parcela 98).⁸² V to "bajto ob Ljubljani", kot jo imenuje Marolt v slikarjevi življenjepisni povesti, so se preselili Petkovškovi po očetovi in stričevi smrti. Kotnik je oddal njihovo domačijo v najem do leta 1876, ko so se Petkovškovi vrnili nazaj na svoj dom. O usodni povezanosti Veharjeve (Petkovškove) in Razorčeve (Kotnikove) kmetije in predvsem o silnem Kotnikovem vplivu piše Marijan Marolt v življenjepisni povesti Jože Petkovšek.⁸³

27. Kapelica sv. Florijana v vogalu Kotnikovega parka. Hiša z lesenim zatrepom je Petkovškova "bajta ob Ljubljani".

"Veharjeva domačija v Verdu ni bila le zaradi lepšega postavljena kmetija. Bilo je pol grunta blizu Kotnikove, Razorčeve bogatije tam, kjer se je kolovoz odcepil od ceste, ki je vodila skozi Verd in Pod gorico proti potoku Ljubija, da se je čez lesen most, ki je Ljubijo prečkal, prišlo na levo k Razorčevi žagi, na desno pa v gozdove na Javorč in v Ljubljanski vrh. Semkaj je v svoje parcele vozil in iz njih pripeljal hlode tudi Vehar, da jih je prodajal, kolikor jih ni za dom potreboval Kotniku, kateremu so dali domače ime Razorec ... Poleg Veharja in Razorca so po tem kolovozu vozili še drugi gospodarji iz spodnjega dela Verda, tudi z onega konca, kjer se je odcepila od virske ceste pot proti Borovnici. Lahko bi vozili ti ljudje malo stran od Razorčeve fabrike, a bilo je potrebno vsaj včasih iti mimo Razorčevih desk in parketov, da ne bi Razorc sicer dejal, češ, da je svet ob fabriki popolnoma njegov in da nima nihče pravice tam voziti ...

... Šubčev Andrej je bil dosti dober gospodar in domačijo je še za en štuk dvignil. Bil je namreč kot Vehar sosed opekarnarja Kotnika, Razorca, ki ga je spoznal kot dobrega dolžnika, ki bo dolg plačal in mu tako zaupal opeko brez obresti ...

... Imel pa je Vehar na eni od zadružnih žag v Retovju izgovorjeno, da sme toliko in toliko

dni in tednov žagati svoj les. Razorcu ob povečavi svoje domačije torej ni bil nadležen še kot tisti, ki bi mu bilo treba žagati in to najbrž še zastoj. To bi bil Razorec svojemu kupcu opeke že po virski navadi nekako dolžan storiti, a ker vsaj v drugih letih ni potreboval toliko žaganic, kot jih je žaga zmogla, je Razorec rad na Veharjevo ime dal na zadružni venecijanki razrezati hloed, za katerega je bil njegov polnojarmenik preneroden.

... Nova, popravljena Veharjeva hiša, zidana zdaj v dva štuka, je bila z zadnjim koncem obrnjena v Razorčev svet. Pa ni ravno ovirala Razorcev pri uživanju sveta, kajti tam, kjer je Veharjeva hiša stala ob Razorčevini, so imeli Razorci že svoje hleve. Če bi se imel kdo zaradi slabe sosesčine pritoževati, bi bil to kvečjemu Vehar, ki so mu Kotnikovi hlevi zadnji del hiše nekako zasmrajali. Ker je Neža imela proti Razorčevemu hlevu obrnjeno prav

29. "Veharše", rojstna hiša Jožefa Petkovška (danes Verd 19).

kuhinjo, je Razorec, ki je nekoč slišal majhen prepir med Veharji in svojimi hlapci, odredil, naj se zaradi ljubega miru gnoj ne vozi v prikolici več mimo Veharjeve kuhinje in s tem je bilo prepиров za nekaj let konec ...⁸⁴

Kotnik podpira mladega Petkovška na njegovi umetniški poti

Kot razgledan, izobražen človek je Kotnik v mladem Petkovšku kmalu odkril izjemen slikarski talent in se odločil stati mu ob strani v nasprotju z "drobnim, ozkosrčnim svetom majhnega trga ob Ljubljani"⁸⁵. Čisto kmetiška miselnost družine, pa tudi širše okolice, je namreč zaradi nerazumevanja zavračala Petkovška kot umetnika in ta je živel skoraj izločen od tedanje družbe.⁸⁶ Drago šolanje in izpopolnjevanje mladega umetnika širom po Evropi in njegovo negospodarno (boemsko) obnašanje je močno načelo slikarjev grunt. Dolgotrajna slikarjeva bolezen in končno leta 1898 smrt sta botrovali razprodaji Veharjeve domačije.

Kar nekaj Petkovškovih del je krasilo mecenov dom v Verdu (glej op. 113). Odločitev podpirati Petkovška na njegovi umetniški poti pa se je Kotnikovim obrestovala še drugače: Veharjeva domačija je kot zadnja neposredna soseda Razorčeve bogatije prešla h Kotnikom leta 1900.⁸⁷

28. Leta 1886 je Jožef Petkovšek naslikal "Perice ob Ljubljani" s Kotnikovim parkom v ozadju.

1890 – Smrt Franca Kotnika

Fran Kotnik je umrl leta 1890. V dobrodelne in narodne namene je v oporoki zapustil 21 800 avstrijskih kron.⁸⁸ V Verdu pa so pripovedovali, da so ga še dolgo po njegovi smrti videli, kako se noč za nočjo vozi v ognjeni kočiji po svojem dvorišču. Ob miren počitek naj bi bil zaradi krivic, ki jih je prizadejal mnogim, predvsem sovaščanom, ko je vse življenje kopičil bogastvo tudi na njihov račun ...⁸⁹

“Da sem neusmiljen, mi očitajo, da sem trd in brezobziren. Kdor hoče kaj doseči zase, za svojo faro, za ves svoj narod, ne sme biti plah in slab, ne obziren in ne usmiljen. Pot do trona je nerodna – gaziti mora človek do kolen v krvi in v solzah ...”⁹⁰

Iznad izvirov Male Ljubljanice v Močilniku pa je odzvanjala spet drugačna pesem (odlomek): *“Zvoni svet’ Anton, le zvoni / Franu Kotniku v spomin! / Glas zvona po hiškah doni: / On bil narodov je sin!”* ... Tu so namreč dve leti po smrti Frana Kotnika postavili kapelico sv. Antona Puščavnika, za katero je glavni denarnih sredstev prispeval prav Kotnik.⁹¹

1891 – Smrt mladega Franca Jurija Kotnika

Posestvo, parketarno in opekarno je prevzel starejši sin Franc Jurij Kotnik, ki pa je umrl zaradi jetike že leta 1891, v enaindvajsetem letu starosti. Njegova zapuščina Družbi sv. Cirila in Metoda, Dijaški ustanovi v Ljubljani, Narodnemu domu v Ljubljani, Dijaški kuhinji, Slovenski matici, Dramatičnemu društvu, visokošolcem ... je znašala skupaj 100 000 kron.⁹²

Mlajši sin Karel Jožef Kotnik, rojen leta 1875, je bil še premlad, da bi nadaljeval velikopotezno delo svojega očeta. Po ljubljanski realki se je vpisal na dunajsko tehniko in tam, že od doma vzgojen v narodno zavednem duhu, ustanovil Klub slovenskih tehnikov. Medtem

je mati Marija s pomočjo hčerke Ane upravljala posestvo. Nemoteno proizvodnjo v obeh tovarnah pa je omogočal dobro usposobljen vodilni kader.⁹³

Lastniki gradu Šrajbarski turn

Leta 1903 sta Karel Kotnik in Josip Lenarčič od Turjačanov kupila nekoč Valvasorjev grad – Šrajbarski turn v Leskovcu pri Krškem. Leta 1910, malo pred smrtjo, je Kotnik odkupil Lenarčičev delež in grad prodal naprej Hrvatsko-slavonski banki za parceliranje in kolonizacijo.⁹⁴ Večji del pohištva in druge opreme v stanovanjski hiši v Verdu je bil prav iz tega gradu.⁹⁵ V Verd so Lenarčičevi preselili tudi celo grajsko knjižnico.⁹⁶

30. Grad Šrajbarski turn.

1910 – Smrt zadnjega moškega potomca Kotnikovih iz Verda

Z odličnim znanjem, ki si ga je pridobil na Dunaju, je bolehn Karel lahko le kratek čas sodeloval pri modernizacijah domačih tovarn in posestva. Kot zadnji moški potomec *virskih* Kotnikov je umrl 28. februarja 1910, star petintrideset let. Dan pred svojo smrtjo je prodal posestvo in obe tovarni svaku, možu sestre Ane, Josipu Lenarčiču. Večino svojega premoženja, okrog pol milijona avstrijskih kron, pa je zapustil Družbi sv. Cirila in Metoda, katera je predvsem s šolami in vrtci ohranjala slovenstvo v obmejnih in mešanih krajih.

“Vest o Kotnikovem velečinu je elektrizovala vse, kar čuti slovensko in ljubi Družbo sv. Cirila in Metoda. Od povsod, kjer bivajo Slovenci, so se zglašali odzivi polni hvaležnosti in priznanja, podprti z večjimi in manjšimi doneski naši šolski družbi.”⁹⁷

Ivan Hribar se oddolži plemenitemu Kotniku

Ljubljanski župan in Kotnikov somišljenik Ivan Hribar je dal šest dni po njegovem pogrebu preimenovati Pristavsko ulico v Karl Kotnikovo ulico.⁹⁸ Tudi na Vrhniki je dobil Kotnik svojo ulico, katere ime pa so po drugi svetovni vojni zamenjali z Voljčevo. Očitno je dejstvo, da je bil Kotnik kapitalist, prevladalo nad plemenitim, narodnozavednim dejanjem moža, za katerega je Ivan Hribar dejal: *“Naj bi imela naša mladina vedno pred očmi ime požrtvovalnega rodoljuba Karola Kotnika!”*⁹⁹ Kotnika so se ponovno spomnili v Verdu leta 1972, ko so s Kotnikovo ulico poimenovali pot, ki je nekoč med samimi senožeti in njivami vodila iz Verda proti Kotnikovi “cegunci” ob Ljubljanci. Danes je tu strnjeno naselje, Janezova vas, pot pa križa priključek na avtocesto.

Posestvo prevzame mož Ane Kotnik – Josip Lenarčič

Josip Lenarčič (1856–1939) je bil dostojen naslednik Kotnikovine. Bil je pobudnik za izsuševanje Ljubljanskega barja, eden izmed ustanoviteljev Zveze slovenskih zadrug in nekaj let njen predsednik. Poleg Ivana Hribarja je bil zaslužen za železniško povezavo Vrhnike z Ljubljano (1899). Kot napreden liberalec je imel številne funkcije. Med drugim je bil v letih 1891–1913 poslanec kranjskega deželnega zbora in predsednik Trgovske in obrtne zbornice; na Dunaju pa je bil član industrijskega in železniškega državnega sveta in član državne komisije za obrtno šolstvo. Nekaj let je bil tudi predsednik vrhniške čitalnice in sokolskega

društva. Zaradi svojega vsestranskega delovanja je bil odlikovan z redom železne (lombardske) krone III. reda, s katerim se poleg njega ponaša samo še en Slovenec.¹⁰⁰ Po svakovi smrti se je leta 1912 z družino preselil v Verd, svojo enonadstropno hišo ob Novi cesti na Vrhniki (danes Tržaška 8) pa oddal v najem.

Širitev lesne industrije in lastna elektrarna

Po izobrazbi je bil agronom in gozdar. Bil je tudi lastnik tovarne za lesne izdelke Jos. Lenarčič & Co. na Lošci, *“ki stoji v prijazni Vrhniki prav blizu plovne Ljubljani. Po vodi priplavljeni les spravlja se s posebno pripravo, ki sega do reke, na skladišča odn. v tovarniške prostore ... Tovarna izdeluje izvrstne harmonije, kajti trdka sama si je dala patentovati uže več nego trideset iznajdb, s katerimi se doseže močnejši in prijetnejši glas ... Tovarna za lesene izdelke goji kot posebno specialiteto fabrikacijo finejših stolov, kakoršni so osobito v jedilnicah v rabi ...”*¹⁰¹

Lenarčič je uspešno nadaljeval delo na svojem novem posestvu v Verdu, v opekarni, lesni industriji na obeh straneh Ljubljani, v Verdu in na Lošci, pa je združil.

S pomočjo dinamita, istosmernega toka, je leta 1910 zagotovil razsvetlavo delovnih prostorov parketarne in speljal elektrovod še do

31. Tovarna harmonijev “Jos. Lenarčič & Co.” na Lošci na Vrhniki.

so svoje stanovanjske hiše in posestva. Od leta 1931 naprej pa je po zaslugi izpopolnjene tehnologije proizvedel toliko električne energije, da je z njo oskrboval še opekarno in celo naselje Verd.¹⁰²

Vzorno urejeno posestvo

Posestvo je odražalo materialno trdnost in urejenost gospodarjev, ki se je kazala na vsakem koraku. Dvorišče, posuto z debelo plastjo peska, je bilo vedno tako čisto in urejeno, da se sploh ni videlo, da tu opravljajo kakršna koli dela. S pravokotno gredo vrtnic in s srebrnimi smrekami, ki so zapirale pogled proti hlevom, je bil prostor pred stanovanjsko hišo strogo ločen in pred "nepovabljenimi" dodatno zastražen z belimi psi, ki so se tu prosto gibali.¹⁰³

V polne hleve plemenske govedu so lahko vstopili redki. Pred vhodom so si razkužili obutev

na debelih plasteh vreč, prepojenih z lizolom, in nato še v apnu. Tako so preprečili možnost okužbe živali s parkljevko ali slinavko.

V "furmanski štali" je bilo vedno štirinajst do šestnajst konj. S štirimi pari konj so odhajali na delo v gozd vsak dan ob sedmih zjutraj, ne glede na vreme ali letni čas. V "ta gospoj-ski štali" so bili konji za kočije; deset do dvanajst lipicancev in še druge plemenite vrste konj, tudi poniji, na katerih so jezdili otroci. Svoje bivalne in delovne prostore je imel poleg "gospojske štale" kočijaž Debeljak, ki je bil tudi odlični sedlar. V starem govejem hlevu so bile spravljene kočije, pa tudi eni prvih avtomobilov na Kranjskem, katerih lastniki so bili Lenarčičevi.¹⁰⁴

V velikem sadno-zelenjavnem vrtu, kateremu je ugodno klimo zagotavljalo zavetje velikih gospodarskih poslopj in orientiranost proti

32. Josip Lenarčič slikan z vsemi svojimi delavci iz opekarne, posestva, delovodji, pisarniškim in hišnim osebjem.

jugozahodu, so pridelovali najrazličnejšo zelenjavo in najžlahtnejše sadje, razpeljano po visokem zidu, ki je vrt obdajal z vzhodne in južne strani. Imeli so tudi posebno, veliko gredo za rezano cvetje, s katerim so krasili svoje bivalne prostore. V vrtu je stala oranžerija, v kateri so prezimovale občutljivejše sredozemске rastline, ki pa so jih poleti prenesli v park. Po vrtu so bile razporejene številne tople grede. Nekdanja Varškova hiša je služila kot kašča, v kateri so hranili sadje, žganje in vino, sušili in hranili razne gomolje in semena za potrebe domačega vrta in za prodajo.

Seveda je posestvo tako uspevalo in se razvijalo predvsem zaradi železne discipline gospodarjev. Še danes se mnogi spominjajo gospodarice Ane, ki je od daleč z "rešpetli-
nom" nadzorovala delo na poljih in travnikih in včasih tudi sama, z belimi rokavicami na rokah, vzela motiko v roke in pokazala, kako si ona predstavlja pravilno okopavanje in pletje. V njen park so smeli vstopiti "samo ona sama, njen pes in tisti, ki ga ona sama povabi", nepovabljeni pa so vanj kukali skozi luknje v opečnati ograji "na križe", če seveda niso bili opaženi in odgnani.

"Tako gosposko je tukaj, tako sveto; komaj da si upam stopiti na pesek, ki je ves bel."^{105, 106}

Stroga hierarhija ljudi, ki so na posestvu živeli in delali, se je kazala tudi pri vsakodnevni kuhi štirih vrst južine; najboljša vrsta hrane je bila za gospodo in njihove goste, druga za upravitelje in uradnike v pisarnah, tretja za "ta veliko hišno", kuharice, služabnice in kočijaža, najslabše pa so jedli "ta mala hišna", hlapci in dekle.

Posestvo je zaradi vzornega gospodarstva in urejenosti nasploh uživalo tak sloves, da sta kmetijski šoli iz Grma in Šentjurja organizirali vsakoletne izobraževalne ekskurzije v Verd.

1914 – Prva svetovna vojna

V času prve svetovne vojne je Lenarčičevim v zameno za delovno silo, ki je na bojiščih branila monarhijo, pripadlo petdeset ruskih ujetnikov. Ti so delali dve leti v obeh tovarnah in na posestvu.¹⁰⁷

Po prošnjah, ki jih je Lenarčič naslavljal na Slavni občinski urad na Vrhnikih in odgovorih, ki so od tam prihajali, lahko sklepamo, da je bil postavljen opečnat zid, ki povezuje stanovanjsko hišo s Petkovskovo, po regulaciji občinske ceste, leta 1917.¹⁰⁸ Vse opečnate ograje, ki so omejevale park in posestvo, so vsako leto za sv. rešnje telo prebarvali; opeke s prahom zmletih opek, fuge pa so pobelili. Delo je bilo opravljeno v enem mesecu.

Že Franc Kotnik je leta 1883 v parku pred hišo v Verdu postavil nad manjšim izvirom tople vode ob Ljubljanici hišico – toplice. Kasneje, ko je bila v hiši v prvem nadstropju že kopalnica (kamor so vodo nosili iz pritličja), so "toplice" uporabljali za žganjekuho. Odlično žganje, ki so ga v tristopetdesetlitrskem kotlu kuhali neprekinjeno vse leto, so tudi prodajali. Za žganje prekuhana sadje, so po odtočni cevi odvajali v Ljubljanico. Poleg tega je bil v žganjekuhi motor, ki je iz Ljubljane v približno devet kubičnih metrov velik rezer-

33. Ivan Rosenwirth st. slikan v Lenarčičevem avtomobilu kot šofer na Soški fronti.¹⁰⁴

voar, nameščen pod streho hišice, črpal vodo. Ta se je potem po ceveh (naravni padec – dva metra višinske razlike) stekala v pritličje stanovanjske hiše.¹⁰⁹

Leta 1937 je bila zgrajena "remiza" – lopa za večje kmetijske stroje (mlatilnica, sejalnica, vozovi, brane ...) ¹¹⁰

1939 – Obširno bogastvo nasledil Milan Lenarčič

V opečnati zid, postavljen 1917. leta, so bila vgrajena umetelno oblikovana kovana železna vrata z dvojnimi odpiranjem, pobarvana v črno-zlato-srebrni barvni kombinaciji. Lenarčičevi so kupili to pravo mojstrovino na dražbi nekega gradu. Vrata so bila ves čas zaprta. Odprli so jih samo leta 1939, ko so k zadnjemu počitku na pokopališču v Verd nesli gospodarja Josipa Lenarčiča. Vratom v Verdu ni bilo usojeno ostati; od novembra 1997 jih ni več v vasi.

Po smrti Josipa Lenarčiča je postal lastnik tovarn in posesti v Verdu sin Milan,¹¹¹ ki pa je večji del časa živel v Josipdolu pri Ribnici

34. V opečnat zid, postavljen leta 1917, so Lenarčičevi vgradili umetelno oblikovana kovana železna vrata z dvojnimi odpiranjem, pobarvana v črno-zlato-srebrni barvni kombinaciji

na Pohorju. Tam je imel v lasti najprej znano Josipdolsko "glažuto", "katere brušeno steklo je lahko tekmovalo s češkim"¹¹², kasneje, ko je steklarna prenehala z obratovanjem, pa "kamnolom in industrijo granita večjega obsega."¹¹³ Iz granita so izdelovali kocke za tlakovanje cest in tolčenec za železniške proge. Njegova so bila tudi številna posestva na Pohorju, katerih skupna velikost je bila okrog 1000 ha.¹¹⁴ Milan Lenarčič je bil tudi lastnik več kamnolomov v južni Srbiji.

Življenje v "veharšni"

Za posestvo v Verdu je skrbela vdova Ana s pomočjo upravnika posestva gospoda Retlja, ki je z družino živel v nekdanji Petkovškovi hiši – "veharšni"¹¹⁵. Stanovali so v delu pritličja, obrnjenemu proti cesti, drugi del pa ni bil naseljen. Prej je tu, več kot trideset let (do 1932.), živela družina delovodje opekarne Rosenwirtha.

V prvem nadstropju stavbe so bile tri pisarne, arhiv administracije parketarne z elektrarno, opekarne in kmetijskega posestva. V manjšem stanovanju, ki je bilo urejeno na koncu nadstropja, je stanovala ena izmed tu zaposlenih uradnic. V gospodarskem poslojpu, ki je stalo vzdolž hiše so imeli Retljevi drvarnico, drug del pa so Lenarčičevi uporabljali kot vrtnarijo.

V nenaseljenem delu pritličja "veharšne" so se med drugo svetovno vojno menjali različni prebivalci, od italijanskih komandantov, vaške straže, slovenskih beguncev, domobrancev, do nemške vojske, četnikov, ki so bežali iz Srbije, in končno leta 1945 partizanske Hercegovske brigade.

V sobi v prvem nadstropju – upodobljeni na sliki Jožefa Petkovška "Doma" – je bila pisarna gospodarja Lenarčiča. Po tleh je bil položen ornamentni parket iz njegove parketarne.¹¹⁶

1941 – Na posestvu zgradijo “Tobruk”

Delo na posestvu je potekalo nemoteno tudi med vojno, kljub temu da je bila tu od maja 1941 pa do septembra 1943 nastanjena 91. sanitetna sekcija XI. armadnega zbora¹¹⁷. Devetsto italijanskih vojakov je v spodnjem delu posestva, od kozolca proti Ljubiji, zgradilo utrdbo, ki so jo Verjani takoj poimenovali “Tobruk”¹¹⁸, po utrjenem libijskem mestu Tobruku, kjer so Britanci v veliki ofenzivi decembra 1940 premagali Italijane. Kasneje je ta utrdba ob Sredozemskem morju še večkrat zamenjala zavojevalce.

Z zemljo zasut, en meter širok ter dva in pol metra visok kamniti zid verjanskega “Tobruka”, z linami za topove, je obkrožal “remizo”, kjer so imeli vojaki svojo kuhinjo. Poleg te so za okopom postavili lesene lope, v katerih so vojaki spali, kapelo za opravljanje verskih obredov in posebno stavbo, v kateri so bile sanitarije. Oficirji – zdravniki so imeli svoje prostore na

“unkošu”, kjer so bile pisarne in njihove spalnice. Njihov poveljnik je stanoval v drugem nadstropju stanovanjske hiše, kjer je imel tudi svojo pisarno. Italijanski vojaki, ki so hodili po vzorno urejeni hiši, so si morali obvezno čez čevlje nataktniti copate, ki jih je dala Lenarčičeva gospa sešiti prav v ta namen.¹¹⁹

*“Nisi se usmilil, tudi Bog se te ne bo usmilil!
Vse si okradel in oropal in nikogar se nisi
usmilil, ne nedolžnih otrok, ki ti niso storili nič
žalega – pa kadar bo zadosti, te bo Bog udaril
in takrat proklet ti in vsa tvoja hiša ...”¹²⁰*

1946. – Obračun

Leta 1946 je bila izvršena zaplemba celotnega premoženja, zoper Milana Lenarčiča pa izvršena obtožba sodelovanja z okupatorjem. Parketarna z elektrarno, opekarna, vsa zemljišča (samo v Sloveniji je imel Lenarčič približno 1780 ha gozdov, travnikov in njiv¹²¹) in posestvo, imenovano “Cankarjevo na Verdu”, z

Seznam

predmetov/premičnin/dodatnega komisijskega zapisnika z dne 16. julija 1946, ki jih kot hišni inventar na izločitju kot svojo last.

1./ veža v pritličju:

2 veliki slike/olje/ prizori iz sv. pisma, železna veža, stensko ogledalo, prazna omarica "ure", pripominjam, da so bili v tem prostoru ob času, ko sem morala zapustiti prostore, še naslednji predmeti in ki jih v komisijskem zapisniku ni:

a./ rezljana dseka na steni, b./ hrastov mali obešalnik, c/2 medenastih karnisiza zavese in rdeče volnene zavese.

2./ pisarna:

črna blagajna, pisalna miza, mizica za telefon, koš za povir, štiri delna knjižna omara do stroga s knjigami v različnih jezikih, stopnice k tej omari, pepelnik, štiri male zavese.

Iz knjižnice je izločiti knjige, ki so moja last, ki pa jih ob podpisu nisem mogla izločiti. Danes pa nimam dostopa do teh prostorov.

3./ kobilnica:

tri okenske preproge, tri pare plištenih zavés z belimi karnisami, tri pare zagrinjal s karnisami, ena miza z ubito marmornato ploščo, naveden stol, 2 penebnika, last r.

4./ jedilna shramba:

2 pollici, prazni vekovi kozarci, 7 glinastih skodelic, 3 zavese.

5./ kuhinja:

zaboj za drva, 2 stola, miza, kredenca.

6./ mlečnica:

... vse predmete je smatrati za inventar ter jih ne reklamiram.

35. Gospa Lenarčič je nepopolni komisijski popis svoje lastnine dopolnila sama.

vsemi premoženjima vred, je bilo po zakonu o zaplembi preneseno v last splošnega ljudskega premoženja.¹²²

“Milostljivo gospo”, kot so jo morali naslavljati njeni delavci, Ano Lenarčič je njen zvesti kočijaž Debeljak s kočijo odpeljal v “Staro pošto”, v njihovo hišo na Vrhniki. Naročeno mu je bilo, naj jo odpelje na navadni “diri”, on pa se je, do konca vdan svoji gospodarici, uprll ukazu in jo odpeljal tako, kot jo je vedno vozil – v kočiji. S seboj je smela vzeti samo najnujnejše osebne stvari.

Kaj vse je bilo v hiši in na posestvu zaplenjeno v imenu nove oblasti, vsebuje “Sodni popis predmetov /premoženin/” in opombe k temu s strani Ane Lenarčič.

“Kakor sklepamo po razpoložljivih zapiskih, je nekaj pohištva iz te zaplembe prevzel ekonomat biv. Predsedstva vlade LRS, precej pohištva je odvzela I. Tankovska brigada, nekaj predmetov pa je bilo odpeljano od neznancev, vendar za vse to nimamo nobenih reverzov.”¹²³

Kolikor ni vzela oblast, so razgrabili in raznesli na vse konce tako funkcionarji z visokimi funkcijami kot tisti brez njih. Ljudstvo je bilo prežeto z mržnjo do “buržujev”, ki so toliko let živeli v silnem razkošju, tudi na njihov račun ...

“Ob ogledu se ugotovi, da se nahajajo znanstveni in kulturno-zgodovinski predmeti predvsem v pritličju v pisarni in obednici, nadalje v sobah prvega in drugega nadstropja v precejšnji količini, posebno knjige v knjižnici pisarne in knjižničnih prostorih drugega nadstropja. Slednji so nameščeni v treh prostorih; namreč knjižnici in stranskih dveh podstrešnih manjših prostorih. Knjig je ca. 10.000 in so med njimi tudi raritetni izvodi. Zanimivi so tudi stari zemljevidi, prve reliefne karte,

katerih se prevzame takoj za Federalni zbirni center večina v obsegu skoraj polnega zaboja. Med drugim se nahaja v knjižnici astronomski daljnogled, ki se prevzame. Kakor se ugotovi je tu v celoti knjižnica graščine Turn pri Leskovcu z njenimi urbarji.”¹²⁴

Zemljo tistemu, ki jo obdeluje!

Kmetijsko posestvo je bilo razlaščno po zakonu o agrarni reformi.¹²⁵ Do leta 1947 je za posestvo še vedno skrbel prejšnji upravitelj Retelj. Kmalu po njegovem odhodu na posestvo Dornava pri Ptujju se je pokazalo, da je odšel skrben gospodar. Do približno 1955. leta je nad vhodom na posestvo visela velika tabla z napisom “Cankarjevo posestvo Verd-Vrhnika”. Podržavljeno posestvo se je preimenovalo v Kmetijsko posestvo Barje in še kasneje v Agrokombinat Barje. V hiši je bil sedež uprave in stanovanja delavcev, hlevi so bili polni živine, sezidali so še dva nova in sredi dvorišča postavili betonska silosa.¹²⁶ Zelenjavni vrt vzdolž nekdanje Petkovškove domačije so razširili v vrtnarijo, ki je kar nekaj let po vojni oskrbovala vrhniški konec in del Ljubljane z zelenjavo.

“Nesreča” pri kapelici

Leta 1953 se je v “pil” sv. Florijana¹²⁷ na vogalu parka zaletel tank. Poškodovano kapelico so kasneje podrli krajani, “ker je bila preveč na

36. V kapelico sv. Florijana se je leta 1953 zaletel tank.

cesto". Tako je začela počasi propadati tudi opečnata ograja, katere del je bila kapelica. Slika sv. Florijana nad gorečim Verdom je izgignila, opeke ograje pa so se spremenile v zastonj gradbeni material domačinov. Neoskrbovani park je začel propadati.

"Glej, pojdi tja z žalostnim srcem in videl boš, da je vse drugače, da je že vse minilo. Rože so uvenele in listje je popadalo in vse tiste steze, tiste lepe bele steze, so polne velega, rumenega listja."¹²⁸

1972 – Okolica posestva se spreminja

Posestvo, ki je leta 1972 prešlo k Ljubljanskim mlekarnam, je bilo tega leta še dodatno prizadeto z neposredno bližino novozgrajenega viadukta avtoceste proti Razdrtemu. Na področje posestva se je neustavljivo, z velikimi proizvodnimi halami in visokimi kopami lesa, začela širiti nekdanja Kotnikova parketarna, zdaj LIKO.

Stavbam na posestvu novi lastniki niso posvečali pretirane skrbi in to se je začelo kmalu kazati s propadom šibkejših konstrukcij (lope nad vhodi, "žganjekuha"). Edina vidna izboljš-

37. Glavni vhod v posestvo leta 1930.

šava, ki je bila v vseh letih po vojni narejena na posestvu, je asfaltirano dvorišče. Pred tem se je ob vsakem dežju površina dvorišča spremenila v blatno morje.

Tudi naravne nesreče so prispevale svoje; leta 1986 je hud vihar podrl mogočno drevo, ki je raslo v parku pred hišo. S krošnjo je oplazilo pročelje hiše in poškodovalo balkon na mansardi. Balkon z umetelno oblikovano železno ograjo so stanovalci odstranili, balkonska vrata pa zazidali. Hkrati so zamenjali dvokrilna okna z novejšimi, manjšimi, enokrilnimi.

1989 – Ta hiša je moja, pa vendar moja ni ...

Konec 80-ih let so začeli posestvo počasi opuščati in danes v hiši živi le še nekaj družin nekdanjih delavcev Ljubljanskih mlekarn.

38. Vhod petindvajset let pozneje.

39. Novi lastniki, nova vrata.

40. Tudi naravne nesreče so prispevale svoje – podirajoče se drevo je posnelo balkon na mansardi hiše.

V tem času je "ljubitelj lepega" odkupil od svojega podjetja nekdanjo Varškovo hišo, ki so jo Lenarčiči uporabljali kot kaščo. Hiša je bila, kot del likovno in zgodovinsko izredno pomembnega ambianta, pod posebnimi spomeniškovarstvenimi pogoji.

"V zvezi z odkupom in cenitvijo navedene stavbe Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine ugotavlja, da je stavba v danem mikroambientu (Verd št. 31, 34, 37, 39) prostorsko zelo pomembna, prav tako pomembna pa je po svojem likovnem izgledu, čeprav je začela že propadati. Zato je še posebno pomembno, da bi jo obnovili v obstoječem izgledu, značilnem za sredino 19. stoletja. Tako bi ohranili ne le objekt sam, ampak kot je že navedeno tudi značilen zazidalni niz v starem delu Verda.

Ohraniti je treba značilni strešni naklon, mansardo, kritino, značilno členitev fasad (okenski okvirji, portal, fabion, delilni zidec). V pritličju morajo biti fasade obdelane v grobem ometu, v nadstropju pa v zglaženem – oboje v značilni stari tehniki. Ker bo tak pristop verjetno terjal dodatna finančna sredstva smatramo, da je umestno stavbo pri prodaji finančno manj obremeniti."¹²⁹

Novi lastnik je hišo čez noč zravnal z zemljo in na njeno mesto postavil novo, popolnoma

neustrezno. Več kot dvesto let staro hišo je podrli, kljub temu da se je v prošnji za nakup obvezal, da jo bo adaptiral, "ker mu je všeč". V njej je uredil trgovino in tovarnjaki, ki so vozili blago, so postopoma podrli opečnata stebra, ki sta nosila kovana železna vrata. "Ljubitelj lepega" je sicer dal postaviti nova, to pot širše razmaknjena stebra, vrata pa je pustil ležati na tleh, "umaknjena od oči". Hišo je prodal. Opogumljen z izkušnjami od prej, ko je spoznal, da mu v resnici nihče nič ne more, je prodal še izredno dragocena vrata.

1991 – Nove vizije posestva

Malo pred letom 1991 so Ljubljanske mlekarnice prodale Posestvo tovarni LIKO, ki naj bi objekte uporabljala v protokolarne namene, v sklopu kompleksa pa bi bila tudi pivnica in manjši rekreativni center. Železna vrata na vhodu dvorišča so s svojo "umetno" obliko vse do aprila 1998 sporočala, da je lastnik tega kompleksa LIKO.

1994 – Razveljavljena obtožba

Spet so prišli novi časi, vrhovno sodišče RS je leta 1994 sodbo zoper Milana Lenarčiča iz leta 1946 (sodelovanje z okupatorjem) razveljavilo in ga oprostilo krivde. S tem pa so bile odpravljene tudi posledice obtožbe, to je zaplemba premoženja.¹³⁰

Milan Lenarčič je do 1941. živel v Josipdolu, od koder so ga pregnali Nemci¹³¹. Preselil se je v Italijo, na svoje posestvo blizu Milana. Umrl je po vojni, v avtomobilski nesreči. (Njegov sin Miloš je umrl leta 1941 v Zagrebu, hči Zora pa ni imela potomcev.) Napisal je dve oporoki. Po eni je zapustil vse premoženje Univerzi v Ljubljani, a pod določenimi pogoji (ustanovitev in vzdrževanje ljubljanske univerze priključenega "Demokratskega in socialnega instituta", ki naj bo

duhovni center slovenskega demokratskega in socialnega življenja, ustanovitev sklada za posebno nadarjene študente, ki bi se imenoval po njem, postavitve zdravstvenega doma ob Črnem orlu na Vrhniku, ki bi se prav tako imenoval po njem¹³²). V drugi oporoki naj bi bil dedič točno določen.¹³³

Kdo je dejansko upravičen do dedovanja, ali Univerza ali sorodniki – pravni nasledniki, se še ugotavlja.

1998 – Nikogaršnje hiše vedno propadajo ...

Medtem pa Posestvo, ki se je tako čudovito razvijalo, brez napake dolgo delovalo, propadajoče čaka spremembe. Njegova nezamenljiva vrednost je v sledih življenja ljudi, ki so tu živeli in delali, v zgodbah, ki so se z njimi snovale ... in naenkrat skoraj utihnile.

Tako kot z vsemi stvarmi v življenju je tudi s hišami; v polni meri se jih zavemo in začnemo pogrešati šele, ko jih ni več. Takrat je ponavadi prepozno.

“... In vse to, vse to življenje za tak konec? Tako bodo pljuvali na moj grob, vse moje kraljestvo bodo razdrli in otroke ... otroke bodo topli, pogнали jih bodo po svetu!”¹³⁴

41. Furmanska štala leta 1995...

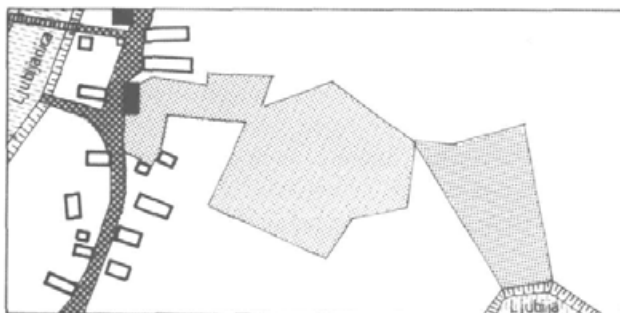
42. ... leta 1997...

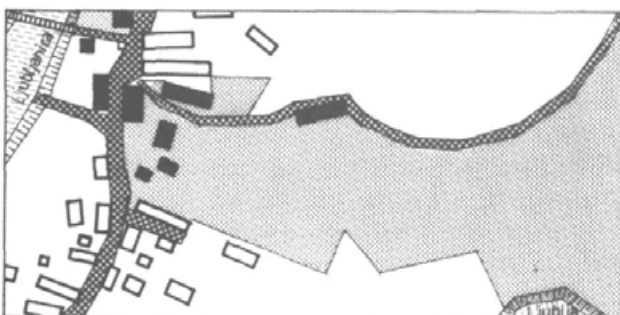
43. ... in leta 1998.

1798 - Jurij Kotnik

Osrednji vaški prostor: samostojne male domačije na ravnini, situirane pravokotno in vzporedno na glavno komunikacijo, ki je vzporedna z reko Ljubljanico. Stavbe s podolgovatim tlorisom so pritrilčne z izrabljenimi podstrešnimi etažami.

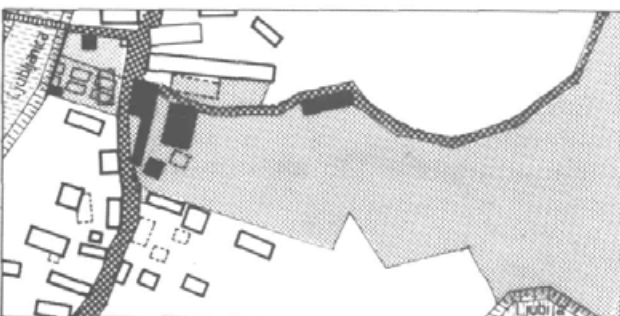

Kotnikovi zgradijo večjo stanovanjsko hišo in nova gospodarska poslopja (začetki hlevske živinoreje). Posestvo se širi na sosednje (zadolžene) domačije.

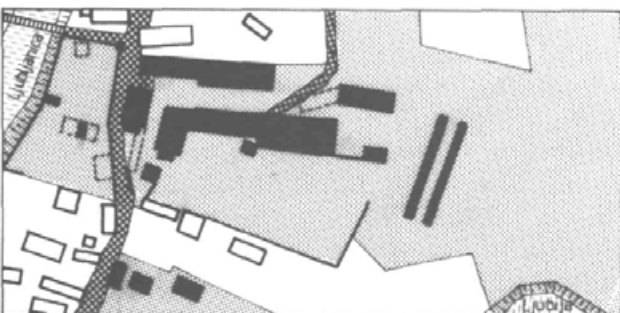
1850 - Franc Kotnik

Začetek razkrajanja stare agrarne strukture jedra vasi: Kotniki zgradijo novo stanovanjsko hišo, ki izstopa v vaškem okolju tako po velikosti kot po okrasnih elementih - posnema hiše v trgih in mestih. Ambiciozno razvijajoče se posestvo je še dodatno povdarjeno s parkom, ki ga začnejo urejevati pred hišo (na mestu treh podrtnih domačij).

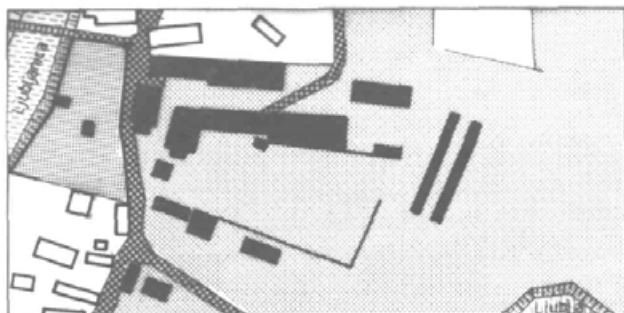

1889 - Franc Kotnik

Veleposestvo sredi vasi kot rezultat ekonomskih sprememb, ki jih je prineslo 19. stoletje z agrarno - tehnično revolucijo: kopičenje kapitala v rokah posameznika s sočasnim vdorom (njegove) industrije v vaško okolje. S samo površino veleposestva, volumnom stavb, parkom pred hišo je bila podoba naselja popolnoma spremenjena.

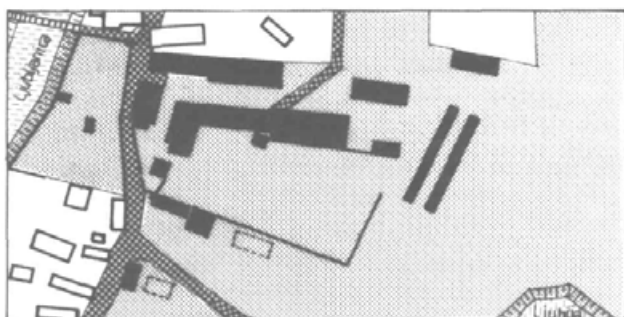

44. Prikaz širjenja posestva od leta 1798 do 1998.

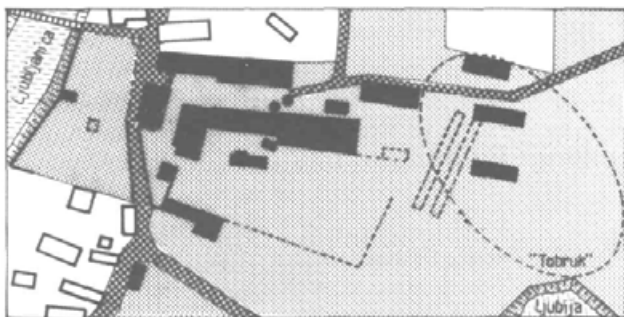
1900 - Karel Kotnik

Veleposestvo je skupaj z obema hitro razvijajočima se industrijama - parketarno in opckarno, močno vplivalo na podobo vasi pa tudi širše krajine. Profi parketarni na desnem bregu Ljubije je speljana nova cesta.

1937 - Josip Lenarčič

Velik kompleks posestva še vedno obvladuje osrednji del vasi. Na novo izgradijo zid - ograjo ob hiši in "remizo" (lopo za spravilo večjih poljedelskih strojev).

1960 - Agrokombinat Barje

Specializirana proizvodnja - govedorejca, je tudi v času, ko je bilo posestvo v družbenih rokah narekovala gradnjo novih hlevov in silosov.

Parketarna je razširjena že po celnem desnem bregu Ljubije...

1998 - nedoločeno lastništvo

Na zapuščeno posestvo se širi tovarna LIKO (naslednica Kotnikove parketarne).

- stavbe posestva
- zemljišče posestva
- poti
- porušeno

OPISI POSAMEZNIH STAVB NA POSESTVU

Tipologija

S pomočjo različnih tipov stavb, ki posestvo sestavljajo, lahko spremljamo več kot dvestoletni kontinuirani razvoj tega prostora.¹³⁵

V kompleksu je navzoča *osrednjeslovenska kmečka hiša* – “unkovše”, z zasnovo iz 18. stoletja. Letnica na portalu vrat nakazuje, da so jo leta 1826. prezidali in dozidali. To je pritlična stavba z izrabljenim podstrešnim nadstropjem in se nadaljuje v shrambe in hleve. Stavba s podolgovatim tlorisom omejuje posestvo s severne strani. (Glej “Unkovše”: prostorsko-likovna in spomeniškovarstvena ocena)

Prostorna *stanovanjska hiša* ima v vaškem prostoru poseben pomen. Zgrajena je bila okrog leta 1850, v času, ko so nad vasjo gradili železnico proti Trstu. Leta 1877 je bil hiši dodan prizidek na južni strani, hkrati so jo takrat nadzidali z mansardami. S svojimi dimenzijami in z okrasnimi arhitekturnimi členi na fasadi, kaže očiten vpliv “*meščanske*” arhitekture. (Glej “Stanovanjska hiša”: prostorsko-likovna in spomeniškovarstvena ocena)

Pojav specializirane proizvodnje na posestvu (industrije!) – govedoreja, žagarstvo – se kaže tudi na stavbnih gmotah posestva. V nizu sicer prostornih shramb in hlevov pa dominira “veliki goveji hlev”, zgrajen v 80-ih letih 19. stoletja. Racionalno zasnovana zgradba neposredno izraža namen, za katerega je bila zgrajena: v pritličju je prostor za živino, nadstropje je namenjeno spravilu krme. Stavba z visokimi etažnimi višinami kaže očiten vpliv “*inženirske arhitekture 19. stoletja*”, ki se je v veliki meri osnovala na razvoju železa. Veliki goveji hlev lahko upravičeno uvrstimo med *prve industrijske stavbe* v našem prostoru

tako po namenu kot po obliki. (Glej “Veliki goveji hlev”: prostorsko-likovna in spomeniškovarstvena ocena)

Kombinacije kmečke, meščanske in (pred)industrijske arhitekture pri nas ni bilo veliko – izrazit je nadregionalni vpliv. Nastala je kot rezultat izredno dobrih materialnih pogojev, ki so jih lastniki znali izkoristiti.

Vzporednice v smislu organiziranosti skupine stavb in sami velikosti, obsegu kompleksa, kot tudi posameznih stavb, lahko iščemo pri naslednjih primerih¹³⁶:

- “*Furmanske domačije*”: velike gostilniške hiše ob glavnih prometnih poteh s prostornimi hlevi za konje in skladišči. Stavbe imajo arhitekturno okrasje, ki ni značilno za neposredno okolje; vzori so prišli iz trgov in mest.
- Bogati *kmečki domovi posestnikov, lesnih trgovcev* oz. predstavnikov podeželske smetane v Žireh, na Štajarskem, Pohorju, Ptujskem polju, v Zasavju. V načelu gre za nadstropno zidano stavbo podolžnega tlorisa s somerno oblikovano fasado, poudarjeno z zakasnelim bidermajerskim okrasjem.
- Podeželske graščine meščanov, zidane kot “*kmečki dvorci*”, ki delujejo kot posebnosti, dominante in vzori v prostoru.
- Velike *poštne postaje*: v glavnem nadstropne hiše z okrasjem, ki pa ima še vedno regionalni vpliv.
- *Župnišča*: velike nadstropne stavbe z vsemi potrebnimi gospodarskimi poslopji, stavbe s sorazmerno “naprednim” fasadnim dekorjem.

STANOVANJSKA HIŠA

Funkcija:

- do leta 1946 – enostanovanjska (s pisarno);
- po letu 1946 – večstanovanjska z upravnimi prostori;
- danes – delno stanovanjska, opuščena.

Prostorsko-likovna ocena

Hiša je del obcestne pozidave in ima skupaj z opečno ograjo, s katero se zrašča, zelo pomembno vlogo pri oblikovanju prostora sredi vasi. Park, čeprav zapuščen, še poudarja monumentalnost stanovanjske hiše. Ta tvori bariero med zunanjim, reprezentančnim prostorom – park, cesta, glavni vhod na posestvo – in notranjim, delovnim dvoriščnim prostorom.

Nadstropna stavba s poudarjenima mansardama na obeh straneh dvokapne strehe je krita z bobrovcem v kombinaciji s pločevino. Mansardi omogočata povečano izrabo podstrešnega prostora, hkrati pa na ta način razgibana streha prispeva k imenitnejšemu videzu hiše.

Osi oken in vrat v enakomernem ritmu ustvarjajo simetrične fasade. Somernost glavnega pročelja proti cesti še dodatno ustvarjata dva simetrično postavljena vhoda – desna vrata so slepa! Vratna krila so bogato izrezljana. Glavni vhod v hišo sicer predstavljajo vrata na dvoriščni, tj. vzhodni strani. Na prizidku hiše na južni strani so vzdana vrata z letnico 1810 na portalu. Tudi ta vrata so bogato oblikovana (umetelno kovane mreže).

Pritličje hiše z lažnimi šivanimi robovi je grobo ometano, drugje je omet gladek. Okrasje na fasadi je oblikovano iz debelih plasti ometa. To so delilni zidci, profilirani zaključki fasade ob stiku s streho, timpanoni na zatrepih, poudarjeni okenski okvirji, ki se v nadstropjih podaljšajo v parapete. Klasicistične oblike in ornamentika ustvarjajo videz palače z rustikalnim pritličjem, udobnim, še poudarjeno de-

koriranim prvim nadstropjem (piano nobile) in bogato zaključenim podstrešnim delom.

Spomeniškovarstvena ocena

Stavba že s svojo lego sredi vasi in gabaritom predstavlja nepogrešljiv del ambienta pred parkom, ob Ljubljani. S svojim oblikovanjem predstavlja dominantno v prostoru in ima za vaški prostor poseben pomen.

Hiša je bila zgrajena okrog leta 1850¹³⁷, v času, ko so nad vasjo gradili železnico proti Trstu. Leta 1877 je bil hiši dodan prizidek na južni strani, hkrati so jo takrat nadzidali z mansardama.

Dimenzije stavbe in okrasni arhitekturni členi na fasadi kažejo očitno "meščanski" vpliv¹³⁸. Možno je, da so se graditelji zgledovali tudi po stavbah, ki so jih gradili ob železnicah¹³⁹ po vsej Avstro-Ogrski in so predstavljale neko vrsto uradne državne arhitekture¹⁴⁰. Za to je poleg štukatur iz debelih plasti ometa značilna tudi svetlo rumena barva¹⁴¹. V času, ko je bilo posnemanje tujih vzorov modno, je možno, da so svoj delež h končni obliki Kotnikove hiše prispevali tudi furlanski zidarji in kamnoseki, ki so delali pri gradnji južne železnice.¹⁴²

45. Hiša ima skupaj z opečno ograjo pomembno vlogo pri ustvarjanju osrednjega vaškega prostora.

GOVEJI HLEV

Funkcija:

- v pritličju od 1816. naprej hlev, goveji hlev;
 - po 1890. prostor za spravilo kočij, avtomobilov, sani (Ana Lenarčič ga v popisu zaseženih stvari imenuje gospodarsko poslopje garaža);
 - mansarda: prostor za sušenje in spravilo pridelkov – žita, koruze, fižola.
- Danes je stavba v celoti zapuščena.

Prostorsko-likovna ocena

Zunanost

Pritlična stavba leži vzporedno s stanovanjsko hišo in se na zahodni strani nadaljuje v shrambe. Masivni zidovi v pritličju so kamniti, kombinirani z opeko, v mansardi prevladuje kamen. Zunanji in notranji omet je gladek. Dvokapna streha s čopoma je krita z bobrovci.

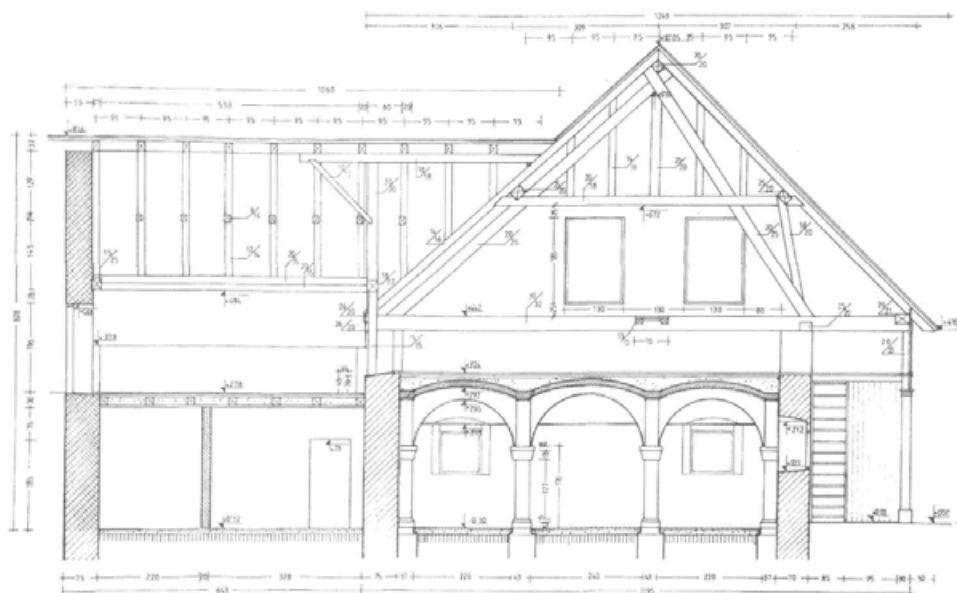
Na zahodni steni govejega hleva so leseni stebri na kamnitih bazah, ki podpirajo sušilnico in ustvarjajo neko vrsto stebriščnega hodnika.

Lesene stene sušilnice so ornamentno izrezljane. Na koncu hodnika so lesene stopnice, ki vodijo v mansardo. Tudi stopniščna ograja je ornamentno izrezljana.

Glavni vhod v hlev je na severni strani, z dvorišča. Mogočen kamnit portal nosi na sklepniku letnico 1816. Preklada je oblikovana kot segmentni lok. Na zahodni strani stavbe je še en, stranski vhod s segmentno oblikovanim kamnitim portalom in enokrnljimi (dvojnimi) vrati. Vrata na vzhodni strani hleva – vodila so na gnojišče – so zazidana. Na južni strani je h govejemu hlevu prislonjena lesena lopa z betonskimi stebri na vogalih – drvarnica.

Notranost

Enostavna zunanost govejega hleva skriva bogato notranost; obokano pritličje je naravnost monumentalno. Ometani, kamniti, pravokotni stebri s posnetimi robovi, pravokotnimi kapiteli in bazami tvorijo mrežo polj 3 krat 6. V prostoru je tako ustvarjena osrednja os – koridor za delo, oskrbo živine, ki je stala na obeh straneh. Oboki

46. Prečni prerez govejega hleva, obstoječe stanje, (avtor: N. Oblak).

so pravilni, usločeni z obeh strani, brez reber (češka kapica). Vsa okna se na notranji strani zaključujejo s segmentnimi loki. Tla: kombinacija opečnega tlakovca in opečnih zidakov.

Mansarda

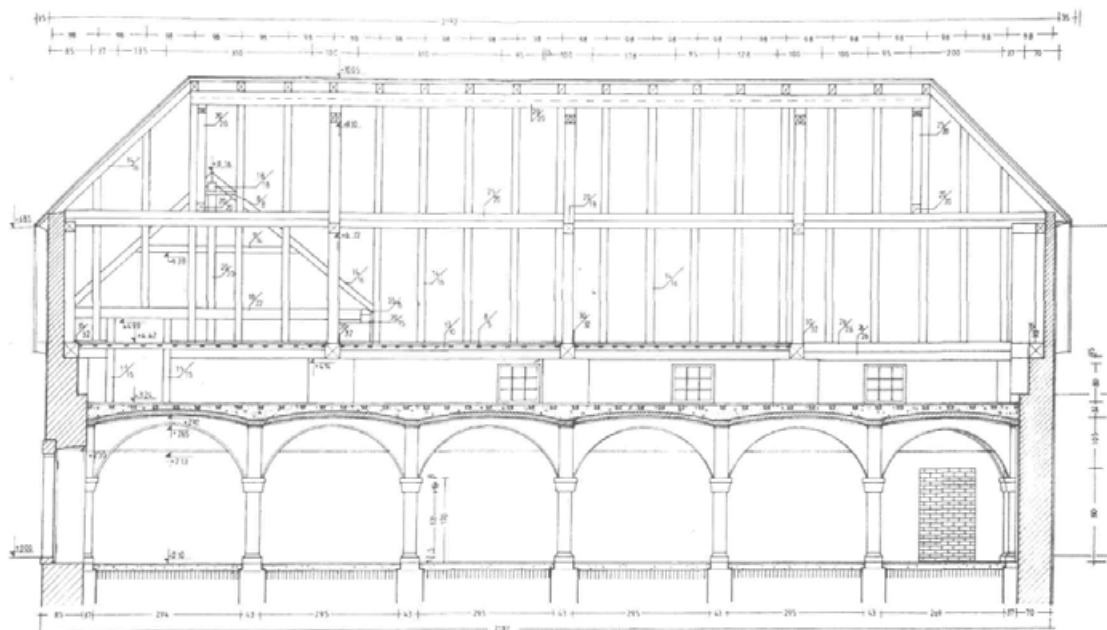
Likovno zanimiva je tudi mansarda z vidno trapezno večalno strešno konstrukcijo. Med poveznike (35/32 cm in 30/32 cm), ki so dvignjeni od lesenega poda (90 cm) je vpet lesen mostovž. Ta vodi od okenskih odprtin na severni strani vzdolž celega prostora. Likovno zanimiv element v prostoru predstavlja zahodna stena – ornamentno izrezljana stena sušilnice. Na obeh čelnih stenah so vse okenske odprtine nezaščitene, razen ene na severni steni, ki je zaščitena z leseno (premično) steno.

Spomeniškovarstvena ocena

Goveji hlev predstavlja prostorsko, likovno in zgodovinsko enega najpomembnejših delov tega ambianta.

Sklepnik nad vhodom v stavbo nosi letnico 1816. Na franciscejskem zemljevidu (l. 1824) je vrisana stavba 8 krat 14 m (približno). Na reambuliranem zemljevidu (l. 1873) je vrisana razširitev na 12 krat 22 m – današnje stanje. Hlev je bil razširjen kmalu po letu 1824. Goveji hlev je poleg "unkovša" najstarejša stavba v sklopu posestva. Ambiciozno zasnovana, v celoti zidana, bogato obokana in z bobrovcem krita zgradba je upoštevala protipožarne predpise tistega časa in hkrati kazala ekonomsko moč gospodarja.

Notranjost stavbe je likovno dovršena. Baročni vzori so navzoči kljub temu, da je stavba zgrajena šele v začetku 19. stoletja in kasneje razširjena; prostorsko razkošna dvorana pritličja, baročno oblikovan polkrožni portal nad vhodom, ornamentno izrezane deske na sušilnici z barvnimi poudarki.

47. Vzdolžni prerez govejega hleva, obstoječe stanje, (avtor: N. Oblak).

VELIKI GOVEJI HLEV

Funkcija

V pritličju je hlev za govejo živino, v nadstropju in mansardi je prostor za spravilo krme. Objekt so uporabljali kot hlev do leta 1990.

Prostorsko-likovna ocena

Veliki goveji hlev dominira v nizu prostornih shramb in hlevov, ki omejujejo prostor dvorišča na južni strani. Hlev z dimenzijami tlorisa 42 krat 17 m ta niz zaključuje.

Racionalno zasnovana zgradba neposredno izraža namen, za katerega je bila zgrajena: v pritličju je prostor za živino, nadstropje in podstrešje sta namenjena spravilu krme. Stene pritličja so grajene iz kamna in opeke, nadstropje in mansarda pa samo iz opeke.

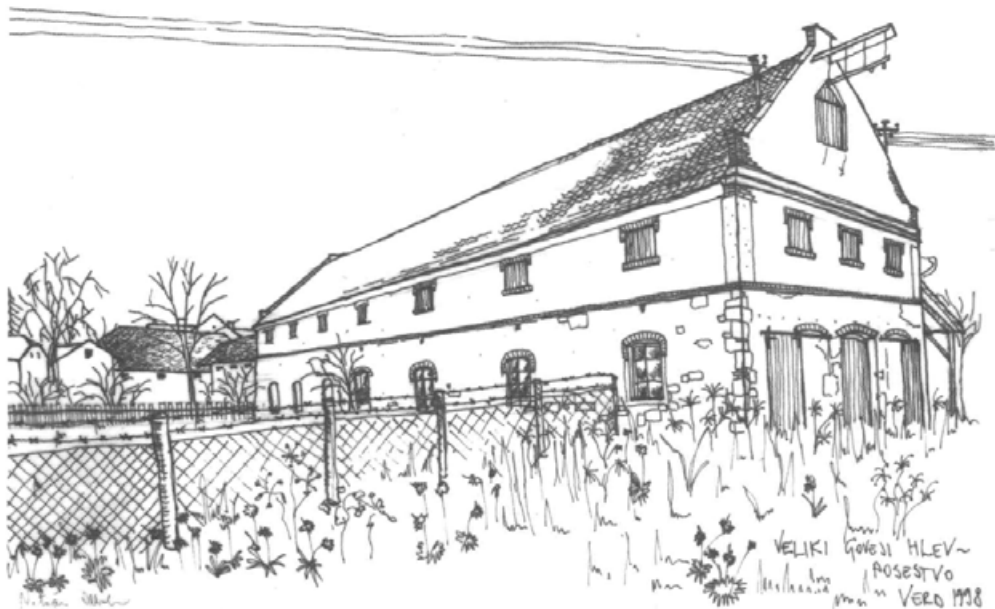
Streha je dvokapna, krita z bobrovci in zarezniki. Na obeh straneh se zaključuje s požarnima zatrepnima zidcema, kritima s strešniki. Zidca sta na mestu zaključka slemena in kapa je poudarjena z nizkimi stebriči.

Vse tri fasade – s četrto se hlev zrašča s shrambami – so simetrično oblikovane (enakomerno razporejene vratne in okenske odprtine). Vzdolž severne fasade je speljan nadstrešek, ki ščiti vhod v hlev in delovni prostor za spravilo krme. Nadstrešek je na treh mestih dvignjen; tam je možno spravljati krmo v zgornje nadstropje ročno ali strojno (s puhalnikom). Z ritmičnim menjavanjem dveh naklonov streh ima nadstrešek poleg funkcionalne še dekorativno vlogo.

Na zgradbi so opazne diskretno oblikovane klasicistične forme iz debelejših plasti ometa: delilni zidci, okenski okvirji, segmentni loki nad okni in vrati, poudarjeni vogali, obrobe pri stiku s streho.¹⁴⁴ Velike površine fasade so tako členjene, bolj razgibane, zanimivejše ...

Na vzhodni strani je v višini slemena nad odprtino, zaščiten z lesenimi vrati, vpeta v zid železna konzola. Zaščiten je s pločevinasto streho (dvigovanje krme, lesa v shrambe).

Litoželezni stebri v prostornem pritličju nosijo stropno (nosilno) konstrukcijo lito-

48. Veliki goveji hlev – ambiciozna arhitektura iz osemdesetih let 19. stoletja.

železnih traverz. Plitki svodi med nosilci so grajeni iz opeke. Tloris pritličja s svojo razporeditvijo vhodov, delovnih koridorjev, prostora za živino, osvetljenostjo (kljub polovici zazidanih oken!) in zračnostjo omogoča najučinkovitejše delovne procese, povezane z živinorejo: krmljenje, napajanje, čiščenje, odvoz gnoja ...

Spomeniškovarstvena ocena

Veliki goveji hlev kljub popolnoma spremenjenemu okolju, v katerem se je znašel¹⁴⁵, še danes dominira tako prostorsko kot oblikovno.

Stavba je bila zgrajena v 80-ih letih devetnajstega stoletja¹⁴⁶. Zgrajena je podobno kot prve industrijske zgradbe v Evropi¹⁴⁷, tako po principu gradnje kot po uporabi materialov (litoželezna nosilna konstrukcija). Posnemanje tujih vzorov se kaže tudi z okrasnimi arhitekturnimi členi: okrasje na fasadi, stebriči na požarnih zidcih, umetelno oblikovani kapiteli litoželeznih stebrov. Zračna konstrukcija novega hleva zbuja do tedaj nepoznano občutje prostornosti in lahkote.¹⁴⁸

Pojav specializirane proizvodnje (industrija!) na posestvu – govedoreje – se kaže v

velikosti stavbnih gmot posestva. Lastniki so se poleg te ukvarjali še z dvema drugima dejavnostma: parketarstvom in opekarstvom, tako da ne moremo strogo ločiti ene od druge. Vprežno živino so potrebovali za delo na posestvu, pri transportu lesa iz gozda, prevozu materiala in izdelkov iz obeh tovarn ... Velikost hlevov in shramb za spravilo krme je torej posledica velikega obsega delovanja gospodarjev. Na posestvu so sušili tudi les, zložen v kope¹⁴⁹. Verjetno so les sušili tudi na podstrešju velikega govejega hleva.

Leta 1927 – petdeset let po postavitvi Kotnikovega hleva! – so v Ilustriranem Slovenecu¹⁵⁰ predstavljali sodobne francoske hlevske prostore, ki so grajeni podobno kot Kotnikovo v Verdu. V članku predlagajo, naj bo kmetijsko izredno razvita Francija vzor “našemu kmetickemu stanu”, ki mu zaradi zastarelosti kmetovanja grozi gospodarski propad ...

Vzori za gradnjo tako ambiciozno zastavljene zgradbe so prišli iz notranjeavstrijskega prostora. Verjetno so jih s seboj prinesli lastniki s šolanja (študij tehnike na Dunaju) in poslovnih potovanj.

49. Veliki goveji hlev zaključuje niz gospodarskih poslopij na južni strani dvorišča.

SHRAMBE

Funkcija:

- ledenica (shramba mesa in mlečnih izdelkov);
- magazin:
 - spodaj – prostor za spravilo orodja in razne opreme;
 - zgoraj – shramba za pridelke in ločen prostor kašče;
- zbiralnica mleka;
- umivalnica;
- skladišče sveže krme.

Prostorsko-likovna ocena

Podolgovata, 40 metrov dolga stavba, ki povezuje baročni goveji hlev z velikim govejim hlevom, omejuje prostor dvorišča z južne strani. Stene so zidane iz opeke, v pritličju kombinirane s kamnom. Streha je dvokapna, s podaljšanimi napušči na dvoriščni strani in vidno konstrukcijo vešal, ki pomenijo zanimiv likovni element. Portala vhodov na objektu (v ledenico in v magazin) imata segmentno oblikovano preklado. Portal nad vhodom v magazin je kamnit, vrata so železna, vhod v ledenico pa je v celoti iz lesa. Na meji z velikim govejim hlevom sta dve odprti preddverji – tretje je zazidano. Pravokotna okna na poslopju so različna, tako po velikosti kot razmerju med stranicami. Vsa so zaščiten z železnimi mrežami. Nad okenskimi odprtini se pojavljajo iz odebeljenega ometa oblikovani posnetki opečnih segmentnih lokov.

Oblikovno najbolj zanimiv arhitekturni člen poslopja je vhodna lopa nad vhodom v magazin. Dva lesena stebra na kamnitih bazah nosita trikotno vešalno konstrukcijo, ki je vidna. Vmesna polja so polnjena z opečno steno, v kateri se pojavljajo odprtine za zračenje v obliki križa. Enaka lopa, ki je stala ob velikem govejem hlevu, je odstranjena.¹⁴³

Po tleh magazina so vidni ostanki opečnih tlakovcev, strop je lesen. Iz pritličja vodijo v

nadstropje zalomljene lesene stopnice. Strop v nadstropju je sestavljen iz štirih raztegnjenih lokov in treh plitvih obokov med njimi. Vrata kašče v prvem nadstropju imajo masiven kamnit pravokoten okvir. Po tleh kašče so tla iz opečnih tlakovcev, druge so tla lesena.

Spomeniškovarstvena ocena

Podolgovata stavba je predvsem gabaritno nezamenljiv del ambientalne podobe posestva. Zgrajena je bila sredi 70-ih let 19. stoletja, vhodni lopi pa so dodali verjetno ob gradnji velikega govejega hleva konec 80-ih. Vhodna lopa je edina izmed štirih, ki je še ostala (glej opombo 7!). Na obravnavanem objektu je bila še ena tik ob velikem govejem hlevu in še dve na nasprotni strani (nad vhodom v "furmansko štalo" in skedenj). Vse štiri lope so predstavljale likovne poudarke stavb, hkrati so razgibale podobo dvorišča; pravokoten, dolg prostor je postal tako zanimivejši, pa tudi lažje berljiv. Lope so namreč nakazovale vhode v posamezne gospodarske prostore ... V kombinaciji s podaljšanimi napušči pa so imele vhodne lope predvsem funkcionalno vlogo; ščitile so vhod in delovni prostor ob gospodarskih objektih.

50. Vhodna lopa nad vrati magazina, od nekoč štirih na posestvu, edina, ki še stoji.

NIZ GOSPODARSKIH POSLOPIJ "UNKOVŠE"

Funkcija:

- do 1880:
samostojna kmetija podolgovatega (raščene-
nega) tlorisa. Ob cesti, na zahodnem delu,
je stanovanjski del s kaščo, proti vzhodu se
nizajo gospodarski prostori: obokan hlev,
nato pokrit, odprt prostor za spravilo sveže
krme, vozov ... Od tu so spravljali seno in
druge pridelke na podstrešje. Sledi še en
obokan hlev.
- 1880–1946:

Po priključitvi h Kotnikovemu velepose-
stvu se starim vsebinam prostorov glede
na potrebe prilagodijo nove funkcije
(naštete od zahodnega dela proti vzhod-
nemu):

- "unkovše"¹⁵¹ s prostori za posle, pralnico,
kletjo za zelenjavo, v mansardi sušilnica
mesa, shramba, spalnice, med drugo
svetovno vojno tudi sobe in pisarne za
italijanske oficirje;
- shramba krmil za "gospojske" konje;
- delavnica sedlarja in kočijaža;

- "gospojska štala" – hlevi konj za vprego
kočij in za ježo;
- shramba krmil za "furmanske" konje,
v mansardi prostori za hlapce;
- "furmanska štala" – hlevi konj za delo,
vprego;
- skedenj, mlatilnica.

- po 1946:
hlevi, razna skladišča, delavnice, garaže ...

- danes:
v "unkovšu" je atelje in skladišče slikarja,
drugi konstrukcijsko stabilni prostori služi-
jo kot garaže stanovalcev, občasna skladišča,
v glavnem pa je poslopje opuščeno.

Prostorsko-likovna ocena

Stavba s podolžnim tlorisom (razmerje stran-
ic 1 : 8,3) leži na parcelni meji posestva in
zapira prostor dvorišča s severne strani. Ste-
ne so zidane iz kamna in opeke, povsod so
gladki ometi. Streha je dvokapna, s čopoma
na obeh straneh in dvakrat deljena s požar-
nima zidcema (začetek in konec "gospojske
štale"). Prvotna kritina je bila izključno
bobrovec, zamenjani deli so nadomeščeni z
zarezniki.

51. Do leta 1880 je bilo "Unkovše" samostojna kmetija.

Po vsej dvoriščni strani ima streha podaljšane napušče, konstrukcija vešal je vidna. Nad vhodom v skedenj je streha poškodovana, ker je lopa, prej sestavni del strešine, odstranjena. Enaka lopa je bila tudi nad vhodom v "gospoj-sko" štal¹⁵².

Enokrilna vrata, ki vodijo v stanovanjski del "unkovša", imajo kamnit portal s segmentno preklado in letnico 1826 na sklepniku. Enak portal imajo tudi manjša dvokrilna vrata, ki vodijo v shrambo za krmila. Oba hleva in shramba za krmila imajo široka, visoka, pravokotno oblikovana vrata (vozovi!) z dvokrilnim odpiranjem, brez portalov. Na dvoriščnem pročelju se pojavlja še dvojje enako oblikovanih vrat; so dvokrilna, z lesenim portalom in segmentno preklado. Ena vodijo v "furmansko štal", druga pa v shrambo za krmo. Na skednju oz. mlatilnici so na dvoriščni (južni) in na stranski (vzhodni) strani enaka vrata; dvokrilna, drsna z možnostjo dvojnega odpiranja. Vratne odprtine teh širokih in visokih vrat so oblikovane segmentno.

Po vsej dvoriščni strani krasi fasado dekoracija v obliki delilnega zidca, nad katerim se nizajo pravokotne prežračevalne line. Na vzhodnem delu poslopja so nad vratnimi in okenskimi odprtinami segmentni loki, oblikovani iz debelejšje plasti ometa. Čelna fasada skednja je členjena z dvojnimi delilnimi zidcem in lizenami, narejenimi iz ometa. Na somerno oblikovani fasadi sta tudi dve okrogli prežračevalni odprtini z vstavljenjo opečno rozeto (ena manjka).

Majhne okenske odprtine na zahodnem delu "unkovša" so na severni strani zavarovane z železnimi polkni. Na drugih, gospodarskih delih hiše so na vseh okenskih odprtinah kovane železne mreže.

Veža in kašča stanovanjskega dela "unkovša" imata banjasto obokan strop z oprogami, masivne, neravne stene z gladkim ometom,

betonska tla. V nadstropje tega dela stavbe vodijo lesene stopnice. Po podestu in tleh zgornjega hodnika je položen opečni tlakovec, v kombinaciji z lesenim podom. Prostor nad "hišo" ima po tleh položen enostaven ornamentni parket.

Likovno zanimivi sta tudi shramba krmil za "gospojске konje" in "gospojска štala". Prostora sta zasnovana podobno: obokan prostor s štiri-mi pravnimi oboki, ki jih nosita dva stebra. Stebri so kamniti, pravokotni, s posnetimi robovi in stojijo na pravokotnih bazah. Pilastri so zidani iz opeke. Po tleh je položen opečni tlakovec.

Spomeniškovarstvena ocena

Stavba "unkovše" predstavlja tip osrednjelovenske hiše¹⁵³ z zasnovo iz 18. stoletja. Stavba je vrisana že na jožefinskem vojaškem zemljevidu (1763–1787). Pritlična stavba z izrabljenim podstrešnim nadstropjem je imela stanovanjski del ob cesti. Stavba se nadaljuje s kletjo (kašča) in obokanim hlevom in se zaključuje s podaljšanim nadstreškom za spravilo vozov in krme. Do leta 1824 (razvidno iz franciscsejskega katastra) so poslopju dozidali še en obokan hlev z enako zasnovo, kot jo je imel prvi. Leta 1826 so popravili stanovanjski del stavbe (po požaru?), na kar nakazuje letnica na portalu nad vhodom. Do leta 1873 (reambulirani franciscsejski kataster) so stavbo podaljšali še za shrambo in kovačijo ...¹⁵⁴ Zadnji je bil prizidan še skedenj.

Ambiciozno zgrajena stavba z raščenicim podolžnim tlorisom, dolgim petinsedemdeset metrov(!), že s svojimi dimenzijami predstavlja posebnost. Do leta 1880, ko je bila priključena h Kotnikovemu posestvu, je delovala kot samostojna kmetija. Lastniki so se po vsej verjetnosti ukvarjali s furmanstvom, na kar nakazujeta dva prostorna hleva. Stanovanjski del "unkovša" z vežo in kaščo pomeni eno najstarejših arhitektur v vasi.

KRITERIJI, KI UPRAVIČUJEJO OBNOVO POSESTVA

1. KULTURNOZGODOVINSKA VREDNOST ARHITEKTURNE DEDIŠČINE

Obravnani stavbni kompleks je dokument časa in pravi spomenik ugodnim življenjskim razmeram (obsežni gozdovi, veliko število bogatih izvirov vode, prostrane travnate površine Barja, rodovitna polja, nahajališča gline ...), ki jih ponuja prostor, v katerem je posestvo. Odločilno vlogo je seveda odigrala visoka kulturna ozaveščenost in tudi iznajdljivost družine Kotnik-Lenarčič, katere člani so skoraj 150 let gradili posestvo v Verdu.

Posestvo je rezultat številnih političnih in s tem gospodarskih sprememb, ki jih je prineslo burno 19. stoletje. Kotniki so se iz kmetov, ki so bili še v 18. stoletju podložni bistriškemu samostanu (ukinjenemu leta 1782), prek pomeščanjnih podeželanov razvili v veleindustrijsko in veleposestniško družino, katere predstavniki so imeli pomembne funkcije tudi v politiki. K čedalje večjemu bogastvu in s tem moči na vseh področjih so jim na začetku pomagale zakonske zveze (Boršnikovo polgruntarsko kmetijo, na kateri je kasneje zraslo Kotnikovo veleposestvo, je "priženil" Jurij Kotnik leta 1798), kasneje pa razna prekupčevanja v času francoske okupacije dežele, politično udejstvovanje, spremembe na področju agrarne politike, ki so se pojavljale

vse stoletje, zgraditev železnice proti Trstu tik nad Verdrom, pridobitve industrializacije, ki so jih znali odlično izkoristiti visoko izobraženi Kotniki in Lenarčiči.

Z nakopičenim bogastvom so brez težav kupili posestva propadlih sosedov. Sredi Verda so, na prostoru prej osmih domačij, zgradili obsežen kompleks veleposestva. Ta je poleg stanovanjske hiše s parkom, prostornih gospodarskih objektov (hlevi, shrambe in drugi servisni objekti), sadno-zelenjavnega vrta, njiv in travnikov, vključeval še upravne prostore (pisarne v nekdanji Petkovškovi hiši) in najemniške hiše, v katerih so živeli delavci (Kettejeva, Petkovškova, Varškova, "Unkovše"). Bili so tudi lastniki številnih drugih kmetij v vasi (ki niso sodile v sklop veleposestva), pa tudi obsežnih gozdov, travnikov in polj. Njihovi tovarni: parketarna, kasneje skupaj z elektrarno, in opekarna sta bili dislocirani.

V podkrepitev kulturnozgodovinske vrednosti kmetijskega posestva v Verdu je izdelan obširnejši kronološki pregled njegovega razvoja. Ob tem je nemogoče izključiti dosežke na področju industrije in politike te pomembne družine.

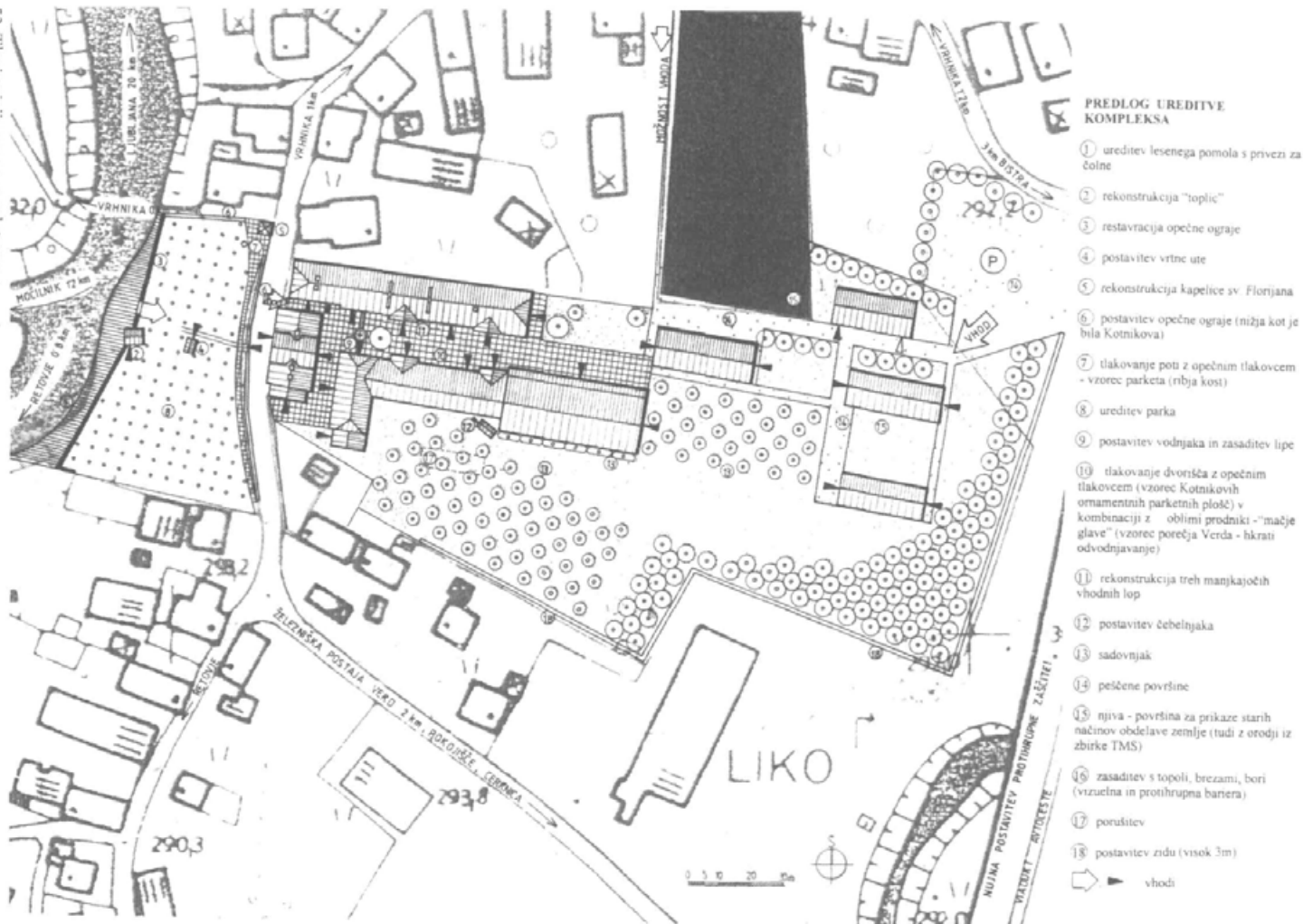
2. SOCIOLOŠKI ODNOS – ODNOS DRUŽBE DO GRAJENEGA PROSTORA

"V okolju je treba ohraniti zgodovinsko kontinuiteto, ker je edinole s tem pogojem mogoče

52. Velik in pregleden prostor dvorišča določajo logično razporejene stavbe gospodarskih poslopij. Goveji hlev na začetku niza stavb na desni strani, zadnji v nizu pa veliki goveji hlev.

53. Tloris vizije prenove celotnega posestva.

vzdrževati ali ustvariti človeku tudi neposredno okolico, v kateri lahko posamezniki najdejo svojo istovetnost, in se kljub nenehnim družbenim spremembam čutijo varne." (iz Amsterdamske deklaracije, 21.–25. oktober 1975)

Vsaka arhitektura odraža družbo, ki jo gradi (jo je gradila) in jo uporablja (jo je uporabljala). Z družbenimi spremembami se spreminja tudi človekov odnos do obstoječih vrednot.

S pojavom industrializacije na Slovenskem v začetku 19. stoletja so se začele graditi tudi mogočnejše stavbe in večji proizvodni kompleksi (kot Kotnikovo veleposestvo), ki so bili v rokah posameznika – kapitalista. Ta je že zaradi lastninske pravice, pa tudi zaradi osveščenosti, da vsa skrb, ki jo posveča objektom, koristi tudi njemu samemu, posest tudi redno vzdrževal. To pa tudi na račun delavcev, ki so delali in živeli v pomanjkanju vsakovrstnih dobrin.

S spremembami družbenega reda se je spremenil tudi odnos do nekoč kapitalistove lastnine. Prej kapitalistovo je zdaj postalo državna in družbena last. Družba pa večinoma ni imela pozitivnega odnosa do teh dobrin. Med vojno in po njej so bili tako poškodovani ali uničeni kulturni spomeniki velikih vrednosti.

Čas je, da se osvestimo, da nastopi bolj racionalno obdobje, v katerem je možno objektivno ovrednotiti tudi Posestvo v Verdu in ga spoznati za kulturnozgodovinsko in narodno vrednoto, ki naj služi kot dobro izhodišče za oblikovanje humanejšega in kvalitetnejšega okolja prihodnosti.

3. EKONOMSKA VREDNOST GRAJENEGA PROSTORA

V času, ko nam primanjkujejo materialne in prostorske zmogljivosti, bi bilo sploh upravičeno prenavljati že zgrajeno (kvalitetno) arhitekturo. S pomočjo sodobne gradbene tehnologije

je v stare zgradbe mogoče vgraditi elemente, ki jih zahteva sodobni način življenja. Ohranjanje nepozidanih kmetijskih površin pa je sploh bistvenega pomena.

4. LIKOVNA KVALITETA KOTNIKOVEGA POSESTVA V VERDU

Posestvo je hkrati sestavni del in arhitekturna posebnost vasi. Tako kompozicija kot posamezne stavbe posestva predstavljajo izjemen dosežek arhitekturnega oblikovanja. "Vse dominantne ali posebne stavbe, ki so kakorkoli vezane na naselja, določajo poleg svoje vloge v okviru identitete splošne krajinske podobe tudi hierarhijo arhitekture: te stavbe so vrhunska merila tako po svojem položaju kot po svoji izraženosti in jih je potrebno upoštevati kot posebne vrednote podobno kot spomeniško zavarovane stavbe. Pomembne so pri določanju meril za oblikovanje naselbinskega telesa in za stopnjo izoblikovanosti ostalega stavbarstva."

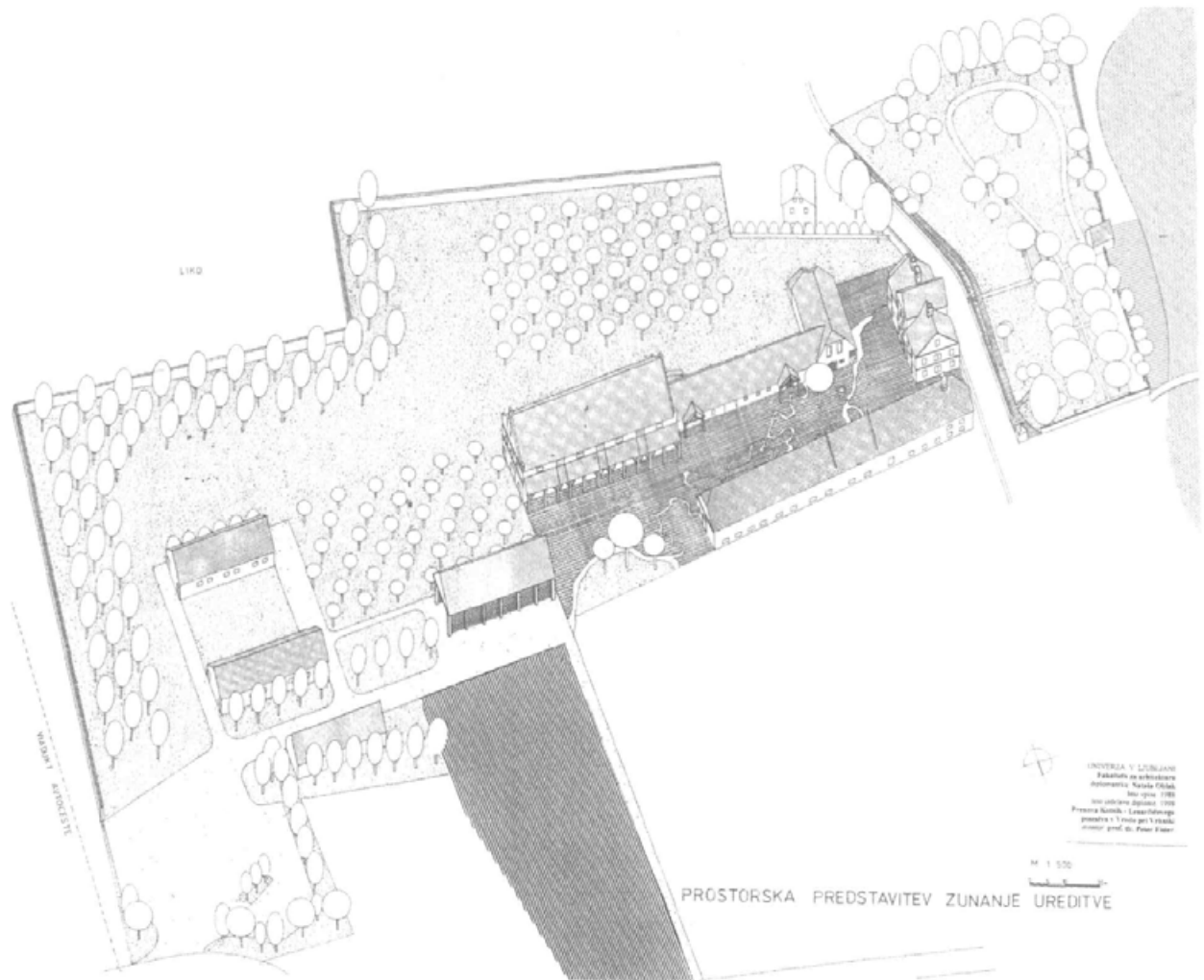
(P. Fister, *Glosar arhitekturne tipologije*, str. 48.)

VIZIJA NOVEGA PROGRAMA

- 1. Muzejska hiša**, v kateri bi bile predstavljene lokalne značilnosti vrhniškega prostora:
 - naravna dediščina (Barje, kras, reka Ljubljanica s številnimi izviri);
 - zgodovina kraja (mostiščarji, rimski Nauportus, srednjeveška Vrhnika ...);
 - pomembni Vrhničani, predstavljeni s svojimi deli in najrazličnejšim arhivskim gradivom;
 - obrti, značilne za vrhniški prostor (mlinarstvo, žagarstvo, opekarstvo, usnjarstvo, furmanstvo, čolnarstvo ...).

Poseben prostor (prostore) bi namenili (nekdanjim) lastnikom – graditeljem tega prostora, predstavnikom družin Kotnik in Lenarčič, saj so bili znameniti Slovenci. Poleg tega da so bili uspešni industrialci in veleposestniki, so bili tudi zavedni Slovenci, ki

54. Aksionometrija vizije prenove posestva.

so tudi gmotno podpirali slovenske študente, kulturne ustanove in društva.

Z razpoložljivim arhivskim gradivom bi morala biti predstavljena tudi zgodovina samega posestva, pa tudi vseh treh tovarn: parketarne in opekarne v Verdu ter tovarne harmonijev na Lošci.

Program tako imenovane muzejske hiše v obravnavanem kompleksu v prvi vrsti upravičujejo velike prostorske zmogljivosti, ki zagotavljajo zadostne razstavne prostore za večje zbirke, kot je npr. arheološka zbirka predmetov iz Ljubljane potapljača Mira Potočnika, ki jo je Vrhniki že ponudil.

Neposredna bližina Vrhnike, dobro urejene prometne povezave, med drugim tudi bližina železniške postaje Verd, možnost ureditve nove privlačne rečne poti – s čolni po Ljubljani do Vrhnike in dalje vse do Ljubljane ...

Proste površine okoli posestva omogočajo ureditev zadostnega števila parkirnih mest, kar je bistvenega pomena. Razgiban in velik kompleks s funkcionalno in likovno kakovostnimi prostori zagotavlja idealne razmere za našete dejavnosti (v povezavi z drugimi).

2. Izobraževalni center mladih ustvarjalcev, raziskovalcev

V sklopu vsega tega bi potekali tečajji učenja obrti (predstavljenih v muzeju), gledališke, glasbene in likovne delavnice, jezikovni tečajji, raziskovalni tabori (arhitekturni, umetnostnozgodovinski, etnološki, geološki, biološki ...). Center bi bil lahko izhodiščna točka za izlete (peš, s kolesi, čolni, konji, baloni ...) k porečju Ljubljane, v Bistro, na Barje, notranjski kras, v predalpski svet ...).

Zaradi splošnega pomanjkanja prenočišč v vrhniški okolici bi bilo smiselno v sklopu posestva urediti tudi spalne prostore za udeležen-

ce taborov, seminarjev in popotnike (v smislu Youth Hostla).

Izobraževalni center mladih bi s svojim delom nadgrajeval in dopolnjeval muzejsko dejavnost (opisano v 1. točki). Tako vzgojena in izobražena mladina bi pomenila prave varuhe naravne in kulturne dediščine naroda. Nezanemarljivo opravičilo takega programa je tudi dejstvo, da je zadnji potomec obširnega bogastva, katerega del je tudi posestvo v Verdu, zapustil vse svoje premoženje Univerzi v Ljubljani z namenom zagotoviti boljše možnosti šolajoči se mladini.

3. Galerija domačih slikarjev

V ta sklop bi sodila tudi galerija slikarjev Jožefa Petkovška, Mateja Sternena (oba sta rojena v neposredni bližini posestva), Simona Ogrina, Miligoja Dominka, Vinka Turka, Florisa Oblaka. Prav bi bilo namreč, da bi bila dela umetnikov – slikarjev, ki izhajajo iz vrhniške okolice ali tu ustvarjajo, zbrana in predstavljena na enem mestu. Prostorne, svetle, prehodne prostore gospodarskih poslopij bi lahko brez bistvenih posegov preuredili v razstavne prostore.

Jožef Petkovšek se je prav zaradi vsestranske podpore Franca Kotnika razvil v pomembnega slovenskega slikarja. Neposredna okolica posestva je Petkovšku pomenila enega ključnih virov umetniškega ustvarjanja, kar dokazujejo tudi slike Perice ob Ljubljani, Počitek pri košnji, Hrenova hiša, Doma ... Petkovškove, Ogrinove, Sternenove in številne druge slike so nekoč krasile dom kulturno visoko ozaveščenih lastnikov posestva.

Program galerije upravičuje tudi izrazito pomanjkanje ustreznih prostorov na Vrhniki in v okolici, ki bi zagotavljali zadostno kapaciteto za več postavitev hkrati. Zaradi pomanjkanja ustreznega prostora občina Vrhnika na primer ni sposobna sprejeti ponujenega celotnega opusa slikarja rojaka Florisa Oblaka.

4. Etnografski muzej

V muzej bi preuredili "unkovše", ki bi mu s prenovo vrnilo podobo s konca 18. in začetka 19. stoletja. Notranjost bi opremili s pohištvo in drugo opremo, značilno za bogatejše kmečko hišo 19. stoletja.

"Unkovše" z zasnovo iz 18. stoletja je namreč najstarejša stavba na posestvu in pomeni izjemen zgodovinski in arhitekturni dokument tudi za širši prostor. S prenovo v muzej, ki bi prikazoval bivalno kulturo bogatejšega kmečkega prebivalstva, bi pridobil izredno pričevalno vsebino za sam kraj in okolico. Znano je namreč, da so bili kmetje v Verdu med najbogatejšimi daleč naokoli; zaradi blagostanja so dobili ime "hlebarji" – po hlebu, kruhu, ki jim ga ni nikoli primanjkovalo,

Takšen muzej bi bil hkrati protiutež Cankarjevi hiši s Klanca na Vrhniki, ki prikazuje bivalno kulturo kajzarjev, propadlih obrtnikov s konca 19. stoletja.

5. Širitev tehniškega muzeja v Bistri

Obstaja tudi možnost širitve tehniškega muzeja v Bistri z zbirko poljedelskega in živinorejskega orodja, opreme, strojev, z žagarskimi, parketarskimi in opekarskimi eksponati.

Pomanjkanje prostorov in širitev muzejske dejavnosti v samostanu Bistra bi bila lahko razlog za širitev tehniškega muzeja na posestvo v Verd. Zamisel podkrepljuje bližina Bistre, predvsem pa dejstvo, da se je posestvo zaradi intenzivnega ukvarjanja s kmetijstvom, predvsem živinorejo, sploh razvilo do te stopnje.

Prostorne stavbe na posestvu ponujajo številne možnosti za postavitev razstavnih eksponatov, tudi takih z večjimi dimenzijami.

RODOVNIK DRUŽINE KOTNIK

ANTON KOTNIK in **URŠULA JERINA** sta se poročila 18. septembra 1718 in živela v Verdu št. 36 ("pri Antončet"). Njun starejši sin **GREGOR KOTNIK** je ostal na domači kmetiji, mlajši sin

JURIJ KOTNIK se je 21. marca 1725 poročil z **JERO MAČEK**. Krčmarila sta v Verdu št. 8, pri mostu čez Ljubljanico ("pri Mačku"). Tu se je 5. marca 1752 rodil

JOŽEF KOTNIK, ki se je 12. avgusta 1772 poročil z **MARUŠO LEVEC**, vdovo po Janezu Razorcu, in tako priženil posestvo na Mirkah.

Njun sin

JURIJ KOTNIK (12. april 1775–9. julij 1836) se je poročil s štirinajstletno **MICO BORŠTNIK**. S poroko, ki je bila 8. 2. 1798, je Kotnik priženil pol grunta veliko kmetijo v Verdu št. 28. V zakonu se je rodilo dvanajst otrok, odraslo pa jih je deset:

- **ANA**, rojena 1802. ("Naša Anči se bo pa z bistrškim rihterjem poročila!" se je hvalil Jurij Kotnik.);
- **JOŽEF**, rojen 1804., umrl 1858.;

55. Jožef Kotnik, 1804–1858.

- **MATEVŽ**, rojen 1807. (mlad umrl);
- **MARIJA**, rojena 1809., poročena s Francetom Prešernom z Brezovice, kasneje pl. Heldenfeld;
- **JAKOB**, rojen 1811., eno leto poročen z Ano Simon, umrl 1840.;
- **GERTRUDA** (Jerca), rojena 1813., poročena z Janezom Klinarjem z Bleda (hotel "Pri Petranu"), umrla 1893.;

56. Gertruda Kotnik, poročena Klinar, 1813–1893.

- **ELIZABETA**, rojena 1816., poročena z Jakobom Kettejem (poroka leta 1834.);
- **JOŽEFA**, rojena 1820., poročena z Andrejem Kladrom, poštarjem v Trziču (poroka 1836.);
- **HELENA**, rojena leta 1821, poročena s poštarjem Fedransbergom v Hudem pri Stični;
- **JOHAN**, rojen 1823.

Šestnajst dni po rojstvu Johana je Mica umrla, prav tako otrok.

Ko je Jurij Kotnik ovdovel, se je poročil z Jero Petrič. V zakonu so se rodili štirje otroci, odrasla sta dva:

- **NEŽA**, 1829–1833;
- **JOHANA**, rojena 1831. (po očetovi smrti sta se z materjo preselili v njuno hišo, Eipprova 1/2 v Ljubljani);

- MIHAEL, rojen 1832. – bil je župnik v Trnovem, umrl 1904., kot beneficiat v Voglah pri Kranju;
- MARGARETA, 1834–1836.

57. Franc Kotnik, 1828–1890 (označen s puščico). Na njegovi levi stojita sin Franc Jurij in žena Marija Gabrijela. V zadnji vrsti stojijo hčere (od leve proti desni): Marija, Ema, njihova guvernanta Matilda in Ana.

Jurij Kotnik je zapustil posest v Verdu sinu **Jožefu**, posestvo na Mirkah pa sinu **Jakobu**. Preostalo premoženje je razdelil na enake dele; vsak otrok je dobil 4000 goldinarjev (dote že vštete!).

Hči Marija Kotnik, rojena 25. avgusta 1809, se je poročila s Francem Prešernom, brezoviškim posestnikom. Marijina sestra Ana Kotnik, rojena 14. julija 1802, se je poročila s sodnikom Mertličem v Bistri. Njuna hči Amalija, rojena 16. januarja 1823 se je na Bledu, kamor se je Mertlič z družino preselil kot graščinski upravnik, poročila s Francem Prešernom z Bleda, bratrancem brezoviškega Prešerna. Amalijina sestra, Marija Gabrijela se je poročila s svojim bratrancem Francem Kotnikom iz Verda.

Po Jakobovi smrti (1841.) je Jožef Kotnik odkupil posestvo na Mirkah od bratove vdove Ane Simon, ki si je s tem denarjem kupila sodno poslopje na Vrhnikih in se v drugo poročila s sodnikom Eklom.

Jožef Kotnik je bil poročen trikrat; prva žena je bila Agnes (Neža) Toman, umrla je 1836. V zakonu se jima je rodil sin

FRANC KOTNIK (25. 9. 1828–15. 8. 1890).

Druga žena, Katarina Štular, s katero se je poročil 1837, je 1838. umrla pri porodu.

S Fani Zupanek (1820–1882) iz Žužemberka se je poročil leta 1840 in imel z njo devet otrok:

- JOŽEF ANDREJ, rojen 1841., umrl 1915., oficir, umrl na Studencu (nesrečno zaljubljen v hčerko znanega ljubljanskega zvonarja Samassa);

- KATARINA FRANČIŠKA, rojena 1842., poročena z Zajcem iz Gorice (imeli so ti-skarno);
- ANTON, 1844–1866;
- JOHAN, 1847–1860;
- KARL, 1848–1908, posestnik na Mirkah;
- MARIJA, 1853–1867;
- JOŽEFA, rojena 1855., poročena s svetnikom na Dunaju Vencelj Gollom;
- dr. IGNACIJ, (1856–1951), notar v Komnu na Krasu (v njegovi vili je danes policija);
- FRIDERIK Postumus, rojen 1859., po smrti očeta, umrl leta 1859.

Ko se je Franc Kotnik poročil, se je Frančiška Supanek, vdova, z otroki odselila na posestvo na Mirke. Tu je posestvo kasneje prevzel **KARL KOTNIK** (29. december 1848–20. januar 1904).

FRANC KOTNIK se je 1862. poročil z **MARIJO GABRIJELO MERTLIČ**, sestrično s Koroške, Skrjanz-Hof. Njuni otroci so bili:

- ANA AGNES (1863–1958), leta 1880 se je poročila z **Josipom Lenarčičem** z Vrhniko;
- MARIJA FRANČIŠKA (1864–1868);
- EMA JOŽEFINA, rojena 1866., poroka l. 1891 z Ludomirom pl. Zadurowiczem iz Ukrajine (brez potomcev);

- MATILDA GABRIJELA, rojena 1868., poroka l. 1885 z Vinkom Majdičem iz Kranja (petnajst otrok, njihovi potomci še živijo);
- MARIJA FRANČIŠKA (1869–1870);
- FRANC JURIJ (1871–1891, umrl za jetiko);
- MARIJA FRANČIŠKA (1871–1894), poročena z baronom Evgenom Basellijem iz Italije, drugič z Uffenheimerjem iz Nemčije (po dveh zakonih brez potomcev);
- KAREL JOŽEF (1875–1910), brez potomcev).

58. Karel Jožef Kotnik, 1875-1910.

KAREL KOTNIK z Mirk se je 1886. poročil z Marijo Gomiljšek iz Planine in imel z njo naslednje otroke:

- Helena, rojena 1879., umrla mlada;
- Marija, rojena 1879., umrla 1927., 1901. se je poročila s Francem Tršarjem (otroci: Milan, Franc, Josip, **ANA-MARIJA, poročena Czižek**, rojena 25. maja 1912 – informatorka, Milan);
- Jožef, rojen 1886., poročen z Antonijo Žitko iz Verda (otroka Marija in Jože – odvetnik).

Ani in Josipu Lenarčiču so se rodili otroci:

- ZORA, 1882–1960, prvi mož Aurel Rauer umrl, drugič poročena z dr. Ivanom Lovrenčičem (brez potomcev);
- UROŠ, 1888–1890;
- MILAN, 1884–1949, poročen s Paulo pl. Kiepach – njun sin Miloš leta 1942 umrl. Po

59. Družina Ane in Josipa Lenarčiča.

ločitvi od prve žene se je poročil z Ninko Stare; v drugem zakonu ni imel otrok.

Krvni potomci Frana Kotnika še živijo, in sicer vnuki in pravnuki njegove hčerke Matilde Kotnik, poročene Majdič (Majdič – Bled; Antonijevič – Beograd; Šilović – Zagreb; Gros – Ljubljana, Kranj, Apače; Aranicki – Zagreb; Jovanović – Beograd; Lončarić – Zagreb, Reka).

OPOMBE:

- 1 Za podatke o Kotnikovem in Lenarčičevem rodu se zahvaljujem Ani Czižek z Vrhnike, rojeni leta 1912, vnukinji Karola Kotnika (1848–1908), Razorca z Mirk.
- 2 Mitja Krefc, 1992: Kotnikov rod, 120-letnica LIKA, Vrhnika, str. 14
- 3 Hišne številke so usklajene z gradbenimi parcelami s pomočjo: Arhiv republike Slovenije: Franciscejski kataster – Protokoli, Postojnska kresija 204, K. O. Verd – Protokol gradbenih parcel k. o. Verd, 1824. leto.
Za pomoč pri iskanju in prebiranju arhivskega gradiva se zahvaljujem Mariji Oblak – Čarni in dr. Emi Umek.
- 4 Vir: glej opombi 2 in 3
- 5 Vir: glej opombi 2 in 3
- 6 Arhiv republike Slovenije, Zemljiška knjiga št. 2 – Gospodstvo Bistra za kraje Verd in Bevke, okraj okrajnega sodišča Vrhnika, Glavna knjiga (do leta 1850), str. 25
- 7 Vir: glej opombo 3
- 8 Arhiv republike Slovenije, Cenilni protokol k. o. Verd, P. K. 204, paragrafi: gozd, industrija, obrt (leto 1832)
- 9 Vir: glej opombo 2
- 10 Marijan Marolt, 1965: Zori, noč vesela!, SKA, Buenos Aires, str. 34, 35
- 11 Franc Petre, 1947: Rod in mladost Ivana Cankarja, SKZ, Ljubljana, str. 77
- 12 Inja Smrdel: Prelomna in druga bistvena dogajanja v zgodovini agrarnih panog v 19. stoletju na Slovenskem, Slovenski etnograf, letnik 1988–1990, str. 46, 47
- 13 Arhiv republike Slovenije: Franciscejski kataster – Protokoli, P. K. 204, k. o. Verd – Protokol gradbenih parcel
- 14 Rafael Ogrin: Vrhniški mitničarji, v: Vrhniški razgledi, leto 1 (1996), str. 171
- 15 Arhiv republike Slovenije: Cenilni protokol k. o. Verd, P. K. 204 (leto 1832)
- 16 Da je vas pogorela v petnajstih letih trikrat; neke med 1811 in 1826, je po pripovedovanju povedal Urban Žirovnik iz Verda, rojen leta 1928.
- 17 Glej likovni opis posameznih stavb!
- 18 Vir: glej opombo 6
- 19 Vir: glej opombo 3
- 20 Vir: glej opombo 6
- 21 Glej rodovnik družine Kotnik!
- 22 Po pripovedovanju Ane Czižek naj bi za ta denar kupila Jakobova vdova Ana Kotnik, roj. Simon, sodniško poslopje na Vrhniki in se poročila s sodnikom Eklom.
- 23 Franc Petre, 1947: Rod in mladost Ivana Cankarja, SKZ, Ljubljana, str. 77
- 24 Po pripovedovanju povedala Marija Pišek iz Verda, rojena 1927.
- 25 Avstrija je po dograditvi Južne železnice težko finančno stanje začela reševati s prodajo državnih železnic zasebnikom. Leta 1858 je Južno železnico odkupila delniška družba, v kateri je bil zastopan tudi francoski kapital – v: Ivan Mohorič, 1968: Zgodovina železnic na Slovenskem, Slovenska matica, Ljubljana
Isti vir na strani 35 navaja, da " je postajo v Borovnici zgradil Kotnik... čuvajnice od Ljubljane do Logatca je zidala tvrdka Kotnik-Lenarčič..."
- 26 Arhiv republike Slovenije: Reambulančni kataster – Protokoli, P. K. 204, k. o. Verd – Mape izrisane 1873. leta
- 27 Okrajno sodišče na Vrhniki: Zemljiška knjiga št. 1, k. o. Verd (od leta 1850 naprej)
- 28 Arhiv republike Slovenije: Franciscejski kataster – Protokoli, P. K. 204, k. o. Verd, Dodatni list k protokolom gradbenih parcel, leto 1837
- 29 Vir: glej opombo 23
- 30 Rafael Ogrin: Nekdanji Vrhničani, Vrhniški razgledi, leto 1 (1996), str. 184
- 31 Glej rodovnik družine Kotnik!
- 32 Arhiv republike Slovenije: Reambulančni kataster – Protokoli, P. K. 204, k. o. Verd, Stanje posesti 1880
V katastru, ki popisuje stanje posesti leta 1880, je vodena kot lastnica mirškega posestva in še nekaterih drugih kmetij Frančiška Kotnik (1820–1882), kasneje je posestvo prevzel njen sin Karel (1848–1908).
- 33 Vir: glej opombi 2 in 27
- 34 Glej rodovnik družine Kotnik!
- 35 Marijan Marolt, 1956: Zori, noč vesela!, SKA, Buenos Aires, str. 48
- 36 Darinka Koderman, 1993: Marijan Marolt kot pripovednik, diplomatska naloga, Vrhnika, str. 25: " Maroltova " Zori, noč vesela!" je bilo prvo izvorno zdamsko pripovedno delo, ki ga je v knjigi izdala SKA (Slovenska kulturna akcija) in je takoj postalo uspešnica slovenske izseljeniške književnosti. Zdamski bralci so namreč v njej našli idilično podobo sveta svojih očetov, kakršnega so se kot izgnanci želeli spominjati daleč stran od domovine. Če gledamo na delo skozi takšna očala, torej z vidika recepcije sprejemnika, ki ga je avtor imel pred očmi, je vsa "idiličnost" in "naivnost", ki bi jo današnji bralec očital besedilu, prej prednost in

- odlika kot pa pomanjkljivost. Sklepati smemo, da se je avtor zanjo zavestno odločil.”
- 37 Mitja Krefl, 1982: 110 let LIKA, Vrhnika, str. 5–13
- 38 Knjižnica Narodnega muzeja, št. II. 11434, Julij Laurenčič, 1898: Kranjsko v slikah in opisih, spominski album, Ljubljana
- 39 Franc Petre, 1947: Rod in mladost Ivana Cankarja, SKZ, Ljubljana, str. 81
- 40 Ivan Cankar: Kralj na Betajnovi
- 41 France Dobrovoljc, 1972: Cankarjev album, Ljubljana, str. 295: "Cankarju je Franc Kotnik služil kot model za Kralja na Betajnovi".
- 42 Vir: glej opombo 38!
- 43 Arhiv republike Slovenije: Reambulančni kataster – Protokoli, P. K. 204, k. o. Verd (izdelan med leti 1869 in 1880) in Seznam sprememb po 1. 1. 1881 (datirano 1882)
- 44 Zvezke, ki popisujejo delo v opekarni med leti 1928–1945 hrani Rosenwirthova hči Marija Rosenwirth.
- 45 Po pripovedovanju Ivana Rosenwirtha – delovodje v opekarni – povedala Marija Rosenwirth, rojena 1935, iz Verda.
- 46 V. R. (Vojteh Ravnikar?), 1979: Osmrtnica št. 2 – Vrhniška opekarna, Arhitektov bilten št. 43, Ljubljana
- 47 Ivan Cankar: Kralj na Betajnovi. Glej tudi opombo 40!
- 48 Mitja Krefl, 1992: Kotnikov rod, 120 let LIKO Vrhnika, str.15
- 49 Marijan Marolt, 1965: Zori, noč vesela!, SKA, Buenos Aires, str. 226
- 50 Na slavnostni vožnji po Ljubljani od Vrhnike do Preserja pod Žalostno goro, ki jo je Kotnik privedil v čast svoje izvolitve v deželni zbor, sta bila med drugimi imenitniki prisotna tudi "spisoslovec" Josip Jurčič in "umetelnik" Janez Wolf.
- 51 Prvotni napis na nekdanjem Gasilskem domu – danes (skoraj) skrit pod novim opleskom.
- 52 Urban Žirovnik, 1993: Kronika ob 110-letnici gasilskega društva Verd – pozdravni nagovor, Verd. Prav tam:
Tudi Kotnikov sin Karel je bil naklonjen gasilcem. Poleg denarne pomoči, ki jim jo je dajal, se je zavzemal za slovensko poveljevanje v gasilstvu. Zaradi tega se je moral zagovarjati celo na Dunaju. Društvo v Verdu je bilo prvo na Notranjskem, ki je uporabljalo slovenski jezik pri svojem delovanju.
- 53 Franc Petre, 1947: Rod in mladost Ivana Cankarja, SKZ, Ljubljana, str. 115, 116
- 54 Hkrati je Kotnik na domačem posestvu v Verdu gradil velik goveji hlev, prav tako z litoželezno nosilno konstrukcijo.
- 55 France Dobrovoljc, Cankarjev album, Ljubljana 1972, str. 295
- 56 Ivan Cankar: Kralj na Betajnovi
- 57 Vir: glej opombo 12
- 58 Rafael Ogrin: Nova cesta od Vrhnike do Planine, Vrhniški razgledi, leto 1 (1996), str. 149
- 59 Franc Petre, 1947: Rod in mladost Ivana Cankarja, SKZ, Ljubljana
- 60 Arhiv republike Slovenije: Reambulančni kataster, p. k. 204, k. o. Verd – Abecedni seznam vseh zemljiških posestnikov v davčni občini Verd leta 1869
- 61 Okrajno sodišče Vrhnika: Zemljiška knjiga št. 1 – k. o. Verd (od leta 1850 naprej)
- 62 Glej rodovnik družine Kotnik!
- 63 V Kettejevo hišo se je s Sternenove (pri Jernejcove) preselil Sternen, ko se je zaposlil pri Kotniku. Tako je bil tu rojen slikar Matej Sternen (20. 9. 1870 - 28. 6. 1949). Vir: glej opombo 41
- 64 Vir: glej opombi 56 in 59
- 65 Hiša je bila leta 1824 (franciscejski kataster) last Jurija Petriča, leta 1873 (reambulanca) pa Jakoba Šemrova.
- 66 Zgodovinski arhiv Ljubljana: Gradbene zadeve – Občina Vrhnika, VRH 2: Adaptacija hiše Franca Kotnika, Verd št. 28, leto 1877, arh. enota 521
- 67 Možna je tudi razlaga, da je ime izpeljanka iz nemške besede "unkeusch", kar pomeni "nečist".
- 68 Gospodarji so tako imenovali svoje delavce – hlapce in dekle.
- 69 Po vzoru Kotnikovega "unkovša" – nekdanje Umkove "hiše".
- 70 Tomaž Brejc, 1982: Jožef Petkovšek 1861– 1898, razstavni katalog, Narodna galerija, Ljubljana, str.93: napis na sliki: "Hrenova hiša predno smo vert naredili".
- 71 Vir: glej opombo 3
- 72 Vir: glej opombo 60
- 73 Prej stanovanjska hiša – gradbena parcela št. 66.
- 74 Zgodovinski arhiv Ljubljana: Gradbene zadeve – Občina Vrhnika, VRH 2: Gradnja hišnega zidu pri hiši Franca Kotnika iz Verda št. 28, leto 1883, arh. enota 522
- 75 Glej načrt za gradnjo hišnega zidu – opomba 74!
Tik pod mestom, kjer je stala hišica, je izvir toplejše vode.
- 76 Glej likovni opis posameznih stavb!
- 77 Vir: glej opombo 66

- 78 Glej likovni opis velikega govejega hleva!
- 79 Geodetska uprava RS, Izpostava Vrhnika: 1891, gradbena parcela št.64 – Spremembe, terenska skica
- 80 Ime domačije: kot Umkova domačija – "umkovše, unkoše", tako Vcharjeva domačija – "veharše".
- 81 Primerjaj Franciscejski kataster – mape, izrisane leta 1824 in reambulanco iz leta 1873!
- 82 Vir: glej opombo 59
- 83 Marijan Marolt, 1975: Jože Petkovšek: življenjepisna povest, SKA, Buenos Aires
- 84 Vir: glej opombo 83 – odlomki s strani 21, 22, 23
- 85 Vir: glej opombo 70 -str.7
- 86 Vir: glej opombo 70: France Mesenel: Jožef Petkovšek – slovenski slikar, str. 45, 46
- 87 Vir: glej opombo 61
- 88 Vir: glej opombo 2
- 89 Po pripovedovanju Antona Japlja iz Verda, roj. leta 1927
- 90 Ivan Cankar: Kralj na Betajnovi, str. 172
- 91 Janez Šumrada, Milan Škrabec, 1990: Vrhnika, prečuden kraj, str. 48
- Isti vir navaja, da je pesem, posvečeno Kotnikove-mu spominu, napisal trški sodni pisar Josip Prosen ob otvoritvi kapelice v Močilniku leta 1893.
- 92 Vir: glej opombo 2
- 93 Vir: glej opombo 2
- 94 Ivan Jakič, 1997: Šrajbarski turn, Vsi slovenski gradovi, DZS, Ljubljana, str. 332
- Majda Smole, 1980: Graščina Šrajbarski turn, zvezek 2, Graščinski arhivi – Publikacije Arhiva SR Slovenije Inventarji, Ljubljana
- 95 Po pripovedovanju Ane Czižek (glej opombo 1), ki je tudi povedala, da je Lenarčičeva hči Zora živela v gradu kar nekaj let.
- 96 Podrobnejši opis sledi pri zaplembi Lenarčičevega premoženja.
- 97 Avtor ?, 1911, Koledar sv. Cirila in Metoda, Ljubljana, str. 32, 33
- 98 "Občinski svet naše bele Ljubljane je na seji dne 8. sušca 1910 na predlog mestnega župana Ivana Hribarja Pristavsko ulico preimenoval v Karola Kotnika Ulico ..." Vir: glej opombo 94, str. 33
- 99 Vir: glej opombo 97, str. 33
- 100 Mitja Krefc: Vsestranski Josip Lenarčič, v: 120-letnica LIKA, Vrhnika, str. 20, 21
- 101 Vir: glej opombo 38
- 102 Mitja Krefc: Novi stroji, nova energija, v: 110-letnica Lika, Vrhnika, str. 9, 11
- 103 Za dragocene opise videza posestva in življenja na njem se najlepše zahvaljujem Urbanu Žirovniku iz Verda, Ani Czižek z Vrhnike, Mariji Drašler iz Verda, Minki Vidmar iz Verda, Ani Turk iz Verda, Antonu Japlju iz Verda, Ivanu Moškoni z Mirk, Avgustu Žaklju iz Verda.
- 104 Lenarčič je bil lastnik znamenitega Fordovega "modela T", ki ga je skupaj z voznikom Ivanom Rosenwirthom, tovarniškim delovodjem v opekarni, prispeval za potrebe na soški fronti. (Da je bil stari oče šofer oficirjev na soški fronti, povedala Marija Rosenwirth.)
- 105 Ivan Cankar: Ministrant Jocek
- 106 France Dobrovoljc, 1972: Cankarjev album, Ljubljana, str. 295: "Cankar je Kotnikovino uporabil za prizorišče naslednjih svojih del: Na klancu, Ministrant Jocek in Brat Edvard."
- 107 Po pripovedovanju povedal Urban Žirovnik iz Verda
- 108 Zgodovinski arhiv Ljubljana: Gradbene zadeve – Občina Vrhnika, VRH 2: Gradnja ograje in regulacij občinske ceste mimo hiše Josipa Lenarčiča iz Verda, leto 1917, arh. enota 643
- 109 Po spominu opisal Urban Žirovnik iz Verda.
- 110 Zgodovinski arhiv Ljubljana: Gradbene zadeve – Občina Vrhnika, VRH 2: Načrt za izgradnjo lope za stroje
- 111 Okrajno sodišče na Vrhniki: Zemljiška knjiga št. 1, k. o. Verd
- 112 Mateja Kos, Matija Žargi, 1991: Steklo, Gradovi minevajo, fabrike nastajajo – Industrijsko oblikovanje v 19. stoletju na Slovenskem, razstavni katalog, Narodni muzej, Ljubljana, str. 47
- 113 Zgodovinski arhiv Ljubljana: KLO Verd, arh. enota 1, VRH 12: ovoj KLO Verd 1946 – Glavni komisijski zapisnik v zaplembeni stvari zoper ing. Milana Lenarčiča iz Verda št. 28
- 114 Vir: glej opombo 113
- 115 Okrog leta 1860 je Andrej Petkovšek, oče slikarja Jožefa, nadzidal prej pritlično hišo. Hkrati jo je skrajšal, saj je ločil hleve in shrambe za krmo od stanovanjskega dela. Po močni opečnati barvi, ki v pritličju hiše proseva skozi kasneje nanesti rumeni oplesk, lahko sklepamo, da je imela hiša prej rdečo "baročno" barvo pročelja.
- 116 Po spominu opisala Ana Turk – hči upravitelja posestva Retlja.
- 117 Arhiv republike Slovenije: Italijanski arhiv: Dislocazione reparti XI. corpo d'Armata (91. sezione sanita), 7. junij 1943
- 118 "Tobruk" po spominu opisal Urban Žirovnik iz Verda.

- 119 V vasi je bila tudi vojaška bolnica. Bolniške sobe so bile v prvem nadstropju Minčnkove hiše. Hišo, ki je bila leta 1869 last Marije Stampetta (ARS: Abecedni seznam vseh stanovalcev v k. o. Verd), je nadzidal inženir Stampetta. Ostrešje je sestavljeno iz podpornega materiala, uporabljenega pri gradnji železniškega viadukta nad Verd. Viadukt se imenuje po graditelju: Štampetov most.
- 120 Ivan Cankar: Kralj na Betajnovi
- 121 Mitja Krefc, 1993: Veliki novci za ljubljansko univerzo, v: Nedeljski dnevnik, 5. december 1993, str.18
- 122 Vir: glej 113
- 123 Vir: glej113
- 124 Vir: glej 113: Pregled znanstvenih in kulturno-zgodovinskih predmetov in njih ocenitev v zaplembeni zadevi ing. Milan Lenarčič
- 125 Vir: glej 113
- 126 Zgodovinski arhiv v Ljubljani: KLO Verd, arh. enota 1, VRH 12: ovoj KLO Verd 1951 – Kmetijsko posestvo "Cankarjevo" Verd – Uporabno dovoljenje za dva silosa
- 127 Marijan Marolt, 1929: Dekanija Vrhnika, Umetnostno-zgodovinsko društvo, Ljubljana: "Kapelica sv. Florijana na vasi. Tipična kapelica pobarčne dobe. Od dveh strani (s tretjo prislonjena na vrtni ograji), je odprta. Ogrinove freske sv. Miklavža, Brezmadežne in Marijinega kronanja. Streha je zvonaste oblike. V kapelici visi slika sv. Florijana (85cm x 130cm). Svetnik na oblakih gasi ogenj. Spodaj goreča vas in begajoči prebivalci. Dobro delo, okrog 1800 (Layer)."
- 128 Ivan Cankar: Ministrant Jocek
- 129 Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine: Soglasje Spomeniškega varstva – Obnova stavbe Verd 37, štev.: ABJ – 362/87, Ljubljana 1987
- 130 Podatke posredovala Mojca Simončič, dipl. iur.: RS Upravna enota Vrhnika – vodja oddelka za okolje in prostor
- 131 Vir: glej opombo 113
- 132 Vir: glej opombo 121
- 133 Mitja Krefc: Veliki novci za ljubljansko univerzo, v: Nedeljski dnevnik, 5. 12. 1993, str. 18, 19
- 134 Ivan Cankar: Kralj na Betajnovi, str.136
- 135 Izpostavljene so tri najznačilnejše stavbe – predstavnice posameznih tipov arhitekture.
- 136 Paralele narejene s pomočjo:
– prof. dr. Peter Fister, 1993: Glosar arhitekturne tipologije, Ljubljana
– dr. Ivan Sedej, Slovenski etnograf 1991, letnik 1988– 1990: Stavbarstvo deprivilegiranih družbenih slojev na Slovenskem v devetnajstem stoletju, Ljubljana
- 137 Hiša stoji na mestu starejše stavbe iz leta 1810 (portal vrat na južni fasadi). Dolga, pritlična stavba je na tem mestu stala še pred 1810. (jožefinski zemljevid 1763– 1787). Glej oris razvoja in propada ...
- 138 "Razpoznava se predvsem po posebni prostorski zasnovi, ki soustvarja "mestni bivalni prostor" in po privzemanju meril iz splošnih stilnih in tehnoloških dosežkov v določenem obdobju." Vir: prof. dr. Peter Fister, 1993: Specifična pripadnost ali oblikovne posebnosti arhitektur, Glosar arhitekturne tipologije – Arhitekturna identiteta, str. 127
- 139 Lastniki so aktivno sodelovali pri gradnji stavb ob železnici ...glej oris razvoja!
- 140 Peter Fister, 1986: Umetnost stavbarstva na Slovenskem, str. 333–334
- 141 "Ko je Kotnik tiste dni belil svoja poslopja, mu je Jože (Petkovšek) kar naravnost povedal, da bi veljalo vzeti nekoliko temnejšo rumenkasto barvo, da je ne bi šolarji pomazali, ko bodo prišli iz šole." Vir: M. Marolt,1975: Jože Petkovšek, str. 53
- 142 Ivan Sedej, 1991: Stavbarstvo deprivilegiranih družbenih slojev na Slovenskem v devetnajstem stoletju, v: Slovenski etnograf, letnik 1988– 1990
- 143 Tekst opisuje stanje leta 1998. Danes, l. 2002, ni na stavbah posestva nobene lope več.
- 144 Za prve industrijske zgradbe je značilno, da se podobni detajli – okrasni arhitekturni členi, pojavljajo na lastnikovi stanovanjski hiši in njegovi tovarni.
- 145 Glej oris razvoja in propada.
- 146 Na skici "Spremembe 1891" je že vrisana. Verjetno gradnja hleva sovпада z gradnjo litoželeznega mostu nad Ljublanico, ki povezuje Verd z Vrhniko. Most je bil zgrajen l. 1888.
- 147 Na primer: Predilnica lana Benyoy & Bage, ki jo je leta 1801 zgradil največji britanski inženir tistega časa Thomas Telford (vir: N. Pevsner: Pioneers of modern design, str. 119).
- 148 ...v primerjavi z govejim hlevom iz začetka 19. stoletja, ki niz gospodarskih poslopij začenja!
- 149 ...kot je razvidno s fotografije, posnete okrog leta 1900 – glej oris razvoja in propada ...
- 150 Ilustrirani Slovenec 1927, str. 386.
- 151 Glej Oris razvoja in propada ...
- 152 Glej prostorsko-likovno oceno shramb.
- 153 Prof. dr. Peter Fister v: "Specifična pripadnost ali oblikovne posebnosti arhitektur", Glosar arhitekturne tipologije – arhitekturna identiteta, Ljubljana 1993, str. 121, 122
- 154 Kovačija , ki so jo kasneje uporabljali tudi Kotnikovi; pred 1880. so najprej kovali v Hrenovi hiši ob Ljublanici, nato v Varškovi hiši. Lenarčiči so kovali vse stvari za potrebe posestva v kovačiji v parketarni.

VRHNIŠKA LOKALNA ŽELEZNICA

60. Prvi vlak, ki je pripeljal na postajo Vrhnika trg, 6. januarja 1935.

Železniška proga Ljubljana–Vrhnika je obratovala od 24. julija 1899 do 16. januarja 1966 in je pripomogla h gospodarskemu razvoju Vrhnike ter okolice. Zato je prav, da se spomnimo tega dogodka, saj je bila še prvo polovico dvajsetega stoletja železniška proga nepogrešljiva za razvoj kraja. Stari in že uveljavljeni trgi so izgubljali veljavo, če niso bili povezani z železniško progo. Pri nas je taka usoda doletela Žužemberk, Cerknico, Vransko, Gornji Grad, Podsredo, Kostanjevico na Krki, Kobarid, Železnike itd. Za pravilno presojo pomena železniške proge moramo upoštevati, da je bila pred stoletjem pri nas železnica edino javno prometno sred-

stvo, saj so poštni vozovi tonili v pozabo. Vse ceste so bile makadamske, pa tudi avtomobilov ni bilo težko prešteti. Prvi avtomobil v jugovzhodni Evropi je 15. novembra 1898 pripeljal v Ljubljano baron Codelli iz Ljubljane.

Že v 1. št. Vrhniških razgledov je bil ponatisnjen članek "Vrhniška lokalna železnica" priznanega avtorja Jožeta Jenka (1885–1967), ki je bil pred tem že objavljen v Kroniki leta 1962, to je štiri leta pred ukinitvijo vrhniške proge. Na tem mestu ne želim ponavljati že znanih dejstev, temveč le dopolniti omenjeni članek s kratkim zapisom o ukinitvi železniške proge, obenem pa dodati še nekaj vsebin, ki pokojnemu Jožetu Jenku še niso bile znane, saj je na področju zgodovine železnic oral ledino.

Priprave na gradnjo proge

Prizadevanja za gradnjo železniške proge Brezovica–Vrhnika lahko spremljamo od leta 1893 dalje. Zlasti dejaven na tem področju je bil tedanji ljubljanski župan Ivan Hribar (1851–1941), osebni prijatelj takratnega vrhniškega župana Gabrijela Viktorja Jelovška. Ivan Hribar si je zelo prizadeval za to progo, saj bi po njej iz njegovega rudnika v Ligojni odvažali premog. Pričakoval je, da se bo delniška družba za raziskovalna dela v Ligojni razvila v rudnik antracita (premoga).

Za boljše razumevanje nagibov za gradnjo proge naj omenim le nekaj podatkov, ki so mlajši generaciji manj znani. V Zaklancu pri Vrhniki je bil površinski kop železovca. Od 17.

61. Osebjje postaje Vrhnika leta 1938: kretničar Franc Zalaznik z Drenovega griča, skladiščnik Matej Modrijan, šef postaje Zdravko Kroflič, skladiščnik Franc Justin z Loga in vlakovni odpravnik Milan Škrjanec iz Borovnice.

avgusta 1861 je bil v posesti Janeza Tomana, leta 1876 pa je prešel v last Antona Globočnika. Inž. Milan Lenarčič iz Verda je imel koncesijo za črpanje zemeljskega plina na območju Verda, Velike Ligojne, Stare Vrhnike in Borovnice.

Od leta 1872 so v Veliki Ligojni kopali črni premog. Podeljenih je bilo 14 jamskih mer v skupni izmeri 596.690 m². Prostosledi so pokrivali površino 1232 hektarjev. Rudarili so v vseh rovih in jaških. Rudnik je imel en glavni izvažalni rov in 22 m globok jašek. Premog so vozili po kratki jamski progi z lesenimi tirnicami. V letu 1875 in 1876 niso kopali. Dvanajst zaposlenih delavcev se je ukvarjalo v glavnem z vzdrževalnimi deli. Velika ovira za prodajo kakovostnega premoga je bila oddaljenost od železniške postaje (do Ljubljane 18 kilometrov). Leta 1876 so odstranili dele stare ročne črpalke. Rudnik je ponovno oživel leta 1877. V njem je delalo 12 delavcev,

ti so to leto nakopali 1947 stotov (109 ton) črnega premoga. Za premog se je zanimala tudi družba Južne železnice in so z njim poskušali kuriti parne lokomotive, pri čemer pa niso bili uspešni. Večino premoga je odkupila tovarna barv v Dolu pri Ljubljani. Ker pa je bila ponudba večja od povpraševanja, so zaradi neprodanih zalog izkop ponovno ustavili. Razmišljali pa so o tem, da bi ob rudniku zgradili tovarno barv. V tem času so rudnik boljše opremili; zgradili so 125 m dolgo jamsko progo in v rudnik vgradili novo črpalko ter izboljšali zračenje.

Leta 1894 je okrog Velike Ligojne iskala premog Kranjska premogokopna družba.

Leta 1901 so v Veliki Ligojni poglobili jašek na 33 m in razširili njegov presek. Zaradi velikih bočnih pritiskov so morali jašek do globine 18 m obzidati. V bližini glavnega jaška so podaljšali Barbarin rov za 40 m.

V zadnjih letih 19. stoletja so pri Drenovem Griču izvrtali 455 m globoko vrtino, s katero so ugotovili, da segajo sledi premoga 380 m globoko. Zaposlenih je bilo 67 delavcev. Leta 1903 so pripravili prostor za površinski kop. Zaradi tehničnih težav (vode) so morali delo prekiniti. Tudi v sosednji dolini Drenovega Griča so iskali premog. Izkopali so 200 m dolg rov v premogonosni sloj ter 30 m globok strojno opremljen odkopni jašek.

V letih 1901 in 1902 je 30 do 60 delavcev iskalo premog v okolici, nekoliko manj intenzivno so premog iskali še leta 1904 in 1905, vendar neuspešno.

Intenzivnost prizadevanj se je povečala po potresu v Ljubljani leta 1895, saj so želeli z Vrhnike voziti v Ljubljano gradbeni material za obnovo porušenega mesta. Deželni zbor je leta 1895 odobril finančna sredstva za pripravljala dela. Revizija trase je bila še isto leto,

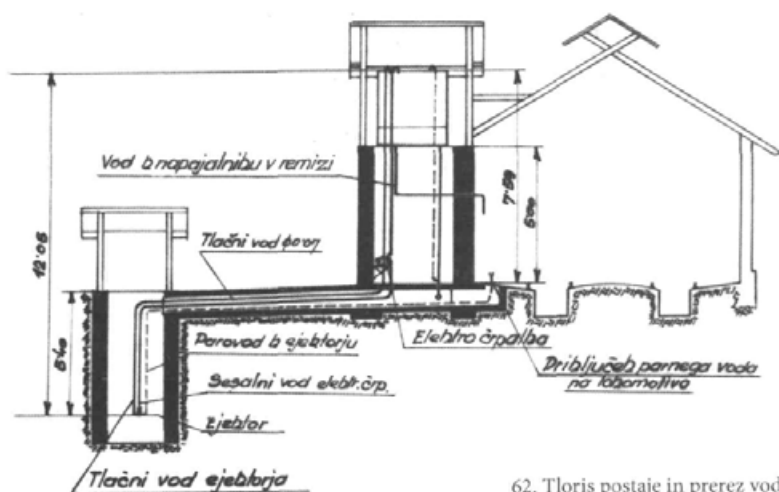
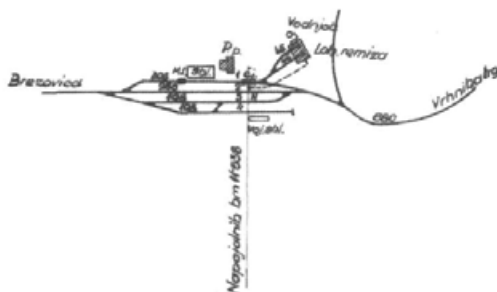
tako da je Ministrstvo za trgovino in javna dela 16. decembra 1895 na Dunaju potrdilo načrte in odobrilo gradnjo. Dokler ni bilo leta 1896 ustanovljeno Ministrstvo za železnice, je bilo področje železnic namreč v pristojnosti Ministrstva za trgovino in javna dela. Prosilcem za gradnjo, to je Ivanu Hribarju, županu mesta Ljubljana, Gabrijelu Viktorju Jelovšku, županu na Vrhniki, in Johanu Grudnu, upokojenemu davčnemu uslužbencu na Vrhniki, so koncesijo podelili 26. maja 1897.

Prvotno je bil določen enoletni rok za dograditev, vendar so ga morali podaljšati do junija 1899. Progo je gradilo podjetje Knez & Supančič. Dela niso opravili najboljše, kar se je pokazalo pozneje pri osuševanju Barja.

Z dovoljenjem deželnega odbora za ceste sta bili do vrhniške lokalke zgrajeni dve dovozni cesti: do postaje Brezovica in postajališča Log. Za gradnjo so porabili 283 goldinarjev in 19 krajcarjev. Poleg teh dveh cest so uredili še dovozno cesto do postaj Vrhnika in Drenov Grič. Gradnjo teh dveh je odobril vrhniški okrajni cestni odbor. Ob kolavdaciji je bila vrednost del ocenjena na 1277 goldinarjev in 5 krajcarjev.

Javni promet na vrhniški lokalci je stekel 24. julija 1899. Z upravo Južne železnice so sklenili obratno pogodbo za souporabo proge med Brezovico in Ljubljano ter za uporabo železniške postaje Ljubljana. Obratovanje na progi je vodila Južna železnica. V inventarju proge sta bili dve lokomotivi, službeni vagon, vagon II./III. razreda in dva vagona III. razreda. Ves tovor z Vrhnike, četudi je bil namenjen proti Postojni, so vozili najprej v Ljubljano in šele iz Ljubljane so ga odpremili proti Postojni.

Proga Brezovica–Vrhnika je bila dolga 11,505 kilometra in je peljala skozi katastrske občine Brezovica, Blatna Brezovica, Velika Ligojna in Vrhnika. Poleg tega je bilo še 1328 m postajnih tirov. Z nadmorske višine 296,8 m na Brezovici se je blago spuščala do Vrhnike na nadmorsko višino 292 m.

62. Tloris postaje in prerez vodnjaka na vrhniški postaji.

Ravne proge je bilo 8.743 metrov ali 76,4 %.
Proge v krivini je bilo 2.698 metrov ali 23,4 %.
Minimalni radij krivin je bil 300 metrov.
Po ravnini je potekalo

9.006 metrov ali 78,7 % proge.

Progo je prečkalo 40 poti in cest.

Ob progi je bilo: 21.120 metrov jarkov,
9 opozorilnikov,
621 mejnikov.

V gramozni gredi je bilo: 12.209 m³ tolčenca,
62 m³ gramoza.

V gramozni gredi je bilo
10 % premalo tolčenca in gramoza.

Proga je bila slabo zgrajena, posebej velja to za premostitvene objekte (prepuste), katerih temelji so bili preplitvi (ne dovolj globoki). Gradnja proge ni bila zahtevno delo, saj ni bilo večjih objektov, usek na Logu so zgradili pol stoletja pozneje.

Ko je Glavni odbor vodne zadruga za obdelovanje barja v Ljubljani leta 1926 pričel dejavnosti za regulacijo Podlipske doline in potokov Podlipščice, Tunjice in Črnega potoka, so ugotovili, da so dna strug pod železniškimi prepusti (mostički) previsoka, kar je oviralo regulacijo, saj so morali poglobiti struge potokov tudi pod železniško progo. Zato je morala železniška uprava prepuste obnoviti. Lesene konstrukcije so zamenjali z armiranobetonskimi na novih, globljih temeljih. Čeprav je bila lokacijska obravnava že 30. avgusta 1927, so se dela vlekla dobro desetletje, saj so temelje prepusta na Podlipščici in Lahovki poglobili šele leta 1936, nekatere pa še pozneje. Podlipščico so pod železniško progo poglobili za 82 cm, na Lahovki pa so dno struge znižali za 100 cm.

Proga je imela le skromen promet, zato so bile signalnovarnostne in telekomunikacijske naprave komaj omembe vredne. S signalnovarnostnimi napravami je bila opremljena samo postaja Brezovica. Ob progi je vodila telefonska linija do Vrhnike, na katero so bila

priključena vsa službena mesta. Prostozačni žici telefonskega voda sta bili še jekleni in sta viseli na lesenih drogovih, ki pa so bili že 80-odstotno dotrajani.

Ob koncu prve svetovne vojne je bila magistralna proga Ljubljana–Trst preobremenjena s transportom avstrijskega vojaštva iz tržaške smeri, v nasprotno smer pa so vozili italijanske vojne ujetnike. Zaradi pomanjkanja osebja in preobremenjenosti prog so vagoni s tehničnim materialom deponirali na vrhniški lokalki. Tu so zbirali vagoni z orožjem (tudi top kalibra 38 cm). Žal pa so nezavarovane vagoni, polne zdravil, kirurške opreme, telefonov in podobnega materiala, zlikovci plenili in uničevali tovor, ko so iskali hrano in obleko.

Vrhniška lokalka je omogočala vsakodnevno migracijo, ni pa prispevala veliko novih delovnih mest, saj so bila na voljo le naslednja delovna mesta:

- šef postaje na Vrhniki (postajenačelnik, Stationsleiter),
- postajni paznik,
- delavec za nakladanje,
- dva sprevodnika.

Za postajo Drenov Grič je skrbel le postajenačelnik.

Prizadevanja za podaljšanje proge do Mosta na Soči

Železniška proga Ljubljana–Vrhnika ni imela možnosti za rentabilno poslovanje, zato si je posebni konzorcij vse do prve svetovne vojne prizadeval za podaljšanje proge od Vrhnike skozi Idrijo do Mosta na Soči. Hribarjev predlog je leta 1900 podprl občinski svet Mestne občine Ljubljana. Predlog je utemeljeval z veliko kupno močjo idrijskega območja, kar je bilo nedvomno zanimivo za ljubljanske obrtnike in trgovce. Pozneje so odstopili od prvotnega načrta, ki je predvideval podaljšanje proge prek Črnega Vrha do Ajdovščine.

O podaljšanju železniške proge od Vrhnike do Idrije je občinski svet Idrije razpravljala 14. februarja, 23. aprila in 4. avgusta 1900, ko so tudi v Idriji ustanovili poseben konzorcij. Med člani je bil tudi državni poslanec dr. Danilo Majaron, idrijski župan ter ugledni meščani. Za podaljšek železniške proge od Vrhnike do Idrije se je zavzemal tudi zastopnik rudnika v Idriji. Župan Idrije Dragutin Lapajne je z ljubljanskim županom Ivanom Hribarjem še isto leto odšel na Dunaj po pomoč k poljedelskemu ministru. Dobila sta predkoncesijo za pripravljala dela. Na velikem ljudskem shodu 8. decembra 1902 v Idriji so udeleženci zahtevali uresničitev obljub oziroma železniško povezavo. Na seji občinskega odbora 28. februarja 1903 je župan pomiril nejevoljne meščane z obljubo, da bo leta 1903 opravljena revizija trase, naslednje leto naj bi bila izdelana vsa potrebna dokumentacija, gradnjo proge pa naj bi pričeli spomladi 1905. V zadevo se je vmešala tudi avstrijska vojska. Idrijo naj bi obiskala vojaška delegacija pod vodstvom generala pl. Becka, ki naj bi preučila možnosti podaljšanja železniške proge od Idrije do italijanske meje.

63. Postaja Vrhnika.

Vrhnika–Idrija. Na seji občinskega odbora Idrije so bili odborniki obveščeni, da je železniško ministrstvo dalo idrijskemu konzorciju koncesijo za izvršitev priprav za gradnjo železniške proge Vrhnika–Idrija–Most na Soči. Gradnjo te proge je na seji 31. oktobra 1907 podprla tudi Trgovska zbornica v Ljubljani.

Trasa železniške proge bi z Vrhnike tekla čez Podlipo, pod Vrhom Sv. Treh Kraljev, mimo Smrečja in po dolini Račeve do Žirov. Od tod bi zavila v ozko dolinico Osojnice pod Breznico in skozi predor pod Razpotjem v Idrijo. Iz Idrije bi se trasa nadaljevala skozi Otalež, Plužno, Želin, Reko, Stopnik, Trebušo in Slap do Mosta na Soči. Načrt za zadnji del proge je izdelal inž. Picha iz Prage.

Konzorcij za gradnjo železniške proge od Vrhnike do Idrije in dalje do Mosta na Soči je 25. marca 1907 organiziral javni shod vseh interesentov v hotelu Vuga v Sveti Luciji ob Soči (današnji Most na Soči). Poročal je župan Ivan Hribar. O podobni železniški proggi z Vrhnike prek Logatca, Hotedršice na Hrušico, Razdrto in Štanjel je občinski svet Mestne občine Ljubljana razpravljala tudi leta 1908, ko je bila aktu-

alna tudi povezava med vrhniško in gorenjsko progno od Brezovice do Šiške.

Proga Vrhnika–Idrija bi bila dolga 33 kilometrov, njena gradnja pa bi stala 20 milijonov kron; proga Idrija–Most na Soči bi bila dolga 32 kilometrov, njena gradnja pa bi stala le 10 milijonov kron.

Poleg opisane možnosti so obravnavali različico proge Vrhnika–Logatec–Hotedršica–Godovič–Idrija. Z nadmorske višine 292,2 metra na Vrhniki bi proga potekala na dolžini 9 kilometrov, to je do Cesarskega vrha, z vzponom 25 %. Na tem odseku bi bila dva krajša predora in daljši viadukt. Od tam in skozi Logatec do Hotedršice bi se proga blago dvigala, vzpon bi se povečal na 25 % proti Godoviču, kjer bi proga dosegla največjo nadmorsko višino 596,4 metra. Na odseku od Cesarskega vrha pa do Godoviča ne bi bilo zahtevnejših objektov, le nekaj usekov in nasipov. Zelo težak odsek pa je bil predviden od Godoviča do Idrije. Proga bi se spuščala s padcem 25 % do Idrije, in sicer na nadmorsko višino 330 metrov. Na tem odseku bi bila potrebna dva viadukta po 200 metrov in osem predorov v skupni dolžini 2850 metrov.

Proga bi bila dolga 39,7 kilometra s štirimi po 200 metrov dolgimi viadukti in desetimi predori. Stroški gradnje so bili ocenjeni na 9 milijonov kron.

Železniška povezava Čedad–(Kobarid, Kanal)–Most na Soči–Idrija–Vrhnika

Pred stoletjem je bila vnema za gradnjo železniških prog na višku. Zato so v času gradnje proge Jesenice–Gorica načeli tudi vprašanje železniške povezave Čedada proti vzhodu. Zamisel o podaljšanju proge Videm–Čedad do bohinske proge so predložili na sestanku, ki je bil 13. maja 1902 na občini v Vidmu. Družba Societa Veneta je predlagala podaljšanje proge iz Čedada skozi Šenčur–Prešnje–Podrskje do

Kanala v dolini Soče. V Kanalu bi se proga priključila na progno Jesenice–Gorica.

Špetrski župan prof. dr. Francesco Musoni je v ta namen 15. junija 1902 v dvorani špetrskega občinskega sveta organiziral zborovanje, ki so se ga udeležili vsi župani iz okrožja in drugi predstavniki oblasti. Na zborovanju so podprli gradnjo železniške povezave med Čedadom in bohinsko progno, vendar po trasi Čedad–Šenčur–Ažla–Podutana–Podgora–Podravne–Podsela–Most na Soči.

Predsednik pokrajinskega odbora Vidma je 24. februarja 1903 pokrajinskemu svetu predlagal, da odobri finančna sredstva za izdelavo načrtov, katere bi izdelala družba Societa Veneta. Gradnja proge bi imela mednarodni pomen, saj bi povezala Čedad v Italiji z Mostom na Soči v Avstriji. To pa bi pomenilo odprtje pokrajine proti vzhodu. V nasprotju z vojaško oblastjo so gospodarstveniki in politiki veliko pričakovali od te proge, ki bi koristila tudi beneškemu pristanišču. Progi so pripisovali pomen alpskega prehoda, nekakšnega vzhodnega Simplona.

V pokrajinskem svetu se je za to zelo zavzel leta 1902 izvoljeni duhovnik prof. Ivan Trinko, ki je dejal: "Prosim pokrajinski odbor, da primerno upošteva zaključke, do katerih so prišli na zborovanju v Špetru. Jaz si ne dovoljum delati tehničnih pripomb, ker se na to področje ne razumem. S svoje strani priporočam, da gre železnica skozi dolino in naj se pri tem ovrednotijo Podutana in ljudje, ki prebivajo na tistem območju. Od pokrajine ničesar drugega ne zahtevajo ali pričakujejo. Poleg tega gre tudi za to, da je trasa krajša in se pridobi nekaj kilometrov." Leta 1903 je pokrajina vlado v Rimu zaprosila za koncesijo, saj so bile že izdelane študije o smotrnosti gradnje železniške proge. Ministrstvo za javna dela ni imelo pomislekov glede gradnje. Soglasje pa bi moralo dati tudi vojno ministrstvo, vendar je vojska nasprotovala povezavi z Avstrijo.

polno podporo tej lepi pobudi. Združen sem z vami v tem plemenitem naletu pri zahtevi upravičenih pravic za pozabljeno italijansko Beneško Slovenijo in sem pripravljen na sodelovanje za blagostanje naših vasi." Na zborovanju so soglasno sprejeli resolucijo, s katero so od vlade v Rimu zahtevali gradnjo proge.

Proga Čedad–Kobarid–Most na Soči bi bila dolga 44,920 kilometra, od tega bi odpadlo na ozemlje Italije 17,650 km in 27,270 km na ozemlje Avstrije. Če bi proga peljala le skozi Sužid, bi bila trasa krajša za 3 kilometre. Proga skozi Podreskje bi bila dolga 20 km; na ozemlju Italije bi bilo 13,3 kilometra proge, na avstrijskem pa 4,5.

Priložnost za ponovno obravnavo vprašanja gradnje železniške proge Čedad–Kanal se je pokazala ob sestanku videmskega pokrajinskega sveta 22. decembra 1913. Razpravljali so o načrtu širjenja železniškega omrežja v videmski pokrajini. Ker je vojska umaknila veto na gradnjo te proge, je videmska občina začela postopek za pridobitev koncesije. Pokrajinski svet je 11. maja 1914 obravnaval predlog za gradnjo, koncesija bi bila podeljena za 70 let. Vendar so strelji v Sarajevu zapečatili usodo te proge. Zadnjič je pokrajinski svet v Vidmu razpravljal o progii Čedad–Kanal 10. avgusta 1914, šest tednov za usodnimi dogodki v Sarajevu. Čez nekaj mesecev se je tam, kjer so nameravali graditi železniško proggo, razbesnela vojna; projekt železniške povezave Čedad–Ažla–Kanal–Most na Soči–Idrija–Vrhniko je zatonil v pozabo.

Tudi po drugi svetovni vojni so se porajali različni predlogi o podalšanju železniške proge z Vrhniko skozi predor v Vipavsko dolino. V sklopu povezave osrednje Slovenije s Kopro naj bi proggo speljali skozi predor v gornjo Vipavsko dolino in od tam skozi drugi predor v Koper.

Podaljšanje proge na Vrhniki

Na željo Vrhničanov so leta 1934 železniško proggo na Vrhniki podaljšali za 665 m od postaje Vrhniko do novega postajališča Vrhniko – mesto (trg). Politični obhod (lokacijska obravnava) je bil 23. maja 1934 in takoj za tem so pričeli gradbena dela. Tako je bil tehnični pregled in prevzem tega dela proge že 28. decembra 1934.

Priprava na drugo svetovno vojno

Zaradi negotovih političnih in vojaških razmer v Evropi in zloveščega približevanja svetovnega spopada so bila leta 1939 izdelana navodila za delo na postaji Vrhniko v vojnih razmerah. Za vsako postajo so bile pripravljene t. i. osnovne pasivne protizračne obrambe, v katerih je bil predviden sistem obveščanja, nadzora, zatemnitve, zaklonišč, reševanja in gašenja ter drugih ukrepov v primeru letalskega napada. Predpostavljali so napad z zahoda prek Jesenic in s severa prek Maribora. Vojno ministrstvo v Beogradu je 19. maja 1939 odobrilo gradnjo industrijskega tira Štaba za utvrđivanje Ljubljane. Tir je bil dolg 124 m, zgrajen je bil na železniškem zemljišču. Zgradili so ga v drugi polovici leta 1939, tehnični pregled in predaja v promet pa je bila 15. januarja 1940. Tik pred drugo svetovno vojno se je delo na postaji Vrhniko zelo povečalo, zato je vojska zahtevala povečanje postaje in posebno čakalnico II. razreda za oficirje. Zaradi izbruha vojne so načrti ostali neuresničeni.

Deviacija na Logu

Železniško proggo je v km 6,8 (z Brezovice) v nivou križala cesta Ljubljana–Postojna, križanje je bilo nepregledno in nezavarovano. To je bilo usodno za šoferja Ignaca Modrijana z Vrhniko, ki je 15. decembra 1930 vozil proti Ljubljani avtobus, ki je bil last Ivana Viesbauerja, tudi z Vrhniko. Na nepreglednem prehodu čez proggo

se je avtobus z desetimi potniki ob 13,53 zaletel v vlak, ki je vozil z Loga proti Drenovemu Griču. Po trčenju je avtobus zagorel, več potnikov je bilo hudo poškodovanih in dva mrtva.

Varno ureditev križanja z nadvozom ceste nad železniško progo so načrtovali že leta 1939, vendar je vojna delo zavrila. Slabo zemljišče na mestu starega križanja ni dopuščalo gradnje nadvoza za cesto, zato so ob komisijemskem ogledu 17. avgusta 1946 sklenili železniško progo od km 6,00 do 7,11 premakniti proti hribu na bolj nosilna tla. Ko je bila 23. septembra 1946 v Beogradu izdana predodobritev za gradnjo, je ministrstvo za gradnje 26. in 27. marca 1947 opravilo politični obhod (lokacijsko obravnavo). Kmalu za tem so pričeli gradbena dela.

Čebelarski vlaki

Med zanimivosti v prometu na vrhniški lokalni lahko uvrstimo čebelarske vlake. S temi vlaki so iz vrhniške okolice vozili čebele predvsem na ajdovo pašo na Dolenjsko, v Pomurje in na Dravsko polje. Tovrstne prevoze so opravljali vsako poletje v dogovoru s Čebelarsko zadrugo. Vlak je vozil le ponoči in po takem voznem redu, da so bile čebele zjutraj že na novi lokaciji. V noči, ko je vozil čebelarski vlak, je bila na vseh postajah, ki so organizirale odpošiljanje ali sprejem vagonov s čebelami, uvedena nočna služba. Redno so takšni vlaki vozili pred drugo svetovno vojno. Zadnji znani tak prevoz je organizirala Čebelarska zadruga iz Ljubljane 8. avgusta 1947, ko so z Vrhniko odpeljali 14 vagonov, z Loga pa 5 vagonov čebel na pašo v Mursko Soboto, Beltince, Veržej, Moškanjce in Ljutomer. Na podoben način so čebele tudi vračali na Log in Vrhniko.

Obvoza prek Vrhniko

Jugoslovanska vojska je ob umiku 10. aprila 1941 ob 17.30 minirala 7 stebrov in porušila več kot tretjino mogočnega viadukta v Borov-

nici, zato je bila železniška proga skozi Borovnico neprevozna. Italijani so hoteli čim prej vzpostaviti železniški promet med Ljubljano in Trstom, zato so uredili kombinirani promet. Od 26. aprila 1941 dalje je bilo mogoče iz Ljubljane potovati v Trst in nazaj z dvakratnim prestopanjem.

Potniki so se iz Ljubljane pripeljali z vlakom na Vrhniko, tu prestopili na avtobus, ki jih je odpeljal do Postojne, od koder so nadaljevali vožnjo proti Trstu z vlakom. Ko je bil 10. maja 1941 vzpostavljen železniški promet med Postojno in Logatcem (le po desnem tiru), so potnike z Vrhniko vozili z avtobusom le do Logatca. Postaja Verd še ni prišla v poštev, ker vlaki niso mogli prek porušenega Štampetovega viadukta. Vožnja med Ljubljano in Trstom s kombiniranim prevozom med Vrhniko in Postojno je trajala 4 ure in 7 minut. Ko so v Borovnici Italijani uspešno preizkusili provizorij na viaduktu, je bil 30. junija 1941 prek viadukta uveden redni enotirni promet, zato so ukiniteli avtobusne prevoze med Vrhniko in Logatcem.

Zaradi slabega stanja ostankov borovniškega viadukta in provizorija na njem so Nemci po letu 1943 razmišljali, kako trajno rešiti problem viadukta v Borovnici, saj je bila zanje železniška proga izjemnega pomena. Izdelali so več idejnih zasnov, med katerimi je bila tudi gradnja zvezne proge med Vrhniko in Logatcem.

Zvezna proga Vrhniko-Logatec bi bila v bistvu podaljšek vrhniške proge z Vrhniko prek Betajrove in mimo Konč hriba do vznožja Raskovca, kjer bi se priključila na obstoječo dvotirno progo kmalu za postajo Verd. Na dolžini 9 km bi se proga dvignila za 170 m. Največji vzpon 25 % bi imela zvezna proga pri prečkanju potoka Bela. Vendar za temeljite študije niso imeli časa, saj so bila zavezniška letala pogosto nad Borovnico in so nekajkrat poškodovala že tako slabi viadukt. Zato so se junija 1944 odločili za deviacijo (obvoznico) v Borovnici.

Proga Brezovica–Vrhnika med drugo svetovno vojno ni utrpela večjih poškodb. Tudi poškodbe proge Ljubljana–Brezovica pri Dolgem mostu so bile kmalu popravljene, tako da je bil nekaj dni po osvoboditvi že obnovljen železniški promet med Ljubljano in Vrhniko. To je bila prva železniška proga z rednim prometom po drugi svetovni vojni v Sloveniji. Zelo pereča pa je bila prekinitev proge Ljubljana–Trst zaradi porušenega preserskega mosta in slabe obvoznice v Borovnici. Ko so za promet usposobili provizorij v Prestranku in postajne tire v Postojni, je bil 24. maja 1945 vozen celotni odsek proge od Verda do Trsta, od koder je prihajala prepotrebna pomoč UNRRA. Zato so ponovno vzpostavili kombinirani promet med Ljubljano in Trstom prek Vrhnike. V ta namen je bil 21. maja 1945 izdelan poseben vozni red (program) za kombinirani železniško-avtomobilski potniški promet Vrhnika–Verd in tovorni promet Vrhnika–Logatec. Za prevoz potnikov med železniško postajo Vrhnika in Verdodom so bili na razpolago avtobus in trije tovorni avtomobili, četrti tovorni avtomobil je bil namenjen za prtljago. Za prevoz blaga med Vrhniko in Logatcem, predvsem živil in premoga, so imeli 25 tovornih avtomobilov. Med Ljubljano in Vrhniko je poleg treh rednih parov vlakov vozil še dodatni par vlakov.

Ko je bil 12. junija 1945 uveden provizorij čez Ljublanico pri Preserju in so pričeli voziti direktni vlaki med Ljubljano in Trstom, je bil kombinirani promet čez Vrhniko ukinjen.

Uprava proge

V času prizadevanj za gradnjo železniške proge Ljubljana–Vrhnika so železniške proge v Avstro-Ogrski spadale v pristojnost Ministrstva za trgovino in javna dela. Ministrstvo za železnice je bilo ustanovljeno leta 1896 in je imelo vse pristojnosti nad državnimi progami; nad zasebnimi železnicami je imelo le nadzorno oblast. Železniško progo Ljubljana–Vrhnika

66. Šef postaje Vrhnika, Zdravko Kroflič, 1938.

ka je zgradila d. d. Vrhnika lokalna železnica. Sama delniška družba ni izpolnjevala pogojev za upravljanje proge, zato je sklenila pogodbo z d. d. Južne železnice in ji poverila vodenje prometa. Glavno ravnateljstvo d. d. Južne železnice je bilo na Dunaju, njeno prometno nadzorništvo (Verkehrs Inspectorat) v Trstu pa je bilo pristojno za proge do Zidanega Mosta, torej tudi za vrhniško progo.

Takoj po vojni napovedi Italije maja 1915 se je prometno nadzorništvo Južne železnice preselilo iz Trsta v Ljubljano in gostovalo v prostorih Mestne ženske realne gimnazije na takratni Bleiweisovi cesti (pozneje Mladika, danes Ministrstvo za zunanje zadeve). Po preboju soške fronte oktobra 1917 se je prometno nadzorništvo vrnilo v Trst.

V Ljubljani se je 16. avgusta 1918 konstituiral Narodni svet, v katerega sestavi je bil tudi železniški odsek. Njegov prvi odlok, ki se je nanašal na železnico, je bil izdan 28. oktobra 1918 in je urejal vprašanje uradnega jezika na železniških progah. Naslednji dan, 29. oktobra,

je Narodni svet izdal odlok, s katerim je vse proge, ki so bile last Južne železnice ali pa je ta na njih vodila obratovanje, vključil v upravo novega obratnega nadzorništva s sedežem v Ljubljani. Generalnemu ravnateljstvu na Dunaju ni kazalo drugače, kot da soglašajo s tem. Vendar je že 31. oktobra 1918 preklical svoj sklep z obrazložitvijo, da to ni v njegovi pristojnosti. Kljub temu je v Ljubljani obratno nadzorništvo nadaljevalo delo. 2. novembra 1918 je poverjenik za železnice pri Narodni vladi izdal naslednji odlok: "Ekspozitura v Ljubljani vodi provizorično vse posle za generalno ravnateljstvo Južne železnice na Dunaju". Obratno nadzorništvo Južne železnice v Trstu so Italijani 3. decembra 1918 razpustili, osebje pa odslovili prek nove meje.

V Beogradu so bili nezaupljivi do obratnega vodstva Južne železnice v Ljubljani in je zato prometno ministrstvo 1. januarja 1919 postavilo Južni železnici kot tujemu podjetju vladnega komisarja. Takšno stanje je trajalo do 31. avgusta 1923. Ministrski svet Kraljevine SHS je na seji 23. avgusta 1923 sklenil, da država 1. septembra 1923 prevzame vse proge Južne železnice v svojo upravo. Minister za promet dr. Velizar Janković je decembra 1923 ustanovil Direkcijo državnih železnic v Ljubljani, ki je začela delo 1. januarja 1924 in je bila pristojna za vodenje prometa na vseh železniških progah tedanje Slovenije.

Po razpadu Jugoslavije je 16. aprila 1941 Direkcija Ljubljana prejela obvestilo, da so železniške proge v Ljubljanski pokrajini podrejene nadzoru italijanskih državnih železnic (Ferrovie dello Stato FS). Direkcija v Ljubljani je dalje delovala pod nadzorom Delegacije vzhodnih železnic (Delegazione Ferroviaria Orientale Lubiana). Po kapitulaciji Italije je bilo 11. septembra 1943 v Ljubljani ustanovljeno poveljstvo nemških železnic (Deutsche Reichsbahn Befehlsstelle Laibach), ki je 1. decembra 1943 preneslo pooblastila na Ljubljansko direkcijo.

Po vojni je v Ljubljani začela delati Uprava jugoslovanskih železnic kot sestavni del uprave železnic v Beogradu. Ministrstvo za lokalni promet v Ljubljani ni imelo nobenih pristojnosti nad železnico. Ministrstvo za promet v Beogradu je 14. aprila 1946 izdalo sklep o preimenovanju železnic. Dotedanje Jugoslovanske državne železnice so preimenovali v FLRJ-Državne železnice, v Sloveniji je železnice upravljala Uprava Ljubljana. Naslednje leto je sledilo novo preimenovanje, ponovno v Jugoslovanske državne železnice. Ljubljana pa je dobila Glavno direkcijo za eksploatacijo železnic.

Z ukazom prezidija ljudske skupščine FLRJ so 15. aprila 1949 železnice izločili iz Prometnega ministrstva in ustanovili Ministrstvo za železnice FLRJ. Hkrati so namesto dotedanje Generalne direkcije za eksploatacijo železnic v Ljubljani ustanovili Direkcijo za eksploatacijo železnic I. reda v Ljubljani in Direkcijo za eksploatacijo železnic III. reda v Šempetru na Krasu, sedaj v Pivki. Ob reorganizaciji Jugoslovanskih železnic je v sklopu Direkcije Jugoslovanskih železnic v Ljubljani 1. januarja 1954 začelo delati Železniško transportno podjetje. Ta organizacijska oblika se je obdržala do začetka leta 1961, ko je namesto Direkcije JŽ v Ljubljani začela delo Skupnost železniških podjetij Ljubljana. Leta 1965 je Skupnost železniških podjetij Ljubljana prešla v novo obliko organiziranosti, ustanovljeno je bilo Združeno železniško transportno podjetje Ljubljana, ki je naslednje leto doseglo ukinitve vrhniške proge.

Postaje in postajališča

Železniška postaja (tudi kolodvor) je prometno mesto na železniški progi, na kateri potekajo komercialna, tehnična in prometna dela. Gre za sestav naprav, tirov, stavb, peronov in drugega, skratka vsega, kar je potrebno za potek prometa. Komercialna dela na

postaji so sprejem in odprava potnikov ter prtljage, prodaja vozovnic, sprejem, hramba in izdaja blaga, razkladanje in nakladanje blaga ipd. K tehničnim delom sodijo sestavljanje in razstavljanje vlakov, premikanje, dostava vagonov za nakladanje, čiščenje, pregledi, opremljanje in manjša popravila vozil itd. K prometnim delom pa sodijo odprava, sprejem in križanje vlakov.

Beseda postaja izvira iz latinske besede stare, kar pomeni stati. Torej je postaja kraj ob progi, kjer se ustavljajo vlaki. Napačno je, če pojem postaja zožimo le na postajno stavbo. Namesto postaja so v preteklosti uporabljali izraz kolodvor. Cesto ali ulico, ki je vodila proti kolodvoru, so imenovali Kolodvorska cesta. Postaje so bile komunikacijsko središče kraja in prostor za razne prireditve. Prihod ali odhod vlaka pa je bil dogodek dneva.

Poleg postaje obstajajo še druga prometna mesta: postajališče in prometno-transportno odpravnništvo. Postajališča so mesta na progi, kjer se ustavljajo potniški vlaki, da potniki lahko vstopajo in izstopajo ter služijo le za potniški promet. Če je na postajališču veliko prometa, ima to svojega železniškega uslužbenca. Transportno odpravnništvo služi le za tovorni promet. V preteklosti so uporabljali še druge izraze, kot na primer postajica, tovarišče, nakladišče itd.

Brezovica

Na dvotirni magistralni progi Južne železnice med Ljubljano in Borovnico ni bilo do otvoritve vrhniške proge nobene postaje ali postajališča. Ko so se koncesionarji vrhniške proge pripravljali na gradnjo proge Brezovica–Vrhnika, so morali skleniti z delniško družbo Južne železnice pogodbo o souporabi (peaži) proge med Ljubljano in Brezovico ter o gradnji postaje Brezovica, ki je bila na progi Južne železnice in njena popolna last, zgrajena pa je bila zaradi vrhniške proge.

O gradbenih zadevah so se dogovorili 23. junija 1897, pogodbo o prometnih zadevah pa so sklenili 17. julija 1900. Ko je bila vrhniška lokalka izročena prometu, je bila Brezovica le postajališče in cepišče. V postajo je bilo postajališče prerazvrščeno 1. novembra 1907. Med prvo svetovno vojno so postajo Brezovica razširili in je imela 7 prevoznih tirov. Tedaj so na postaji postavili tudi številne barake za vojaštvo. Odškodnine za zaseženo zemljo so lastniki dobili šele leta 1923.

Postajo Brezovica so vključili v vodovodno omrežje občinskega vodovoda leta 1932. Po prvi svetovni vojni so na postaji Brezovica nakladali veliko lesa. Zaradi tega je trgovina z lesom Arbor iz Ljubljane leta 1924 zgradila industrijski tir in nakladalno rampo. Isti tir je trgovec Josip Javornik še podaljšal za svoje potrebe. Tu je nakladal les tudi trgovec Miha Tomšič z Vrhnike.

Leta 1948 je bilo določeno, da bo podjetje Slovenijales iz Ljubljane les za izvoz nakladalo na postaji Brezovica. Zato so na mestu, kjer je bil prej že industrijski tir (Arbo, Javornik, Kunstelj in Hajnihar), zgradili nov, 400 m dolg industrijski tir. Gradbeno dovoljenje je bilo izdano 24. septembra 1948, preizkusna vožnja po novem tiru je bila že 20. aprila 1949, tehnični pregled pa 13. junija 1950. Tir je bil zgrajen kot 6. tir, do njega je iz skladišča lesa vodila ozkotirnica.

Na železniški postaji Brezovica je bila začetna točka vrhniške železnice v kilometru 573,700 iz Beograda oziroma 440,100 z Dunaja. V čuvajnici št. 394 na Brezovici (danes Cesta na postajo 89) se je rodil O. Simon Lampe, ki je bil misijonar med Indijanci v Severni Ameriki.

Verd

Druga postaja na progi Ljubljana–Sežana, katere delo je povezano z Vrhniko in njeno okolico,

je Verd. Delo postaje Verd je danes povezano predvsem s tamkajšnjim kamnolomom, ki je, potem ko je zamenjal nekaj lastnikov, po nacionalizaciji prešel v last Slovenskih železnic.

Zaradi prizadevanja Vrhničanov, da dobijo svojo postajo tudi na južni železnici, je bil 25. januarja 1905 komisijski ogled za lokacijo postajališča, ki so ga pričeli graditi takoj zatem. Postajno poslopje je zgradil podjetnik G. Tönnies, cesto z Vrhnike na Verd pa podjetnik Josip Lončarič iz Ljubljane. Gradnja 2312 m dolge in 5 m široke ceste z Vrhnike do postaje Verd je stala 45.000 kron, tretjino tega je prispevala Južna železnica, enak del je prispevala po sklepu Deželnega zbora deželna blagajna, preostalo pa občina Vrhnika. Otvoritev postajališča je bila 5. junija 1908, v postajo so postajališče prerazvrstili 1. marca 1909. Postaja Verd (zgornji rob tirnice) je na nadmorski višini 407,851 m in je od železniške postaje Ljubljana oddaljena 31,895 kilometra (pred zgraditvijo obvoznice v Borovnici le 28,555).

Gradbeno podjetje inž. Džukič in tovariši je kamnolom z vsem inventarjem pred drugo svetovno vojno oddalo v najem železnici. Nova delniška družba Gramozolom Verd je leta 1944 najemno pogodbo prekinila in sklenila novo pogodbo o dobavi gramoz za železnici. Po vojni so kamnolom zaradi ugodne lege in kakovostne kamnine razširili in posodobili.

V železniški čuvajnici nad Bistvo pri Vrhniki (čuvajnica št. 365) se je kot sin železniškega čuvaja leta 1871 rodil poznejši arhitekt Janez Jager, ki ga ob Plečniku in Fabianiju uvrščamo v vrh slovenske arhitekture.

Vrhnika

Železniška postaja Vrhnika je imela le najnunejše objekte in naprave za vodenje prometa na vrhniški lokalki. Poleg pritličnega postajnega poslopja s tlorisom 24 krat 10,6 m je

bilo še leseno skladišče z nakladalno rampo in vagonsko tehtnico z nosilnostjo 25 ton. Za oskrbo parnih lokomotiv je služil čistilni jarek in kurilniška lopa s tlorisom 18 krat 10 m za dve manjši parni lokomotivi ter skromna deponija za premog. Do postaje so zgradili 11 m široko in 270 m dolgo cesto.

Parne lokomotive so potrebovale veliko industrijske vode za delo parnega kotla, zato so bile ob železniških progah tako imenovane vodne postaje.

Na Vrhniki je bila za oskrbo parnih lokomotiv z vodo le preprosta vodna postaja, v sklopu katere so bili le 5,4 m globok vodnjak, železni rezervoar za 19 m³ vode, dva napajalnika in ustrežna vodovodna napeljava. Vodo iz vodnjaka so črpali sprva z ejektorjem, pozneje pa s centrifugalno črpalko z elektromotornim pogonom. Paro za delo ejektorja so morale

67. Fotografija gradnje postaje Vrhnika trg.

68. Slavnostna otvoritev postaje Vrhnika trg.

priskrbeti parne lokomotive, saj se zaradi zelo majhnih potreb ni splačalo zgraditi kotlovnice in namestiti parnega kotla. Sprva so načrpano vodo hranili v vodnem rezervoarju, vendar je napeljava pozimi zaledenela, zato so vodo iz vodnjaka raje črpali neposredno v zalogovnik parne lokomotive. Voda iz postajnega vodnjaka je bila dokaj trda in zato slaba za napajanje parnih lokomotiv. Trdota vode je bila okrog 16 oN. Mesečno so na Vrhniki natočili v zalogovnike parnih lokomotiv od 150 do 700 m³ vode. Voda v vodni postaji ni bila pitna, zato je imelo postajno poslopje priključek na občinski vodovod.

Sprva so bili na postaji le trije postajni tiri, dva kratka kurilniška in slepi tir. Tovarna konzerva na Vrhniki je leta 1921 zgradila svoj industrijski tir, ki je prečkal cesto Ljubljana-Trst. Ta tir je leta 1933 vzela v najem družba z o. z. Parna žaga, trgovina z lesom, industrija za bojov MAGUŠAR. Leta 1948 pa je prešel v lastništvo Kmetijske zadruge Vrhnika. Ko so ga leta 1949 hoteli demontirati, se je zanj potegovala Direkcija državnega žitnega fonda, podružnica Ljubljana. Leta 1953 je Kmetijska zadruga z o. j. Vrhnika poskusila s predlogom za gradnjo novega industrijskega tira do svojega skladišča umetnih gnojil. Komisijski ogled je bil 9. oktobra 1953.

Na postaji Vrhnika je vozovnice kupilo naslednje število potnikov:

Leto	Št. potnikov
1926	54.927
1927	90.476
1928	83.588
1965	70.025

Na postajališču Vrhnika – trg je leta 1965 vstopilo na vlak 290.350 potnikov.

Po ukinitvi prometa so železniške stavbe prešle v zasebno last in so preurejene v stanovanja,

le postajališče Vrhnika (Jelovškova 4) služi kot skladišče. V nekdanji kurilniški lopi (Kolo-dvorska 6) so tri stanovanja. Postajno poslopje na Vrhniki (Vrtnarija 14) so nadzidali in sta v njem dve stanovanji. Skladišče so odstranili, saj danes tam stoji stanovnijski blok.

Drenov Grič

Druga večja enota na vrhniški lokalki je bila postaja Drenov Grič v km 8,225 (od Brezovice), kjer je bilo pritlično zidano postajno poslopje s tlorisom 15 krat 10,6 m in leseno skladišče s tlorisom 6 krat 6 m z nakladalno rampo ob skladiščnem tiru. Za oskrbo z vodo je služil zidani vodnjak s premerom 2,8 m in globino 5 m. Voda je bila kapnica in so jo črpali s črpalko Garvens. Položaj tega mesta se je večkrat spremenil: iz postaje v odpravnišvo, septembra 1933 so postajališče prerazvrstili v tovarišče, marca 1943 pa v postajališče.

Na postaji Drenov Grič je bilo odpravljeno naslednje število potnikov:

Leto	Št. potnikov
1926	15.337
1927	48.783
1928	81.948
1965	100.704

V nekdanjem postajnem poslopiju Drenov Grič (Drenov Grič 28) so danes tri družinska stanovanja in picerija.

Lukovica

Na postajališču Lukovica ni bilo nobene stavbe ali zavetišča za čakajoče potnike. Zato so si krajanji Dragomerja in Lukovice prizadevali za gradnjo postajališča, krajanji Dragomerja pa še za to, da bi postajališče s kilometra 2,418 (od Brezovice) premaknili za 600 m proti Logu. Februarja leta 1949 so se dogovorili, da bo stavbo postajališča zgradil Krajevni ljudski odbor Log, zato je bil 28. maja 1949 komisijski ogled lokacije. Kmalu zatem je bil izdelan tudi

načrt postajališča ter 28. avgusta 1949 ustanovljen pripravljalni odbor za gradnjo. Aktivistično zastavljena akcija pa ni obrodila sadov; potniki so morali vse do ukinitve proge čakati vlak na soncu, vetru, dežju in snegu.

Log

Na postajališču Log (km 4,579) je stala čuvajnica s tlorisom 9,6 krat 6,5 m, in sicer na sedanjem robu avtoceste. Postajališče samo ni imelo ne vodnjaka ne pitne vode. Na postajališču Log je nekaj časa pogodbeno prodajala vozne karte Ivana Justin kar skozi okno spalnice stanovanja v čuvajnici.

Leta 1965 je na Logu vstopilo na vlak 108.447 potnikov. Postajališče je imelo 115 m dolg stranski tir.

Ob gradnji ceste Brezovica–Vrhnika leta 1946 je podjetje Gradis, ki je gradilo omenjeni odsek ceste, na postajališču Log zgradilo industrijski tir za razkladanje gradbenega materiala. Razkladali so predvsem gramoz, ki so ga na Log dovažali z vlaki iz gramoznice v Klečah pri Šentvidu. Vsak dan so pripeljali gramoz tudi po trije vlaki. V ta namen so s 1. julijem 1946 postajališče Log začasno prerazvrstili v postajo. Vsa dela na postaji je opravljal šef postaje, izvemši prodajo vozniških kart, ki jih je prodajal zasebni pogodbenik.

Ukinitve proge

Področje, ki ga je dosegala proga Ljubljana–Vrhnika, sestavljajo majhna naselja in mesto Vrhnika. Zaradi tega je bilo malo transportnega substrata (tovora). Posebno očitno je bilo neskladje med stroški in dohodki v potniškem prometu. Takšno stanje je predvideval že glavni pobudnik gradnje proge Ivan Hribar, zato je skušal doseči podaljšanje proge do Idrije in Mosta na Soči. Prva svetovna vojna in razmejitve po vojni sta ta prizadevanja izničili; državna meja med Kraljevino SHS in

Kraljevino Italijo je zelo spremenila razmere, zato je podaljšanje proge zatonilo v pozabo. Skoraj dve desetletji po prvi svetovni vojni je bila proga brez pravega gospodarja, po drugi svetovni vojni pa prav tako dve desetletji vanjo niso vlagali niti dela amortizacije, zato so se razmere na progi slabšale.

Prispevek dohodka, ki ga je proga po drugi svetovni vojni dajala drugim železniškim progam s svojim delom prevoza, ni zadoščal za kritje izgube na tej progi. Poleg tega je imela Vrhnika že kmalu po vojni dobre cestne povezave in so tovor prevzemali cestni prevozniki. Za nameček je bila proga slabo ohranjena, železnica pa ni imela finančnih sredstev za posodobitev in obnovo. Zadnja leta pred ukinitvijo so na Vrhniko po železnici več dovažali in manj odvažali, kar je bilo ravno narobe kot pri cestnem prometu. To pomeni, da so surovine in polizdelke na Vrhniko dovažali po železnici, medtem ko so končne izdelke s tega področja odvažali s cestnimi vozili. Tako je v sestavi tovora prevladovalo nizko tarifirano blago: vse vrste lesa, premog in cenen gradbeni material.

Transportno delo železnice v letih 1958–1964:

Leto

1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964
------	------	------	------	------	------	------

Vrsta dela:

Število odpravljenih potnikov

519.770	550.485	605.588	620.674	618.375	653.399	652.966
---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------

Naloženo blago v tonah

7.749	12.052	11.916	10.119	10.895	9.573	11.799
-------	--------	--------	--------	--------	-------	--------

Razloženo blago v tonah

33.518	32.871	31.012	27.582	27.126	29.629	30.831
--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------

Potniški km v 000

6.424	6.803	7.671	7.671	7.643	8.076	8.071
-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------

Netotonski km v 000

486.072	528.024	497.145	438.054	437.559	454.620	463.115
---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------

Ob splošnih težnjah po ukinjanju železniških prog so 16. januarja 1966 ukinili promet in 4.

maja 1966 začeli progo razdirati. Nanjo nas spominjajo ostanki nasipa, nekaj opuščeni prepuštev ter velik usek in nadvoz za cesto na Logu.

Pred ukinitvijo je bilo na progi naslednje stanje:

Dolžina proge	12,4 km
Merodajni nagib	2 ‰
Merodajni odpor proge	3 ‰
Največja dopustna osna obremenitev	14 ton
Največje število osi za postaji Vrhnika in Drenov Grič	32
Največja dovoljena hitrost	30 km/h
Zmogljivost v potniškem prometu	

1.430.800 potnikov letno

Zmogljivost v tovornem prometu
98.058 ton letno

Število osebja	15
Število tovornih voz	12 voz/dan
Število potniških voz	7
Število lokomotiv, ki obratujejo na progi	1 (serija 53)

Dolžina postajnih tirov	1476 m
Dolžina razkladalno-nakladalnih tirov	421 m
Površina skladišč	208 m ²
Površina postajnih poslopij	634 m ²
Službena mesta na progi:	
- postaji (Vrhnika in Drenov Grič)	2
- postajališča (Log, Lukovica, Vrhnika – mesto)	3

Izredno slabo stanje proge je bilo očitno ob iztirjenju vlaka 19. februarja 1960, ko so se med Brezovico in Logom iztirili štirje vagoni. Dopustna hitrost se je s 45 km/h pred vojno znižala na le 30 km/h.

Drobcji o železničarjih

Železnice niso samo lokomotive, vagoni, tiri, postaje itd., temveč tudi ljudje, ki ob vsakem vremenu in času dneva opravljajo svoje naloge. Zato je prav, da omenimo tudi njih, čeprav so bili to le skromni delavci. Žal pa je o tem ohranjenih zelo malo podatkov (nekaj letnih šematizmov izpred prve sveto-

vne vojne in nekaj Službenih glasnikov po prvi svetovni vojni). Zanimivo je, da sta do podržavljenja proge k postaji Vrhnika sodila tudi sprevodnika.

Deset let po otvoritvi proge (1904–1907) je postajo Vrhnika vodil Martin Poher, njega pa je nasledil Artur Michelitsch (1910). Valentin Stroj je postajo Vrhnika prevzel leta 1926, vendar je leta 1927 postajo že vodil Ferdinand Peršič, leta 1954 pa je to delo opravljal Filip Troha (letnica pomeni, da je bil navedena leta na tem delovnem mestu, lahko pa je bil že prej ali še pozneje).

Sprevodnika Ivan Jamšek in Jakob Tomažič sta delo na vrhniškemu vlaku pričela opravljati leta 1926. Tedaj je bil skladiščnik na postaji Vrhnika Ivan Justin, paznik pa Franc Marin, ki pa je leta 1928 zapustil postajo Vrhnika. Isto leto je iz Tržiča prišel na Vrhniko Josip Nemar, uradniške posle pa je takrat prevzel Franjo Hrvački. Leta 1929 je postajo zapustil Josip Nemar.

V staležu postaje pa so bili še:

- Bogomer Peršič,
- Ivan Jamšek, sprevodnik,
- Anton Wauch, skladiščni delavec.

Leta 1930 so bili na postaji Vrhnika zaposleni še:

- Jakob Tomažič, sprevodnik,
- Rudolf Barl.
- Ivan Justin, skladiščni delavec,
- Janez Lenarčič.

Postajo pa je zapustil Janez Sodja.

Leta 1931 se je upokojil Jakob Stražišar, Rudolf Barl je zapustil postajo Vrhnika, delo prometnika pa je opravljal Izidor Klopčar.

Prvo desetletje po otvoritvi proge je bil na postaji Drenov Grič Rudolf Marlini (1904–1910), od leta 1926 pa je postajo vodil Alojz Pintar.

Delniška družba Lokalne železnice Ljubljana–Vrhnika

Na osnovi koncesijske (dopustilne) listine z dne 26. maja 1897 (zakon št. 137) so 6. decembra 1897 na Dunaju konstituirali delniško družbo Lokalne železnice Ljubljana–Vrhnika (Localbahn Laibach–Oberlaibach). Pravila delniške družbe je že 11. oktobra 1897 odobrilo ministrstvo za notranje zadeve v soglasju z ministrstvom za železnice. Družba je bila vpisana v trgovski register na Dunaju 4. decembra 1897.

Tedanji upravni svet so sestavljali:

- baron Josip Švegelj (Josef Schwegel),
- Ivan Hribar, župan v Ljubljani,
- Josef Lenarčič,
- Siegfried Werner,
- Franz Povše (Franc Povše),
- Nikolaus Poliakovits,
- Gabrijel Viktor Jelovšek, župan na Vrhniki.

Za predsednika upravnega sveta so izvolili Josipa Šveglja, za podpredsednika pa Ivana Hribarja.

Določeno je bilo, da se sedež delniške družbe preseli z Dunaja v Ljubljano šele tedaj, ko bo proga pet zaporednih let poslovala s takim uspehom, da ne bo potrebovala državne pomoči.

Leta 1913/14 so bili v upravnem svetu naslednji:

- Josip Schwegel, predsednik,
- Jean Pollak, podpredsednik, Ljubljana,
- Karl Graf Brandis,
- Emil Engelsberg, državne železnice,
- Ivan Šušteršič, Ljubljana,
- Viktor Gabriel Jelovšek, župan na Vrhniki,
- Franz Teršar, Vrhnika,
- Siegfried Werner, Dunaj,
- Franz Galle, Vrhnika,
- Samuel Neumann, prokurist, Dunaj.

Družbena glavnicca je bila določena na 100.000 kron (50.000 goldinarjev) in je bila

razdeljena na 500 delnic po 200 kron (100 goldinarjev). Družba je smela najeti 800.000 kron (400.000 goldinarjev) posojila. Obveznice s štiri odstotnim obrestovanjem bi morale izplačati v 76 letih; izdali so jih leta 1898, zato bi morale biti izplačane do leta 1972, vendar so se zadeve obrnile drugače. Država je jamčila za obrestovanje in odplačila, vendar le do največ 34.000 kron letno.

Inventar lokalne proge je tedaj poleg 11,466 kilometra lastne proge obsegal še dve parni lokomotivi, en službeni vagon, en potniški vagon II. in III. razreda ter dva vagona III. razreda. Za souporabo 7,965 kilometra dolgega odseka proge iz Ljubljane do izvoza s postaje Brezovica je družba Lokalne železnice Ljubljana–Vrhnika sklenila pogodbo o souporabi z družbo Južne železnice. Obratna pogodba iz leta 1910 je določala pavšalne odškodnine za:

- centralno vodstvo, letno 3000 kron;
- souporabo postaje Ljubljana 1200 kron;
- najemnino za vsak stalno izposojeni potniški ali službeni vagon, letno 500 kron;
- najemnino za vsak začasno izposojeni potniški vagon, dnevno 4,8 krone;
- najemnino za tovarne vagona, dnevno 3 krone;
- souporabo postaje Brezovica, letno 21.600 kron.

Souporaba odseka proge Ljubljana–Brezovica je bila brezplačna.

Obratovanje na lokalni progi Ljubljana–Vrhnika je vodila Južna železnica, zato ji je morala delniška družba Lokalne železnice Ljubljana–Vrhnika povrniti stroške za pogonski material, popravilo lokomotiv in vagonov, plače zaposlenim itd.

Vse obveznosti Lokalne železnice Ljubljana-Vrhnika so bile poravnane do 30. junija 1923.

Podjetje vrhniške železnice je bilo večinoma pasivno in ni nikdar izplačevalo dividend. Večkrat je morala na pomoč priskočiti država in kriti primanjkljaj, ker prihodki niso krili obratovalnih stroškov. Država je vsako leto doplačevala tudi za kritje obresti prioriternih obveznic. Do leta 1910 so predujmi, ki jih je izplačala država vrhniški železniški družbi, dosegli skoraj toliko, kolikor so izdali prioriternih obveznic. Tako je bilo vsak čas pričakovati poddržavljenje železniške proge.

Transportni prihodki proge so leta 1910 znašali 54.035 kron, izdatki pa 76.863. Skupaj z drugimi prihodki in odhodki je primanjkljaj dosegel 27.797 kron, medtem ko je bilo za obresti prioriternih obveznic in za odplačilo potrebnih še nadaljnjih 34.187 kron.

V drugem letu prve svetovne vojne, 1915., je imela proga 83.750 kron prihodkov in 73.356 kron obratovalnih stroškov, presežek je znašal le 10.394 kron. Država je morala kot porok doplačati za obrestovanje obveznic 33.700 kron. V bilanci je bila vpisana vrednost progovnih naprav z 900.000 kronami. Prioriternih obveznic pa je bilo izdanih za 785.800 kron. Ker je bilo obratovanje pasivno, se je dolg do države povečeval, tako da je bila proga ob izbruhu prve svetovne vojne zaradi zadolženosti v resnici že last države, ki je le zaradi javnega interesa doplačevala primanjkljaj, da se promet ni ustavil.

Prvi deželni komisar (Landesfürstliche Kommissäre) za lokalno železnico Ljubljana-Vrhnika je bil grof Rudolf Chorinsky iz ministrstva za železnice na Dunaju, tega je pred prvo svetovno vojno nasledil dr. Theodor Redl; 20. oktobra 1919 pa je to funkcijo prevzel dr. Luce Treo. Zadnji državni komisar za vrhni-

ško progo je bil dr. Franc Bončina, referent v ministrstvu za promet v Beogradu.

Na 19. občnem zboru delniške družbe 7. januarja 1920 na Dunaju so sklenili sedež delniške družbe premestiti v Ljubljano, tako da je bil 20. občni zbor 21. septembra 1921 že v Ljubljani.

Delniške družbe treh lokalnih železnic na tedanjem Kranjskem, to je dolenjskih, tržiške in vrhniške, so pod okriljem Kranjske hranilnice po razpadu Avstro-Ogrske organizirale skupno upravo, knjigovodstvo in računsko službo z imenom Sindikat lokalnih železnic. Sedež omenjenega sindikata je bil najprej v zgradbi Kranjske hranilnice v Knafljevi ulici (današnji Čopovi). Sindikat je od dunajskih uprav prevzel arhiv, uredil poslovanje, obnovil pogodbe z Južno železnico, urejal odnose z državno železniško upravo ter skrbel za izplačilo obveznic.

Sindikat lokalnih železnic so financirale d. d. Dolenjske železnice, d. d. Lokalna železnica Kranj-Tržič in d. d. Lokalna železnica Ljubljana-Vrhnika v razmerju 4 : 1 : 1.

Na občnem zboru delničarjev 5. decembra 1922 so pooblastili upravni svet družbe, da sprejme na nove razmere prilagojena pravila družbe. Upravni svet je nova pravila sprejel 7. aprila 1923; ob vnaprejšnjem pooblastilu Ministrstva za trgovino in industrijo jih je 30. septembra 1927 odobril veliki župan Ljubljanske oblasti.

V upravnem svetu delniške družbe Lokalna železnica Ljubljana-Vrhnika so tedaj bili:

- pl. Franjo Šuklje, dvorni svetnik v pokoju, Kamen pri Novem mestu,
- Dragutin Hribar, tovarnar v Ljubljani,
- Matija Zamida, višji ravnatelj,
- inž. Anton Klinar, direktor, gradbeni upravitelj iz Ljubljane v pokoju,
- Josip Lenarčič, veleposestnik, Vrhnika,

- dr. Ivan Lovrenčič, odvetnik v Ljubljani,
- inž. Boris Hribar, Ljubljana,
- dr. Izidor Cankar, univ. prof., Ljubljana,
- dr. Dragomer Markovič,
načelnik Glavne direkcije JDŽ v Beogradu.

Manjša sprememba v sestavi je nastopila 4. aprila 1936, ko so izbrisali pokojnega Franca Šukljeta in Dragutina Hribarja. Na njuno mesto so kooptirali industrialca iz Ljubljane Rada Hribarja in Avgusta Tosta. V trgovski register okrožnega sodišča v Ljubljani je bila delniška družba vpisana 13. februarja 1932. Po prvi svetovni vojni je večino delnic delniške družbe Lokalne železnice Ljubljana–Vrhnika odkupil Rado Hribar.

Ko se je po prvi svetovni vojni stanje v prometu normaliziralo, je vrhniška železnica finančno uspešno poslovala, in sicer:

Leto	Presežek
1920	99.393,36 kron
1921	171.736,28 kron
1922	177.996,41 din
1923	285.738,95 din

Večina drugih lokalnih železnic v takratni Sloveniji je v istem obdobju v nasprotju z vrhniško železnico poslovala z izgubo. To je omogočilo, da je d. d. Lokalna železnica Ljubljana–Vrhnika dala izdatno posojilo d. d. Lokalna železnica Kranj–Tržič, da je ta lahko sploh poslovala.

Odnose med delniškimi družbami lokalnih železnic in državo je urejal Sindikat lokalnih železnic v Sloveniji. Po podržavljenju Južne železnice je bila direkcija državnih železnic v Ljubljani le uprava, ki je vodila obratovanje in ni imela sama nobene pristojnosti pri urejanju lastninskopravnih odnosov med delniško družbo Lokalne železnice Ljubljana–Vrhnika in državo. Zadevo so reševali na ministrstvu za promet v Beogradu.

V prvotni ponudbi za odkup železniške proge je ministrstvo ponudilo d. d. kupnino v višini 1.000.000 zlatih dinarjev. V času od leta 1919 do 1929 pa je po podatkih uprave državnih železnic vrednost proge in inventarja znašala 9.289.801 dinar.

V proračunskem letu 1935/36 so dosegli sporazum o kupoprodaji železniške proge Brezovica–Vrhnika med d. d. Lokalna železnica Ljubljana–Vrhnika in Kraljevino Jugoslavijo. Kupoprodajno pogodbo sta za d. d. 23. januarja 1936 podpisala pooblaščenca Rado Hribar in dr. Anton Andrejčič, odvetnik iz Ljubljane. Občni zbor d. d. je 14. februarja 1936 potrdil sklenjeno kupoprodajno pogodbo.

Država je progo kupila za 3.000.000 dinarjev po stanju 1. januarja 1931, s tem da je za navedeno kupnino priznala 5,5 % obresti od 1. januarja 1931 do leta 1936. Družba se je odrekla sleherni odškodnini za čas od 1. januarja 1919 do 31. decembra 1930.

Kupnino in pripadajoče obresti se je država obvezala plačati v 16 polletnih anuitetah (maja in novembra) po 305.252,25 dinarja. V ta namen je izdala blagajniške zapise (bone) Glavne državne blagajne Ministrstva za finance v Beogradu. Prva anuiteta (bon) je bila unovčena 15. maja 1936, zadnja naj bi bila unovčena v proračunskem letu 1943/44 (15. novembra 1943). Do 1. aprila 1941 so bile izplačane anuitete v višini 3.052.522,50 dinarja; vsota še neizplačanih bonov je znašala 1.831.513,50 dinarja. Železniška proga je ostala obremenjena s hipoteko v korist prioritetenih obveznic v višini 8000 kron. Delniška družba se je obvezala, da bo imetnikom prioritetenih obveznic izplačala za vsakih 100 kron protivrednost 200 dinarjev (predvojnih) in 90 dinarjev obresti.

Pri notarju Matiji Hafnerju so že 30. aprila 1936 zapisniško ugotovili, da je unovčenih za 792.000 kron obveznic (delniška družba jih je

odkupila), tako da je na železniški progi ostala hipoteka v višini 8000 kron.

Tako je od leta 1936 dalje delniška družba opravljala le tiho likvidacijo obvez. Seje upravnega organa delniške družbe so bile vsako leto, zadnja je bila 28. aprila 1944.

Leta 1940 jim je uspelo ostanek blagajniških zapisov (bonov) Glavne državne blagajne Ministrstva za finance z jamstvom Hipotekarne banke jugoslovanskih hranilnic v Ljubljani zamenjati v gotovino pri Hipotekarni banki trgovačkov fonda v Beogradu in Državni hipotekarni banki v Beogradu.

Po italijanski zasedbi Ljubljane, kjer je bil sedež delniške družbe, so morali vse poslovanje voditi v italijanskih lirah.

Na osnovi Zakona o nacionalizaciji in z odlokom Predsedstva vlade LRS z dne 5. decembra 1946 je bila delniška družba Lokalne železnice Ljubljana–Vrhnika nacionalizirana in je prešla v ljudsko lastnino.

Po drugi svetovni vojni je Hipotekarna banka jugoslovanskih hranilnic v Ljubljani, kjer je bila večina še neamortiziranih delnic delniške družbe Lokalne železnice Ljubljana–Vrhnika, zahtevala sklic občnega zbora delničarjev, kjer naj bi odločali o likvidaciji delniške družbe. Ker pa d. d. ni imela sklepčnega in delazmožnega upravnega sveta, saj so nekateri člani ali umrli ali se izselili ali pa bili obsojeni na izgubo državljanskih pravic, je Ministrstvo za trgovino in preskrbo LRS 27. novembra izdalo odločbo, s katero je pooblastilo dr. Marjana Ogrizka, da skliče občni zbor d. d. Lokalna železnica Ljubljana–Vrhnika, na katerem bi sklepali o razidu in likvidaciji delniške družbe. Odlok ministrstva je pomenil likvidacijo družbe. Ukaz prezidija ustavodajne skupščine LRS z dne 30. novembra 1946 je lokalno železniško progo Ljubljana–Vrhnika proglasil za podjetje republiškega značaja.

Zadnji vodja pisarne d. d. je bil Peter Klinar. Sedež d. d. je bil nazadnje na Tyrševi 1 (sedanji Slovenski cesti) v Ljubljani. Ob nacionalizaciji to ni bilo več podjetje za promet, temveč le ostanek likvidacijske mase. Lastniki delnic so imeli pravico do odškodnine v državnih obveznicah ali gotovini.

Bilanca d. d. je 6. decembra 1946 izkazovala naslednje stanje:

– delniška glavnica	2500 din
– likvidacijski fond	7728 din
– prioritete	80 din
– Dolenjske železnice	40.146 din
– parifikacijski fond	2196 din

Fond za likvidacijo so oblikovali ob prodaji proge in je služil za stroške likvidacije delniške družbe.

Po odloku predsedstva vlade LRS je Ministrstvo za trgovino in preskrbo LRS 5. decembra 1946 za začasnega upravitelja nacionalizirane delniške družbe Lokalna železnica Ljubljana–Vrhnika imenovalo dr. Lada Lovrenčiča, šefa personalnega odseka v istem ministrstvu. S tem so prenehale vse funkcije dotedanjih upravnih organov delniške družbe, ki so bili razrešeni dolžnosti, ne pa tudi odgovornosti. Njega je 23. januarja 1947 zamenjal Kamilo Hartman, referent pri Ministrstvu za finance LRS, ki je to delo opravljal do likvidacije delniške družbe.

Dokončno likvidacijo delniške družbe je izvedla posebna komisija 19. avgusta 1948 v prostorih delniške družbe. V komisiji so bili:

- dr. Viktor Meliva
Jugoslovanske državne železnice
- dr. Miran Bleiweis
Ministrstvo za trgovino in preskrbo LRS
- Kamilo Hartman
upravitelj nacionalizirane delniške družbe in zastopnik ministrstva za finance LRS
- Peter Klinar
začasni vodja pisarne d. d. Lokalna železnica Ljubljana–Vrhnika

Tedaj so sklenili, da se izbriše ostanek hipoteke 3200 kron na železniški progi Brezovica–Vrhnik. Tri obveznice (št. 56, 215 in 237) so bile izplačane že prej (trikrat po 1600 kron), tako da je ostalo le še 3200 kron prioritetnega dolga, kar je preračunano v povojne dinarje DFJ pomenilo le 80 dinarjev.

Delniška glavica je po vojni znašala le 25.000 dinarjev in je bila razdeljena na 50 delnic po 50 dinarjev. Znani so bili tile lastniki delnic:

– Marija Hribar	2 delnici
– Rado Hribar	311 delnic
– Bruno Gale	10 delnic
– Lokalna železnica Lj.–Vrhnik	40 delnic

Bruno Gale je bil obsojen na zaplembo, Rada Hribarja so partizani ustrelili, zato je bilo njegovo imetje 19. januarja 1946 zaplenjeno na podlagi Zakona o zaplembi (čl. 28). Delnice so ostale v Hipotekarni banki.

Na podlagi Uredbe o izvajanju in prijavljanju delnic UL FLRJ z dne 21. junija 1946 so delnice tistih lastnikov, ki jih niso prijavi, postale splošno ljudsko premoženje. Tako so bile 28. maja 1947 delnice delniške družbe Lokalne železnice Ljubljana–Vrhnik v posesti naslednjih:

– Hipotekarna banka jugoslovanskih hranilnic	311 delnic
– FLRJ (zaplenjene)	187 delnic
– Marija Hribar v Ljubljani	2 delnici

Okrožno sodišče v Ljubljani je 12. septembra 1948 pri železniški progi Brezovica–Vrhnik izbrisalo preostali znesek zastavne pravice imetnikov prioritetnih obveznic. Protivrednost delnic so 6. februarja 1952 prenakazali na račun t. i. Sklada za nacionalizacijo premoženja in za izplačila odškodnin prejšnjim lastnikom lokalnih železnic v Sloveniji.

Iz sodnega registra je bila delniška družba izbrisana 7. aprila 1952.

OPOMBE:

Gradnja vrhniške proge je bila kmalu zatem, ko je bila v Avstro-Ogrski izvedena valutna reforma in so zato uporabljali še stare in nove denarne enote. Ko je 2. avgusta 1892 pričel veljati Zakon o kronski veljavi, so goldinarje zamenjali za krome v razmerju dve kroni za en goldinar.

Goldinar je prvotno označeval zlatnike, ki so jih imenovali florinti ali krajše fl. Goldinar je imel prvotno 60 krajcarjev, pozneje se je delil na 100 krajcarjev ali 20 grošev. Krona je imela 100 vinarjev; iz tega sledi razmerje en krajcar za dva vinarja.

V finančnem poslovanju delniške družbe Lokalne železnice Ljubljana–Vrhnik je nekaj nejasnosti, ki jih na podlagi dosegljivih pisnih virov ni mogoče dovolj osvetliti. Delno so razlog za to velika inflacija in nerealna tečajna razmerja, delno pa tudi netočni zapisi po drugi svetovni vojni.

VIRI:

Arhiv Slovenskih železnic (Vrhniška proga)

Arhiv Slovenije: fond 188, C. K. ministrstvo za železnice
Zgodovinski arhiv Ljubljana: fond 553, škatala 30,
Hipotekarna banka jugoslovanskih hranilnic.

Iva Curk: Vrhnik v najstarejših obdobjih; Vrhnik, prečuden kraj Zbirka vodnikov, Ljubljana 1976

Eisenbahn-schema für Oesterreich-Ungarn, Wien 1906

Eva Holz: Razvoj cestnega omrežja na Slovenskem ob koncu 18. in v 19. stoletju, Ljubljana 1994.

Ernesto Holzer: La ferrovia Cividale–Oberlaibach, Gorizia 1904

Ivan Mohorič: Problemi in dosežki rudarjenja na Slovenskem, Maribor 1978.

Ivan Mohorič: Zgodovina železnic na Slovenskem, Ljubljana 1968

Josip Novak: Zgodovina brezoviške župnije, Ljubljana 1907

Paolo Petricio: Qella ferrovia non s'ha da fare; San Pietro al Natisone 1999

Pravila lokalne železnice Ljubljana–Vrhnik, Dunaj 1897

Predlog za ukinitve nerentabilnih prog na območju Združenega transportnega podjetja Ljubljana, Ljubljana 1965 (Knjižnica Slovenskih železnic).

Slovenski poročevalec Ljubljana, 23. maja 1945.

Statistika Jugoslovanskih železnic, Beograd 1925–1965

MARIJAN MAROLT KOT PRIPOVEDNIK

UVOD

Pričujoči članek o Marijanu Maroltu je nastal na podlagi diplomskega dela z enakim naslovom, ki je bilo napisano že leta 1993. Ker gre za diplomsko delo s področja slovenistike, je njegovo težišče na Maroltovem pripovednem delu oziroma na njegovi literarnozgodovinski umestitvi.

Marijan Marolt je namreč predstavnik tistega dela slovenske književnosti, ki je nastajala daleč stran od domovine in bila zaradi razlogov, ki s književnostjo skoraj nimajo opraviti, bralcem doma le malo ali skoraj nič znana. Od leposlovja Marijana Marolta je bilo v času nastajanja tega diplomskega dela v slovenskih knjižnicah mogoče dobiti samo življenjepis o Jožetu Petkovšku, v Cankarjevi knjižnici na Vrhniki pa tudi izvod knjige *Zóri, noč vesela!*, ki so jo knjižnici podarili prav v tistem času. Vsa druga njegova besedila pa so bila dostopna le v rokopisni čitalnici ljubljanske *Narodne in univerzitetne knjižnice*. Zato vse v pričujočem zapisu temelji na tistem, kar je bilo tedaj mogoče dobiti ali preveriti v *Narodni in univerzitetni knjižnici* v Ljubljani.

Z Marijanom Maroltom kot predstavnikom kulturnega življenja slovenske emigracije v Argentini in leposlovcem se je dotlej resneje ukvarjal le njegov sodobnik in sodelavec Tine Debeljak. Debeljakov esej o Maroltu, objavljen ob življenjepisni povesti o Jožetu Petkovšku (Buenos Aires, 1975), me je spričo dejstva, da je bil Marijan Marolt, še zlasti pa njegovo

literarno delo, celo v svojem rojstnem kraju skoraj povsem neznan, spodbudil k nadaljnjemu zbiranju podatkov o njem. Na podlagi tega je nastalo pričujoče besedilo, ki se zaradi obsežnosti doslej še ne ali napol obdelanega gradiva osredotoča le na vsa tri daljša leposlovna besedila Marijana Marolta. Njegovo siceršnje plodno delo in njegova kratka proza, ki je tukaj predstavljena le v obrisih, pa še čakajo na temeljitejši pretres.

69. Marijan Marolt na terasi svojega stanovanja v Buenos Airesu.

KDO JE MARIJAN MAROLT?

Marijan Marolt se je rodil 21. januarja 1902 v Verdu pri Vrhniki in umrl 11. januarja 1972 v Buenos Airesu v Argentini. Njegov oče, zdravnik dr. Janko Marolt, se je leta 1889, ko se je poročil z Marijo Petrič, priselil na Vrhniko. Marijan je bil eden od njenih štirih otrok, dru-

gi po vrsti. Imel je tri sestre; starejšo Jelico in mlajši Lilo in Dano. Maroltova domačija, ki je stala ob Ljubljani v Verdu, je bila premožna. Poleg treh stanovanjskih hiš in hlevov je imela še žago, mlin in do leta 1911 opekarno.¹

Oče Marijana Marolta, tedaj vrhniški zdravnik, je bil tako eden najpomembnejših veleposestnikov in industrialcev v okolici, razen tega pa intelektualca, ki je imel stike z mnogimi ljudmi iz tedanjega javnega življenja (npr. z Janezom E. Krekom). Razumljivo je torej, da je edinemu sinu, ki ga je določil za dediča, želel omogočiti čim boljše izobrazbo. Zato ga je poslal v gimnazijo v benediktinski samostan v Št. Pavlu na Koroškem, kjer so se tedaj šolali sinovi najvišje avstrijske in ogrske aristokracije. Tam je Marijan končal šest razredov. Zaradi incidenta na šolskem izletu, ko se je javno zavzemal za majsko deklaracijo, so ga namreč leta 1918 izključili. Šolanje je nadaljeval v Ljubljani. Na humanistični gimnaziji, kjer je končal zadnji dve leti, je obiskoval tudi literarni tečaj katoliških dijakov, ki sta ga vodila pesnik Anton Podbevšek in pisatelj France Bevk. (Debeljak 1975, 255)

Maturiral je leta 1920 in se vpisal na tedaj ustanovljeno univerzo v Ljubljani. V letih 1920–1925 je študiral pravo, kar je bila očetova želja. Hkrati pa je na filozofski fakulteti obiskoval predavanja iz umetnostne zgodovine pri prof. Izidorju Cankarju, katerega pogledi, tako umetnostni kot politični, so imeli nanj močan vpliv. Veliko let pozneje ga opisuje tudi v članku *Dr. Izidor Cankar prvo leto na univerzi (Svobodna Slovenija 1969)*. Maroltovo zanimanje za umetnost, posebej likovno, se je kazalo tudi v tem, da se je že v gimnazijskih letih na Koroškem učil slikarstva pri prof. Switbertu Lobisserju, v Ljubljani pa pri Franu Zupanu.

Ko je leta 1925 končal obe fakulteti, je najprej odslužil vojaško dolžnost (dve leti). V letih 1927–1932 je bil sodni pripravnik in odvetniški praktikant v pisarni dr. Rakuna v Celju.

Slovenski biografski leksikon (I, 62) zapiše, da se je Marolt v času svojega službovanja v Celju "mnogo udeleževal v propagandi domače umetnosti in ljudski prosveti". Medtem, leta 1929, se je tudi poročil. Ko je leta 1932 opravil odvetniški izpit, se je z družino preselil na dom v Verdu. Do konca druge svetovne vojne je bil odvetnik na Vrhniki, kjer je takoj po preselitvi odprl svojo odvetniško pisarno.

V tedanjem javnem življenju Vrhnike je deloval predvsem na kulturnem, pa tudi na političnem področju. Bil je predsednik Prosvetnega društva in v njem obenem predavatelj, režiser, igralec in masker. Razen tega je bil še predsednik občinske hranilnice in posojilnice, predsednik gospodarske zadruga ter banovinski svetnik. Velja omeniti tudi, da se je leta 1937 zavzemal za ustanovitev slovenske likovne akademije v Ljubljani.

Ker je bil ena najvidnejših osebnosti na Vrhniki in protikomunistično usmerjen, je v času splošne vstaje Osvobodilne fronte živel v nenehni nevarnosti za življenje. Po treh neuspešnih napadih nanj se je začasno umaknil v Trst. Vrnil se je 12. oktobra 1942. Medtem naj bi partizani izropali njegovo domačijo. (Debeljak 1975, 259) Skoraj logično je torej, da je podpiral ustanovitev slovenskega domobranstva in se ob vzpostavljanju vaških straž počutil bolj varnega. Poleg tega ni upošteval poziva h kulturnemu molku; nadaljeval je delo v Prosvetnem društvu na Vrhniki in se udeleževal sej Narodne galerije.

Zavoljo vsega tega se je maja 1945 s številnimi drugimi Slovenci umaknil v emigracijo. Z družino so se s tovornjakom Maroltovega zeta Hrena selili prek Ljubljane čez Ljubelj v Borovlje, od koder so jih z angleškimi tovornjaki odpeljali najprej v Monigo pri Trevisu v Italiji, od tam v Servigliano (taborišče št. 9) in pozneje v Senigallijo (taborišče št. 7). Od tam so pozneje večje družine preselili v Barletto blizu

Barija v južni Italiji. V Senigalliji in Barletti je bil Marolt ravnatelj in profesor na begunski gimnaziji. (Jevnikar 1992, 398) S tem pa se pot še ni končala. Iz Barlette so jih pozneje preselili v taborišče Bagnoli pri Neaplju, nato pa v Nemčijo, kjer so se v Hamburgu po mesecu dni čakanja vkrcali na ladjo, ki jih je odpeljala v Buenos Aires v Argentino. V Nemčiji je ostala njegova hčerka Mojca, ki se je bila v taborišču v Barletti poročila z rojakom. (Debeljak 1975, 260–261)

Marijan Marolt je v Argentino pripotoval junija 1948, z ženo in dvema otrokoma, sinom Primožem in hčerko Polonco. Z njimi poleg Mojce tudi ni bilo najstarejšega sina Janeza, ki so ga v domovino vrnili iz Vetrinja. Ob prihodu v novo deželo so morali najprej poskrbeti za stanovanje in službo. Maroltova družina je s posredovanjem Janeza Hladnika² dobila sobo

70. Posestvo Žitkovih ob koncu 19. stoletja (slika Simona Ogrina).

71. Isto posestvo Maroltovih leta 1945.

v večji hiši v predmestju Buenos Airesa, v kateri je živelo še več desetih Slovencev.

Marijan Marolt je v letih 1948–1954 zamenjal štiri službe. Čeprav je imel dve univerzitetni diplomi, se je bil prisiljen preživljati z delom, ki ni zahtevalo nikakršnega umskega napora. Najprej je bil vratar, nato strojni delavec v barvarni, od koder so ga po nekaj dneh zaradi zdravstvenih težav izključili. Tudi s tretjo službo ni imel sreče; kot mizar je delal v tovarni kitar, ki pa je pogorela. Poslej je pomagal pri pleskarskih in kleparskih opravilih v rafineriji v pristanišču Buenos Airesa, kamor se je vsak dan dve uri vozil z avtobusom. Ko pa je bila leta 1954 ustanovljena *Slovenska kulturna akcija* (SKA), je Marijan Marolt postal njen tajnik in plačani vodja pisarne, čeprav se je s tem zavestno odrekel pokojnini, ki bi jo pozneje lahko prejemal. Tako je bilo težav s službo sicer konec, njegovi dohodki pa so še vedno ostali nizki, saj je bila večina dela, ki ga je poleg plačanega tajništva pri SKA opravljal za slovensko skupnost v Argentini, nehonorirana.

Marijan Marolt je v Buenos Airesu deloval kot vsestranski kulturni delavec. Redno je sodeloval z večino tamkajšnjih slovenskih glasil, predvsem kot literarni in gledališki poročevalec in kritik. Organiziral je številne likovne razstave. Bil je ravnatelj in profesor na umetniški šoli SKA ter predavatelj na slovenskem oddelku ukrajinske katoliške univerze v Buenos Airesu. (Jevnikar 1992, 398) Kmalu po svojem prihodu v Argentino pa se je začel v tamkajšnji javnosti pojavljati tudi kot pisatelj. Tine Debeljak v življenjepisu Marijana Marolta (1975, 296) pravi, da je bil "tipični lik slovenskega emigracijskega kulturnega delavca".

Kot izredno ploden kulturno- in umetnostnozgodovinski delavec je bil Marijan Marolt 22. marca 1957 na predlog F. Erjavca sprejet med redne člane *Svobodne akademije znanosti in umetnosti* (*L'Academie Internationale Libre*

des Sciences et des Lettres) v Parizu. Ta organizacija je združevala znanstvenike in umetnike emigrante iz vse tedanje Vzhodne Evrope. (Debeljak 1975, 282)

Marijan Marolt se iz svojega prvega stanovanja v San Martinu, predmestju Buenos Airesa, ni več selil, čeprav je poslopje postopoma razpadalo in so ga drugi prebivalci zapuščali. Po boleznih, med katero je še vedno pisal, čeprav ga je čedalje bolj priklepala na posteljo, je le dober teden pred svojim 70. rojstnim dnevom umrl. Pokopan je v Argentini. V rojstnem Verdu so mu na družinski grobnici Maroltovih postavili le ploščo.

MARIJAN MAROLT KOT PISEC IN KULTURNI DELAVEC

Čeprav Maroltov koroški gimnazijski prijatelj³ v pismu Tinetu Debeljaku piše, da je profesor nemščine na gimnaziji v Št. Pavlu "njegove /Maroltove/ naloge večkrat posebej pohvalil" (Debeljak 1975, 253), in čeprav je, kot že omenjeno, na ljubljanski gimnaziji obiskoval literarni tečaj, v doslej dostopnih virih in literaturi ni zaslediti natančnejših podatkov o Maroltovih pisnih izdelkih in morebitnih objavah v tem obdobju njegovega življenja.

Drugače je bilo na univerzi, ko se je z raznimi študijami in članki, povezanimi z njegovim študijem umetnostne zgodovine, že razmerno pogosto pojavljal v tedanji periodiki. *Slovenski biografski leksikon* (I, 62) o objavah Marijana Marolta pove tole: "Njegovo glavno delo se tiče domače umetnostne zgodovine, posebno topografije umetn. spomenikov." Po navodilih Izidorja Cankarja je za revijo *Mladika*, ki jo je tedaj urejal Fran Saleški Finžgar, napisal oceno Cankarjeve *Sistematične stila*⁴ (Debeljak 1975, 255). Tudi dr. Rajko Ložar v svoji študiji o Marijanu Maroltu kot umetnostnem zgodovinarju, ki je poleg že navedene Debeljakove objavljena kot spre-

mna beseda k življenjepisni povesti o Jožetu Petkovšku (Buenos Aires, 1975), omenja, da "je imel Cankar /Izidor/ posebno rad Marolta, med drugim zato, ker je bil ekspeditiven". Ena izmed nalog, ki jih je Cankar naložil Maroltu, je bilo sestavljanje bibliografije slovenske in jugoslovanske strokovne literature za *Zbornik za umetnostno zgodovino* (ZUZ) v letih od 1921–1929. V taistem zborniku je Marolt objavljaj tudi druge članke in poročila. Najpomembnejša je študija *Jožef Petkovšek* (ZUZ IV, 1924, 26–37), o katerem je pisal še večkrat pozneje, pa tudi študija *Matej Facia in njegovi nasledniki* (ZUZ, 1926). Njegovo najboljše delo iz študijskih časov pa je *Dekanija Vrhnika, topografski opis*, ki je izhajalo najprej kot priloga *Zbornika za umetnostno zgodovino*, leta 1929 pa je bilo objavljeno v knjižni obliki. (Ložar 1975, 238)

Na umetnostnozgodovinskem področju je bil Marolt še dejavnejši med službovanjem v Celju. Za zbornik *Slovinci v desetletju 1918–1928* je napisal pregled *Likovna umetnost pri Slovencih 1918–1928*. Leta 1928 je v *Zborniku za umetnostno zgodovino* objavil razpravo *Celjski nagrobniki 15. in 16. stoletja*. Napravil je tudi umetnostno topografijo celjske dekanije, ki je izšla v dveh zvezkih (1931, 1932). Leta 1932 je izšla knjižica *Javni umetnostni spomeniki v Celju in okolici*. (SBL, I, 62) Med službovanjem v Celju je bojda pisal tudi pesmi in prozo ter se lotil celo drame, vendar je pozneje menda vse sežgal. (Debeljak 1975, 256)

Tudi kot begunec se je udeleževal na kulturnem področju. V Senigalliji je pisal v *Zedinjeno Slovenijo*, tedaj šapirografirani list, ki ga je urejal Joško Krošelj. Pozneje pa je bil v taborišču v Barletti, kjer je bilo okrog 2000 beguncev različnih narodnosti, urednik njihovega skupnega časopisa *Zapad – West*. (Debeljak 1975, 260) V Argentini se je prav tako takoj vključil v kulturno življenje. Vsi tamkajšnji slovenski listi so ga prosili za sodelovanje. V letih od 1948

do 1953, ko je bil še delavec, je pisal predvsem reportaže, poročila, povzetke vsebin raznih publikacij in podobno. Ker se je poleg slikarstva in literature že prej ukvarjal tudi z gledališčem, je v Argentini pisal poročila in ocene predstav tamkajšnjih slovenskih gledaliških skupin, spremljal pa je tudi slovensko begunsko gledališče po drugih deželah.

Za *Zbornik Svobodne Slovenije* (ZSS) je napisal tudi nekaj razprav o kulturnem življenju Slovencev v taboriščih v Italiji, v Barletti (ZSS 1949) in v Senigalliji (ZSS 1952). V istem zborniku je priobčil tudi nekaj obširnejših razprav na to temo: *Kulturno delo v italijanskih taboriščih od 1945 do 1950* (ZSS 1953, 125–138), *Kulturno življenje Slovencev v zamejstvu* (ZSS 1953), *Likovna umetnost, glasba in gledališče* (ZSS 1954, 264).

Ob vsem tem pa seveda ni zanemaril področja umetnostne zgodovine in slikarstva. Že leta 1949 je napisal študijo *Slovenstvo v likovni umetnosti* (Vrednote 1949, 281–289)⁵. Pozneje je objavil članek o slikarkah v slovenski likovni umetnosti⁶ in članek o slikarju Francetu Ahčinu (Vrednote 1951). (Debeljak 1975, 267) Strnjene poglede na razvoj likovne umetnosti v izseljenstvu je priobčil v člankih *Slovenska likovna umetnost v izseljenstvu* (ZSS 1956, 240), *Delež upodabljaljivih umetnikov v naši kulturni rasti* (Glas SKA 1964, št. 9–10) in *Mi in slovenska likovna umetnost* (Glas SKA 1957). Posebej pomemben pa je zbornik *Slovenska likovna umetnost v zamejstvu*, ki je izšel leta 1959 pri SKA. (Debeljak 1975, 279) Omeniti je potrebno tudi Maroltovo nastopno predavanje ob sprejemu v že omenjeno *Svobodno akademijo znanosti in umetnosti* v Parizu leta 1957, v katerem je podrobneje predstavil leto prej umrlega arhitekta Jožefa Plečnika in ki je bilo deležno posebnih pohval. (Debeljak 1975, 282)

Marijan Marolt je zbiral tudi bibliografijo o škofu Baragi⁷ v slovenskem zdomskem tisku in o njem napisal več člankov: *Baraga kot Slo-*

venec in kulturni delavec (*Svobodna Slovenija* 1954), *Baraga slikar in njegov lik* (*Duhovno življenje* 1952, 456). (Debeljak 1975, 265)

Ob ustanovitvi Slovenske kulturne akcije se je lotil razstav. Že aprila 1954 je pripravil razstavo z naslovom *Slovenska pokrajina*.⁸ Istega leta je junija organiziral razstavo Meštrovíčevih del⁹, septembra pa razstavo slovenske izseljenške grafike. Leta 1964 je organiziral razstavo ob desetletnici SKA in leta 1966 razstavo slovenskega zdomskega portreta. (Debeljak 1975, 272–275)

Še širokopoteznejše načrte je Marijan Marolt zastavil z ustanavljanjem umetniške šole pri Slovenski kulturni akciji, ki je začela delovati oktobra 1955, vendar se je po izšolani eni generaciji (od prvotnih desetih jo je končalo sedem slušateljev) žal končala. V predavalnico in atelje je Marolt s sodelavci preuredil kar leseno barako na vrtu poslopja, v katerem je imela svoje prostore Slovenska kulturna akcija. (Debeljak 1975, 273)

Omeniti je potrebno tudi, da je bil Marijan Marolt urednik Zgodovinskega zbornika (Buenos Aires: SKA, 1959) in da je kot glavni urednik publikacije, ki pa pozneje ni izšla, zbiral podatke za *Izseljenški biografski leksikon*¹⁰. (Debeljak 1975, 280–281) Marolt je sestavljal tudi bibliografijo SKA za prvo desetletje njene obstoja, ki pa je ostala v rokopisu.

Marijan Marolt kot pripovednik

Z večino področij intelektualnega dela, na katerih je deloval v izseljenstvu, se je Marijan Marolt ukvarjal že v domovini. Vendar pa se je v emigraciji prvič pojavil kot pisatelj.

Vsi viri navajajo tri njegova obširnejša leposlovná dela, od katerih je zadnje izšlo posthumno. To so: *Zóri, noč vesela!* (Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija, 1956), *Rojstvo, ženitev in smrt Ludvika Kavška* (Buenos Aires:

Svobodna Slovenija, 1967) in Jože Petkovšek: *Življenjepisna povest* (Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija, 1975).

V Argentini je Marolt pisal in objavljala tudi krajša pripovedna besedila. Ker njegova bibliografija še ni sestavljena, različni viri omenjajo različne naslove. Po pregledu zdamskih publikacij, v katerih je Marolt objavljala, in redkih študij o njem je mogoče sestaviti naslednji seznam:

- feljton *V kolektivu* (Svobodna Slovenija 1949, št. 31 in 33);
- feljton *Zamejska potovka* (Koledar Svobodne Slovenije 1951, 212–230);
- *Buhkando trabaho*¹¹: Odlomek iz še neobjavljenega avtobiografskega romana "Neroda na Večernem" (Koledar Svobodne Slovenije 1951, 241–248, psevdonim Ludvik Kavšek);
- črtica *Prvi letnik* (Meddobje 1957, 127–137);
- črtica *Žena, dar božji* (Zbornik Svobodne Slovenije 1958, 165–177);
- črtica *Spomini vmret!*¹² (Zbornik Svobodne Slovenije 1961, 115–134);
- črtica *Andrej iz Konjic* (Svobodna Slovenija 1963, št. 49–52 in 1964, št. 2–5).

O začetkih svojega pisanja je v intervjuju Tine-ta Debeljaka za *Glas Slovenske kulturne akcije* (4.2.1956, št. 2) Marolt sam povedal naslednje:

Kaj bi tajil, da sem v gimnaziji v nemškem Št. Pavlu zlagal slovenske pesmi. V sedmo šolo sem prišel v Ljubljano, takrat sem bil še ekspresionist./.../V Celju sem napisal dramo, potem pa se večkrat lotil proze... pa že ob začetku obtičal. Vse to sem zažgal. Pozneje, ko sem prišel na Vrhniko, sem bil preveč zaposlen, da bi se kdaj resno lotil literarnih poskusov; za prosti čas mi je bila umetnostna zgodovina še vedno prva srčna potreba. Tudi v begunstvu sem bil tisti profesor v Senigal/I/iji in Barletti, ki je imel največ tedenskih ur in sem se nanje tudi temeljito pripravljala. Literatura se mi je sicer v glavi porajala, pa tudi sproti splahnela.

Na vprašanje, ali je v Buenos Airesu začel s podlistki, je odgovoril naslednje:

Da. Klima za literaturo in duševno delo sploh tu ni najbolj ugodna. Pač pa je bilo ugodno marsikaj drugega. Dolge vsakodnevne vožnje na delo, tja in nazaj, mehanično delo pri strojih, vratarstvo in pleskarstvo – vse to naravnost draži fantazijo. Prazen izgovor, če pravi duševni delavec, pisatelj, pesnik, ali kdorkoli, da ne more ustvarjati, ker ga telesno delo tlačí. Telesno delo ni ovira za duševno snovanje; verjamem pa in vem iz izkušnje, da ovira človeka pri takem snovanju pisarniško delo. Iz tistih podlistkov se mi je izcimilo ogrođje zabavnega romana /Zóri, noč vesela!/.¹³

KNJIŽEVNO USTVARJANJE SLOVENSKEGA ZDOMSTVA V ARGENTINI¹⁴

Na tem mestu podrobno pisati o slovenskem leposlovju v Argentini oziroma o leposlovnih prizadevanjih tamkajšnjih Slovencev bi bila mnogo preobsežna naloga. Vendar pa ni moč govoriti o enem od avtorjev, ne da bi ga literarnozgodovinsko vsaj približno umestili v širši okvir. Zato naj bo na tem mestu upravičen zares kratek oris temeljnih značilnosti zdamske literature v Argentini, v prvi vrsti pripovedne, saj je Marijan Marolt v besedno umetnost posegal kot pripovednik.

Najprej velja opozoriti na dejstvo, da skoraj vse do osamosvojitve Slovenije tako rekoč ni bilo stikov med zdamskimi Slovenci in domovino, kar je spričo velikih kulturoloških razlik seveda moralo vplivati tudi na zdamsko literaturo. Kljub temu pa je njen razvoj organsko povezan s književnostjo v domovini, saj na obe deluje ista kulturna in literarna tradicija. Z diahronega stališča gre pri zdamski književnosti predvsem za nadaljevanje slovenske književnosti od točke, ko so bili stiki ustvarjalcev z matično literaturo prekinjeni.

Tedaj se po mnenju dr. Helge Glušič slovenska zdomska književnost razdeli na dva glavna točkova; na tok pričevanja in na tok umetniškega ustvarjanja. Poglavitna značilnost prvega je dokumentarna reportažnost. Umetniškoustvarjalni tok se od njega loči predvsem po tem, da obravnava tudi tematiko, ki je slovenska literatura dotlej ni poznala, še posebej pa po svojem iskanju v oblikovalnem smislu. (Glušič 1992, 9)

Sicer pa je razpon zdomske književnosti širok tako s tematskega kot s stilnega vidika. Razlog za to je (tudi) v tem, da so literarni program zdomske književnosti, njegova etična in estetska izhodišča, vsaj v začetku oblikovali predvsem starejši, že v domovini uveljavljeni pisatelji, ki so izhajali iz izročila katoliške literarne tradicije med obema vojnama. Ti so v glavnem ohranjali že oblikovani stilni pristop in ga dopolnjevali z novo tematiko. Tri najopaznejše tematske plasti nastajajoče književnosti je v *Pomen in značaj emigrantske literature*¹⁵ že leta 1947 nakazal Tine Debeljak. Te so:

- tematika, povezana s snovnimi prvimi domovinskih zgodb, pokrajino, tradicijo, kulturo in socialnim življenjem v domovini;
- tematika, ki posega v čas druge svetovne vojne doma, begunskih taborišč po njej in v sodobno emigracijo (ta opus je najobsežnejši);
- tematika, vezana na upanje v poravnavo zgodovinskih nesporazumov in njihovih posledic.

Pozneje so nove generacije ta program seveda prerasle, kar se je kazalo v iskanju novih oblikovalnih možnosti, predvsem pa v tematiki, v katero so vnesle nove, pogosto tudi eksotične motive. (Glušič 1992, 10–11)

Tudi sicer slovenska zdomska literatura, še posebej v drugi polovici 20. stoletja v Argentini, jasno daje prednost vsebini pred obliko. (Rot

1993, 304) Prav zato je verjetno tudi večina literarnoestetskih vrednotenj pozorna predvsem na to prvino zdomske književnosti.

Kot že rečeno, se zdomska književnost druge polovice 20. stoletja v svojih začetkih opre predvsem na predvojno dominsvetovsko literarno estetiko, ki jo že v začetku nekoliko modificira, pozneje pa popolnoma prerese. Gre torej za avtorje, ki jih določa katoliška svetovnonazorska usmeritev, ki pa jo je v književnosti treba razumeti predvsem kot etično in manj kot ideološko podlago. (Pogačnik 1972, 29–31 in 71–75)

Nadaljevanje dominsvetovske tradicije se v zdomski pripovedni prozi razen v motiviki kaže predvsem v oblikovalnih postopkih in književnih vrstah, ki jih avtorji te smeri izbirajo. Pripovedna proza se v začetnem obdobju najbolj drži klasičnih, tj. realističnih oblikovalnih standardov, ki v skladu z zgoraj omenjeno literarnoestetsko podlago pomenijo tudi naslonitev na slovensko pripovedništvo 19. stoletja. (Pogačnik 1972, 85) Kot rečeno, se z vstopom novih generacij ta spekter razširi, tako da Andrej Rot (1993, 321) že govori o treh različnih sklopih slovenske leposlovne proze v argentinskem zdomstvu; o domačjski literaturi, eksistencialno-humanistični literaturi in novih poskusih v zdomski književnosti.

Zdomska književnost je torej organski del slovenske književnosti, čeprav ima seveda svoje značilnosti in razvoj. Kam v tem okviru uvrstiti Marijana Marolta kot zdomskega pisatelja pripovednika, pa skušajo nakazati naslednja poglavja.

ZŌRI, NOČ VESELA!

Ta roman¹⁶ je prvo Maroltovo obsežnejše pripovedno delo. Naslov je prevzet po imenu božične pesmi vrhniškega učitelja, skladatelja in organista Leopolda Cveka (1814–1896), ki

v delu nastopa kot ena literarnih oseb. Prva in, kolikor je bilo mogoče preveriti, doslej edina izdaja (1956), ki je izšla pri *Slovenski kulturni akciji*, obsega 317 strani. Besedilo je dopolnjeno z osmimi umetniškimi prilogami (reprodukcije del Simona Ogrina, Janeza Wolfa, Janeza Šubica in drugih), natisnjena pa je tudi naslovna pesem z notami. Ovitek te izdaje je izdelal Andrej Makek¹⁷, prikazuje pa motiv vrhniške župnijske cerkve, v katero je postavljen znaten del literarnega dogajanja v romanu oziroma je vsaj posredno povezan z njo.

Leposlovno obdelana snov ima podlago v zgodovinskih dejstvih. Jedro dogajanja je postavljeno na Vrhniko in v njeno okolico, deloma pa tudi v Italijo, natančneje v Benetke, Verono¹⁸ in Trst. Gre za Vrhniko v času, ko je bila že narodno prebujena in ko so v kraju delovali na gospodarskem in kulturnem področju napredni in pomembni ljudje, kakršen je bil npr. Franc Kotnik¹⁹, tudi ena pomembnejših literarnih oseb v delu. V času, ki si ga je pisatelj izbral za dogajalni čas romana, je v vrhniški cerkvi sv. Pavla ustvarjal svoje freske slovenski slikar Janez Wolf. Tedaj je na Vrhniki živel inženir Stampetta, ki je skonstruiral železniški most med Verdodom in Logatcem.

Glede na vsa ta in še druga omenjena zgodovinska dejstva je dogajalni čas romana mogoče okvirno omejiti z letnicama 1860 in 1870. Vinko Beličič v svoji predstavitvi Maroltove knjige (*Demokracija* (Trst) 1956) zapiše, da gre za čas med 1866 in 1868, dr. Jože Krivec pa, da gre za "Vrhniko v drugi polovici preteklega /tj. 19./ stoletja" (*Svobodna Slovenija* 1956). Avtor sam je navedel natančen datum zmage pri Custozzi, to je "24. rožnik /junij/ 1866" (*Zōri, noč vesela!*, 1956, 176), začetek romana postavil v april leto prej in konec na božič leto pozneje. Tako lahko dogajalni čas romana določimo z leti 1865, 1866 in 1867.²⁰

Zelo opazne so tudi številne umetnostnozgodovinske reminiscence, čemur se spričo avtorjeve izobrazbe in profesije ne gre čuditi.

Zunanja zgradba besedila je preprosta. Fabula je razdeljena na enajst poglavij, katerih naslovi z eno ali nekaj besedami nakazujejo bistvo vsebine. Vsako od njih je sestavljeno iz krajših, vsebinsko zaokroženih delov, ki so oštevilčeni. Za ponazoritev dogajalne zgradbe besedila kratek povzetek dogajanja po poglavjih:

– *Krinolina gre na sprehod*

Nečakinja in gospodinja dekana Bonnerja, "farovška Metka", v ponedeljek sredi aprila na sprehodu po Vrhniki izve najpomembnejše novice, ki zapletejo nadaljnje dogajanje; da umira posestnik Jože Žitko iz Verda, boter Mivškove Rezike; da Reziko zalezuje notar Alojz in to odkrije njegova žena; da učitelj in organist Leopold Cvek, Metkina nekdanja ljubezen, prerad pogleda v kozarec.

– *Štirje bradači in en golobradec*

Rezika se zaupa botrovi ženi Micki in ta jo vzame v službo v Žitkovo gostilno, da ji ne bo več treba pospravljati k notarju. Po obisku pri bobniku se tam zberejo notar, padar Verne, ki joče za izginulim sinom Julčetom, in Jožetovi prijatelji – posestnik Jože Kotnik, inženir Stampetta in glasbenik Cvek. Govor je o tedanji politiki in gospodarstvu.

– *Cajhaste hlače*

Rezika da bratu Primožu narediti nove hlače pri krojaču Jakobu Cankarju na Klancu.²¹ Primož jo pri notarju maščuje tako, da temu razbije okno. Zatoži ga Špeharjev Nacek, sin trgovca Ignacija Jelovška. Vrhniko prvič obiše slikar Janez Wolf.

– *Revolucija na pevskem koru*

Jeziiki krivijo Reziko, ne notarja. Pevke v cerkvenem zboru izrabijo priložnost, da bi se je znebile, a dekan njihov upor zaduši že v kali. Govorice pa prizadenejo Rezikinega fanta, Štefana Isteniča, ki se brez slovesa javi v vojaško godbo.

- *Birma, nova maša, smrt*
Na binkoštni ponedeljek se Primož, Rezika, Micka in njen brat Andrej, prvi hlapec pri Žitkovih, odpeljejo v Ljubljano na Primoževo birmo. Rezika poskuša najti Štefana. Ker so ga že odpeljali v Italijo, pusti pismo zanj. Drugi Mickin brat, Janez Nagode, bere novo mašo na Vrhnikih. Medtem umre Jože Žitko.
- *Vojska*
Janez Nagode nastopi kaplansko mesto na Dolenjskem. Štefan Istenič preživi vse leto v godbi, ki jo pošljejo najprej v Dubrovnik, nato v Benetke in v Verono, kjer se Štefan na novo zaljubi. V bitki pri Custozzi je 24. junija 1866 ranjen, obenem pa po tovarišu z zamudo dobi Rezikino sporočilo, ki priča o njeni nedolžnosti glede zadeve z notarjem.
- *...in kuga*
Konec vojne prinese na Vrhniko kugo, od katere med drugimi umre tudi Rezikin oče. Štefanu zdravijo ranjeno nogo, a vseeno ostane v kolenu nepregibna. Veronska ljubezen Žina po prvem obisku pozabi nanj. Pride nova pomlad. Na volitvah v deželni zbor na Vrhnikih zmaga narodnjak Franc Kotnik.
- *Viržinke*
Kadi jih Janez Wolf, ki slika cerkev sv. Pavla. Mojstru pozirajo Rezika, Primož in Metka s Cvekovo najmlajšo hčerko. Poročita se Jože Cankar in Neža Pivk. Wolf jima v zdravici napove, da bo "enkrat gostaški rod Cankarjev bolj slaven kot rod kakšnega Bleiweis'a ali vrhniškega notarja" (*Zōri, noč vesela!*, 1956, 213). Ob otvoritvi poslikane cerkve in na slavnostni vožnji po Ljubljani, ki jo priredi Kotnik, je navzoč tudi Josip Jurčič, ki so mu že natisnili prvi slovenski roman.
- *Rossi in njegov "ma"*²²
Primož gre v samostan. Žid Rossi, trgovec, pri Žitkovih kupuje opeko in povabi Micko in Reziko v Trst. Izkaže se, da pri njem služi Štefan Istenič, ki je bil medtem že ob nogo. Ljubezen se spet vname in Rezika se sklene poročiti v Trst.

- *Kampelc*
Ob nakupovanju bale v Trstu srečajo znanca vojaka, Jakoba Petriča z Loga pri Vrhnikih, ki pozneje zasnuje Micko. Kmalu se poročita Štefan in Rezika in se odpeljeta v Trst. Petrič potrpežljivo čaka na poroko z izvoljenko.
- *Zōri, noč vesela!*
Jakob Petrič postane gospodar Žitkovega grunta in opekarne. S Primožem so v samostanu zadovoljni in mu za božič dovolijo obiskati domače. Na Vrhniko si želi tudi njegova sestra, ki že pestuje sina Jožeta. Tako se vsi zberejo ob polnočnici, ko skladatelj Cvek zaigra svojo novo pesem. Tam je tudi Micka, zdaj že Petričeva, ki na silvestrovo rodi hčerko.

Fabula je, kot je razvidno iz tega povzetka, razmeroma preprosta. Prevladujoča sintetična dogajalna zgradba je le na nekaj mestih prekinjena s krajšimi retrospektivnimi vložki (npr. ko pripovedovalec v dogajanje vključi novi osebi, Rezikinega fanta Štefana Isteniča in njegovo mater). "Vse se mirno odigrava, življenje je slikano domače in realistično/...!" zapiše dr. Jože Krivec v *Svobodni Sloveniji* (1956).

Tudi motivacijski sistem je dokaj preprost. Ker gre za pripovedno delo, to pa že po svoji naravi teži k tako imenovanemu "objektivizmu", in ker ima tudi glede na izbiro literarnega kraja in časa izrazito realistično podlago, bi pričakovali tudi tako, torej realistično ali vsaj verjetnostno bolj utemeljeno motivacijo. Vendar pisatelj sam pojasni, da se je temu izogibal: "Dramatskih konfliktov med dobrim in slabim nisem iskal." (*Glas SKA* 1956, 2) Predvsem proti koncu je nanizanih kar nekaj neverjetnih naključij (npr. Štefanovo in Rezikino vnovično snidenje, srečanje Micke in njenega poznejšega ženina v Trstu).

Ker je dogajalni ritem proti koncu čedalje hitrejši, to bralcu daje občutek, da je avtor

hotel zgodbo na hitro končati. Po drugi strani pa so določena, zlasti začetna poglavja precej raztegnjena. "/Š/ibkost knjige pa je v tem, da se vse prelepo razvija, da je opisovanje preveč raztegnjeno in starinsko,/!" o tem zapiše Martin Jevnikar (*Mladika* 1970). Ruda Jurčec²³ pa v zasebnem pismu Marijanu Maroltu: "/P/ogosto zapoje patina v vseh mogočnostih, drugič pa zdrkne delo v manj kot reportažo ali feljton." (Debeljak 1975, 288) Nekateri kritiki, ki so opozorili na slednje, so pohvalili predvsem dele s pospešenim dogajalnim ritmom, na primer dr. Jože Krivec: "Poglavje o Rossiju, zadnje strani v knjigi in smrt Žitka razodevajo veliko umetniško moč pisca." (*Svobodna Slovenija* 1956) To je čutiti tudi pri opisu množičnih omizij, ki se jih ponavadi udeležujejo pomembnejši in razgledani ljudje, skozi pogovor katerih avtor mozaično slika podobo tedanje družbe.

Karakterizacija književnih oseb – ki izhajajo v glavnem iz vrst v drugi polovici 19. stoletja oblikujočega se meščanstva ali "trške gospode", kakor bi ga poimenoval Kersnik, pa tudi izmed premožnejših in omikanejših prebivalcev okoliških vrhniških vasi – je po Zori Tavčar (1992, 234) "bolj skicirana kot izdelana". Predvsem pa je izrazito črno-bela. Osebe so ali dobre, moralne, pobožne, delavne in kar je še drugih vrlin (predvsem Rezika in Micka Žitko) ali pa slabe, sebične in moralno izprijene (predvsem notar Alojz). Slednje so seveda v manjšini. Martin Jevnikar zato ne brez razloga zapiše, da so podobe vrhniških ljudi sicer "plastične, žive, vendar nekoliko preveč idealizirane" (*Mladika* 1970). Edini vidnejši izjemi pri tej polarizaciji značajev sta Štefan Istenič, pri katerem pozitivne značajске poteze vsekakor prevladujejo, a ga kljub temu zanese v za tiste čase moralno vprašljivo ljubezensko razmerje, in njegova mati, ki kot (verjetno) kurtizana sodi na negativno stran, a se kljub temu izkaže kot trden in dosleden značaj.

Skratka, psihologija je za bralca 20. ali 21. stoletja izjemno preprosta in že skoraj naivna. Na to pomanjkljivost je pisatelja v že omenjenem pismu opozoril tudi Ruda Jurčec: "Bil bi to lahko roman vse Vrhnike, ako bi bil zagrabljen ves ta svet vsaj malo tudi v notranjost ljudi. Tako pa so vsi dobri, podani v lepih okvirih/.../!"

V skladu s takšnimi literarnimi postopki je tudi jezik. Če je dogajalni čas povesti obdobje realizma, je tak tudi njen jezik. Jevnikar sodi, da Marolt "/p/iše v slogu starih realistov, kakor bi tedaj pisal kak Janez Mencinger, kar daje zgodbi duha časa, istočasno pa tudi moti." (*Mladika* 1970) O dopolnjevanju jezika in snovi govori že Tine Debeljak: "/.../je prišlo do veljave njegovo /Maroltovo/ strogo epično pripovedovanje v slogu naših starih realistov, kar se tako lepo prilaga prav temu času pred devetdesetimi leti, ki pomeni rojstvo naše poetično realistične dobe, v kateri se povest godi." (*Glas SKA* 1956) Zato je Debeljak tudi mnenja, da je Marolt znova odkril že pozabljeni slog pripovedovanja prvih slovenskih pripovednikov.

Ob tem ne preseneča, da je avtor uporabil številne stilno, predvsem starinsko, pa tudi narečno zaznamovane besede (na primer *gvant, jeperge, havelok, borjač*). Jože Krivec zato pogreša spremljajočo razlago manj znanih besed (*Svobodna Slovenija* 1956). Večina kritikov je opozorila tudi na Maroltov posrečeni humor. "Toliko zdravega humorja in pristne slovenske dovtipnosti je v sočnem pripovedovanju, da človek kar pozabi, da je knjigo napisal pisatelj-begunec, brezdomec..." zapiše Dine (Tine Duh) v *Slovenski besedi* (Debeljak 1975, 287).

Maroltova *Zôri, noč vesela!* je bilo prvo izvirno zdomsko pripovedno delo, ki ga je v knjigi izdala Slovenska kulturna akcija in je takoj postalo uspešnica slovenske izseljenske

književnosti. Zdomski bralci so namreč v njej našli idilično podobo sveta svojih očetov, kakršnega so se kot izgnanci želeli spominjati daleč stran od domovine. Če gledamo na delo skozi takšna očala, torej z vidika recepcije sprejemnika, ki ga je imel avtor pred očmi, je vsa "idiličnost" in "naivnost", ki bi jo današnji bralec lahko očital besedilu, prej prednost in odlika kot pa pomanjkljivost. Sklepati smemo, da se je avtor zanjo zavestno odločil.

Roman, povest ali kaj drugega?

Že ob bežnem prebiranju ocen Maroltove *Zôri, noč vesela!* pozornost pritegne dejstvo, da so bili kritiki največkrat v zadregi že ob vprašanju, kako naj delo literarnovrstno opredelijo. Da gre za pripovedno zvrst, so si seveda enotni, znotraj tega okvira pa eni govorijo o različnih vrstah romana, drugi o povesti, tretji celo o kroniki.

Dr. Jože Krivec "/o/b knjigi /podčrtala D. K. P./ Marijana Marolta" zapiše: "Ne bi ji rekel roman, bolje povest. Pa še ta drugačna, kakor smo je običajno vajeni.../ Marolt je tu podal bolj prerez Vrhnike, njene okolice in njenih ljudi pred kakimi devetdesetimi leti." (Svobodna Slovenija 1956) Zelo podobnega mnenja je Karel Mauser, medtem ko M. Geratič zapiše, da je delo "lep roman". (Debeljak 1975, 287) Prav tako Vinko Beličič v sestavku, ki ga je že naslovil *Nov slovenski roman*, zapiše, da gre za "sočen kulturnozgodovinski roman". (*Demokracija* (Trst) 1956) Ruda Jurčec pa v že omenjenem pismu Marijanu Maroltu govori o kroniki Vrhnike. (Debeljak 1975, 288)

Martin Jevnikar je ob tej terminološki zmedi še posebej neodločen. V enem od nadaljevanj svoje študije *Sodobna slovenska zamejska literatura*, ki je izhajala pri reviji Mladika, piše tudi o Marijanu Maroltu (1970, 1, 15). Tedaj govori o "romanu" *Zôri, noč vesela!* in o "romanu" *Rojstvo, ženitev in smrt Ludvika*

Kavška (ki je obravnavan na drugem mestu). Dobrih dvajset let pozneje pa v antologiji *Pod južnim križem* vsa tri daljša Maroltova leposlovna dela salomonsko uvrsti pod oznako "treh daljših povesti oziroma /podčrtala D. K. P./ romanov" (1992, 398).

Razlog za Jevnikarjevo neopredeljenost gre najbrž iskati v ocenah Maroltovega dela, ki so bile objavljene v vmesnem obdobju. Tako npr. Nikolaj Jeločnik govori o "povest/i/ *Zôri, noč vesela!*", ki je hkrati leposlovno pisana biografija skladatelja Leopolda Cveka, pa tudi biografija Maroltove stare matere /i/z Verda, čez vse pa izredno barvita in živa freska Vrhnike izpred sto let...!" (*Glas SKA* 1972, 2). Jože Pogačnik (1972, 86) o delu spet govori kot o romanu, in sicer kot o "družbenem romanu v ožjem pomenu besede", medtem ko se Tine Debeljak (1975, 289) znova sprašuje, ali gre za povest, roman ali kroniko. In odgovarja: "Zdi se mi, da bo ostala oznaka kronike, kajti za roman se zahteva globljih duhovnih problemov...!" To razlago je očitno povzel tudi Andrej Rot v antologiji *Ob srebrni reki*, saj o delu zapiše, da je "literarna kronika Vrhnike iz časa njegove /Maroltove/ babice" (1993, 322). Popolnoma drugače pa delo uvrsti Zora Tavčar (1992, 234), ko zapiše, da "avtor posnema zgodovinski roman 19. stoletja" in da gre za "pogumen poskus panoramske oživitve nekega obdobja".

Tezo, da gre pri obravnavanem delu za kroniko, lahko že na začetku ovržemo, saj v njem ni zaznati niti perspektive pripovedovalca kronista niti ne gre za prikazovanje zgodovinskih dogodkov v realnem časovnem zaporedju. Če pa upoštevamo zabrisano mejo v literarnovrstnem razlikovanju povesti in romana, je prej opisana literarnokritiška neenotnost razumljiva. Slovenska književna teorija se s tem vprašanjem ukvarja vsaj že od Levstika dalje, ta pa sega še bolj nazaj,

prav do "prve slovenske povesti", Ciglerjeve *Sreče v nesreči* (1836), ki jo je povest imenoval še Levstik sam, obenem pa v *Popotovanju iz Litije do Čateža* (1858) priporočil kot enega vzorčnih primerkov za nastajajoči slovenski roman. Nedoslednost v rabi obeh izrazov se na Slovenskem torej vleče že od vsega začetka.

Na poznejše razlikovanje med terminoma je v veliki meri vplivala *Mohorjeva družba* (ust. 1852), ki je prevzela termin povest kot najbolj nevtralen izraz v primerjavi z romanom in novelo, ki sta – vsaj glede na njun dotedanji razvoj v Evropi – uhajala iz programskih okvirov mohorjanske poučno-vzgojne in preprostemu bralcu namenjene pripovedi. Poučnost, verska in narodna vzgojnost ter naivnost so tako po analogiji postale značilnosti povesti kot literarne vrste. (Kmecl 1981, 35–47)

Geneza terminov roman in povest seveda še zdaleč ni tako preprosta in tudi vprašanja o razlikah med njima na tem mestu ni mogoče rešiti. Na podlagi njunih temeljnih značilnosti pa lahko Maroltovo *Zôri, noč vesela!* vsaj okvirno literarnovrstno določimo.

Torej – roman ali povest? V *Zôri, noč vesela!* je mogoče najti tako prvine enega kot drugega. V prid oznaki povest govorijo predvsem preprosta sintetična dogajalna zgradba z neverjetnimi, "ciglerjanskimi" naključji; površno, črno-belo slikanje značajev in s tem povezana naivna psihologija brez izrazitejših konfliktov; srečen konec, ki ga je mogoče slutiti že vnaprej; preprost in nazoren jezik; predvsem pa versko-moralna vzgojnost, ki spominja na večerniško literaturo.

Hkrati pa lahko v delu zaznamo tudi številne značilnosti romana. Najprej v izbiri snovi – zgodovinskih dejstvih, osebah in krajih, se pravi v prikazu družbe določenega časa z gospodarskega, socialnega in kulturnega vidika,

v okviru tega pa še posebej v izbiri pretežno meščanskega okolja. Vse to je ozadje osrednjega ljubezenskega motiva, ki je sestavina več dogajalnih potekov (Rezika–Štefan, Micka–Jakob Petrič, Metka–Cvek). Pisatelj okrog zgodovinskih dogodkov in oseb naniza fiktivno dogajanje in značaje. Upoštevaajoč vse to, se lahko strinjamo predvsem z Zoro Tavčar, ki meni, da gre za posnemanje zgodovinskega romana 19. stoletja (1992, 234). S tega vidika tudi črno-bela karakterizacija ne preseneča, saj je ena od značilnosti scottovskih zgodovinskih romanov.²⁴ V prid oznaki roman govori tudi dejstvo, da kljub resda maloštevilnim retrospektivnim delom pripovedi, ki so prešibko povezani s siceršnjo sintetično pripovedno tehniko, lahko govorimo o sintetično-analitični zgradbi, tako značilni za roman, posebej za slovenski roman 19. stoletja. Nanj se navezujeta še dve močno opazni prvini obravnavanega dela; zelo močna narodna zavednost, celo tovrstni aktivizem, ter humor.

Poimenovanju obravnavanega dela za roman bi lahko bila najbolj v škodo njegova etično-moralna tendenca, ki na prvi pogled spominja na večerniško literaturo. Vendar pa je bila takšna tendenca – da naj tudi pripovedno delo temelji na "vzvišeni ideji" in tudi etično vzgaja²⁵ – tudi značilnost slovenskega poetičnega ali "idealnega" realizma ob koncu 19. stoletja in seveda iz njega izhajajoče dominsvetovske literature v začetku 20. stoletja, katere estetske standarde je zdmsko pripovedništvo prevzelo vsaj v začetnem obdobju, ko je nastaja tudi *Zôri, noč vesela!* Iz povedanega je torej razviden tudi razvojni lok, ki je pisatelja pripeljal do izbire omenjenih pripovednih postopkov.

Če povzamemo; v celoti gledano lahko rečemo, da je *Zôri, noč vesela!* poskus zgodovinskega romana, pri katerem prevladujejo prvine slovenskega poetičnega realizma s konca 19. stoletja, nekoliko modificirane z vidika predvojnega dominsvetovske literarne estetike.

Zakaj leposlovje in zakaj prav Zôri, noč vesela?

Kljub že omenjenim pisateljskim poskusom v mladosti in nekaterim krajšim besedilom, objavljenim v Argentini, se Marijan Marolt z obsežnejšim pripovednim delom v javnosti prvič pojavi razmeroma pozno, v svojem 54. letu starosti. "Marijan Marolt stopa kot "homo novus" v pripovedništvo takoj z "velikim" tekstom, se pravi – "obširnim", o tem v *Glasu SKA* (1956, 2) zapiše njegov sodobnik Tine Debeljak. Dejstvo, da se Marolt kot leposlovec pojavi tako pozno, izpostavi tudi dr. Jože Krivec (*Svobodna Slovenija* 1956), ki opozarja, da gre za v slovenski emigraciji dokaj pogost, če že ne značilen pojav. Pojasnjuje ga z vplivom posebnih zgodovinskih okoliščin, saj pravi: "Da so ti ljudje prišli za pero, bi poleg čisto subjektivnih vzrokov/.../rekel, da so prav dogodki sami iz njih naredili leposlovne ustvarjalce." Omenja predvsem domotožje in spremenjeni način življenja, v njegovih nadaljnjih besedah pa lahko začutimo, da misli predvsem na osebne travme, ki jih vse to prinaša s seboj.

Podobno je mnenje dr. Helge Glušič, namreč da je "umetniška beseda v razvoju slovenske zdomske književnosti najprej v resnici pomenila tolažbo, ob njej pa tudi obsodbo in tožbo". (1992, 8) To lahko razberemo tudi iz dejstva, da je pomembna tematska stalnica zdomske književnosti "posameznikova osebna življenjska stiska, doživetje, izkušnja, v literarno pripoved oblikovana usoda". (prav tam, 9) Tako tudi Tine Debeljak: "Izgubil je slovenski emigrant domačijo, dom svojih očetov in dedov, toda kljub vsem konfiskacijam si ga ustvari na novo v svojem delu in živi z njim in v njem, kot ne bi niti doma." (*Glas SKA* 1956, 2)

Tudi Andrej Rot piše o nagibih za literarno ustvarjanje v zdomstvu in motivih zanj. V tem kontekstu zapiše, "da /zdomski/ človek ne stoji med dvema enakima motivoma/.../, ampak je življenjsko določen in se svobodno odloča za

pričevanje o lastni usodi in usodi svojih proti lastnemu izničenju." (1993, 304) Pri tem seveda izhaja iz dejstva, da "je literarno ustvarjanje kakovostno in številčno zaznamovala politična emigracija". (prav tam, 321)

O vplivu zunanjih okoliščin in osebnih vzgibov na nastanek leposlovnega dela v zdomstvu govori tudi Marijan Marolt sam, ko pojasnjuje nastajanje romana *Zôri, noč vesela!*:²⁶

Leta 1953 sem delal pri Žitniku/.../ Dve uri vožnje tja in nazaj, prijetna družba sodelavcev... me je navdajala z razpoloženjem, ki je bilo ugodno za kopičenje snovi in že za oblikovanje stavkov, odstavkov in celih strani. Kako natančno se je vse kopičilo in oblikovalo, ne vem več. Saj niti ne bi mogel reči, kako se je začelo, kaj me je privedlo na to snov... Domislil sem se troje stvari:

1. Večkrat sem mislil že doma, da bi na stara leta napisal kroniko svojih prednikov potomcem v opombo.

2. Če me je Slodnjakovo Neiztrohnjeno srce spravljal od poglavja do poglavja v slabšo voljo, me je Pahorjev, ali čigav že Jurčič naravnost razbesnil.²⁷ Tendenco v zgodovinskem romanu me moti kot zgodovinarja še bolj kot v leposlovnem spisu, ki obravnava sodobno družbo.

3. Pesem Zori, noč vesela je tista stvar, ki sem jo vsak božič po l. 1941 najbolj pogrešal. /.../ Potem pa je prišlo še – kaj bi tajil – neko splošno abstraktno domotožje. /.../ Vrhniko in Vrhničane sem zato zgrabil, ker so se mi ponudili v oblikovanje kot stari znanci. Razen Žitkovke in Andrejca nobenega več nisem poznal... Cveka in Wolfa sem izdelal po tem, kar sem o njiju slišal... Z delom sem prekinil, ko sem stopil v pisarno /Slovenske kulturne akcije leta 1954/.

Tedaj sta bili napisani prvi dve poglavji. Nadaljeval je šele po lažji avtomobilski nesreči oktobra 1954, zaradi katere so mu pri SKA dali dopust. Pisal je v Bariločah²⁸, ob sveči, in delo končal do januarja 1955.

Pri vsem omenjenem je treba upoštevati, da govorimo zgolj o vplivu zunanjih okoliščin na ustvarjalca besedne umetnine. Pri tem gre pogosto za ideološko in čustveno podlago, kar je glede na zgodovinsko in politično določenost povojnih beguncev razumljivo. S tem pa še ni rečeno, da je takó, torej idejno-politično, določena tudi literatura sama. Z drugimi besedami; četudi je pri nastanku umetnostnega besedila avtorjeva motivacija ne le umetniška, ampak tudi ideološka, ni nujno, da je taka tudi literarna motivacija besedila. Ob branju *Zóri, noč vesela!* in hkratnem védenju o njeni genezi, je to nasprotje še posebej opazno. Pri tem delu se avtorjeva osebna motivacija namreč kaže na drugačen način. Iz njegovih besed v zgoraj navedenem citatu naj nam bo dovoljeno sklepati, da ga je vzpodbudila predvsem navezanost na dom. Kakor zapiše Vinko Beličič (*Demokracija* (Trst) 1956): "Barva domoljubne ljubezni pa je bela – in v tem romanu je veliko, celo preveč svetlobe."

ROJSTVO, ŽENITEV IN SMRT LUDVIKA KAVŠKA

Enajst let za prvim, leta 1967, je kot 26. publikacija založbe Svobodna Slovenija izšlo drugo obširnejše pripovedno delo Marijana Marolta, *Rojstvo, ženitev in smrt Ludvika Kavška*, obenem tudi zadnje leposlovno delo, natisnjeno v času njegovega življenja. Knjiga je skoraj tako obsežna kot prva (296 strani), pritegnila pa je mnogo manj pozornosti. Tudi tokrat je ovitek izdelal Andrej Makek.

Delo je nastalo na osnovi krajšega besedila z naslovom *Buhkando trabaho* in podnaslovom *Odlomek iz še neobjavljenega avtobiografskega romana "Neroda na Večernem"*.²⁹ Razen tega je pisatelj v romanu³⁰ uporabil tudi nekatera že prej napisana krajša besedila, na primer feljton V kolektivu, ki je bil prvič objavljen v *Svobodni Sloveniji* leta 1949 (št. 31 in 33). V roman je vključen kot pismo prijatelju Aciju

v domovino (*Rojstvo, ženitev in smrt Ludvika Kavška*, 1967, 200–214), in sicer le z manjšimi spremembami v besedju; posamezne besede, ki bi bile v domovini politično sporne, so izpuščene ali nadomeščene z drugimi (npr. *komunajzar* – popoln brezverec), španske tujke pa razložene v oklepajih (npr. eskine (izstopne postaje)). Ob Maroltovi prezaposlenosti, ki mu ni dovoljevala, da bi se več posvečal leposlovju, je bila njegova nesreča v hribih, ko je ponovno obiskal Bariloče³¹, za nastanek *Ludvika Kavška* srečna okoliščina, če ne kar odločilnega pomena. Kljub temu je roman nastajal v presledkih daljše obdobje.

Središče dogajanja v romanu je literarna oseba Ludvik Kavšek, katerega življenje spremljamo od rojstva do smrti. Snov romana je torej, poenostavljeno rečeno, življenjska pot osrednje literarne osebe. Ker o tem pripovednem delu doslej ni bilo veliko napisanega³², za ponazoritev njegove notranje zgradbe najprej kratek povzetek dogajanja oziroma vsebine:

*Ludvik Kavšek se rodi kot dvanajsti otrok materi Mini in očetu Blažu, revnemu kmetu, ki prav na dan njegovega rojstva zadene terno. Ker je Ludvik bister, ga pošljejo v šole in v revščini konča najprej ljudsko, nato gimnazijo. Na Dunaju, kamor gre na svojo željo "študirat rožice in živalice" (*Rojstvo, ženitev in smrt Ludvika Kavška*, 1967, 20) konča univerzo. Tedaj izbruhne prva svetovna vojna, ki jo zaradi telesne neprimernosti – Ludvik je izredno velik in suh – prebije kot vozar v zaledju. Po vojni postane profesor prirodopisa v kraju O.³³ blizu Ljubljane. Na šolskem izletu v bližnji hribovski kraj spozna tamkajšnjo učiteljico Eriko, v katero se zaljubi. Erika je premeščena v O. in skupaj sestavljata šolske zbirke, on naravoslovno, ona etnografsko. Medtem umre Ludvikov oče.*

Kmalu zatem se Ludvik in Erika poročita. Ker ne moreta imeti svojih otrok, ob smrti prijatelja, kustosa etnografskega muzeja v Ljubljani,

njegovi vdovi pomagata tako, da prevzameta skrb za Slavka, enega od sinov. Ko se vdova vnovič omoži in vzame otroka k sebi, posvoji-ta siroto Majdo. Ta pri njiju doraste. Še pose-bej jo zabava duhoviti družinski prijatelj Acij, geolog, ki je zaljubljen v Eriko, a to zaradi njunih trdnih moralnih nazorov družinskega prijateljstva ne ogrozi. Ob začetku druge sve-tovne vojne Acij povabi Majdo na sestanek, kakor se pozneje izkaže, komunistov. Majda se jim ne pridruži, njen fant, odvetniški pri-pravnik Ciril, pa se priključi domobrancem.

Čeprav Ludvik med vojno ni ne vojak ne politik, se zaradi svojega svetovnega nazora po vojni vseeno odloči za begunstvo. Z ženo potujeta čez Ljubelj in nato v Italijo, kjer najprej živita v taborišču blizu Trevisa. Tam izvesta, da je na varnem, v Rimu, tudi Majda s Cirilom. Slišijo se tudi govorice o žalostni usodi drugih beguncev in o politiki v domovi-ni. V Italiji ju selijo iz taborišča v taborišče, v katerih poučujeta v begunski šoli. V Rimu se Majda poroči s Cirilom. Na enem od zaslišanj repatriacijske komisije Ludvik in Erika sreča-ta tudi Slavka, zdaj Slavoljuba, predstavnika oblasti v domovini.

Ker se Ludvik, s tem pa tudi Erika, odreče vr-nitvi v domovino, ju odpeljejo najprej v Nem-čijo in nato v Argentino. Tam ju pričakata Majda in Ciril. Začne se iskanje stanovanja in nato službe, pri čemer ima Ludvik vse polno nezgod, a mu pomagajo rojaki, zlasti nekda-nji poslanec dr. Urh, in Čeh Janošek. Naposled dobi delo oskrbnika letoviške vile in posestva v Bariločah v Andih. Pred potovanjem tja z Eriko srečata Majdo in Cirila, ki se jima od-tujujeta in skoraj ne govorita več slovensko. Ludvik v dokaz pripadnosti svojemu narodu in jeziku sredi ulice zapoje slovensko pesem.

V goratih Bariločah se Ludvik in Erika dobro počutita. On ureja vrt, v katerem zbira značilne andinske rastline, Erika pa skrbi za hišo. S prijatelji, ki ju obiskujejo, priredijo zimsko smučarsko tekmo in hodijo v hribe. Ludvik se tja odpravi tudi po zelo

redko planinsko rastlino za svojo zbirko. Pri tem si poškoduje nogo, in še preden Janošek pripelje pomoč, še enkrat pade in umre. Po pogrebu, za katerega poskrbi tamkajšnje Slovensko planinsko društvo, skrb za vdovo Eriko prevzame Janošek.

Tudi tokrat je zunanja zgradba besedila raz-meroma preprosta, vendar pa je organizirana na poseben način. Osem poglavij, ki so – tako kot pri *Zôri, noč vesela!* – razdeljena na krajše, vsebinsko zaokrožene in oštevilčene dele, je pisatelj razdelil v tri sklope. Prvi z naslovom *Rojstvo* obsega eno samo kratko poglavje, to je 12 strani ali 4 % vsega besedila. Drugi sklop je sestavljen iz dveh poglavij in ima naslov *Ženi-tev*. Ta je nekoliko daljši in zavzema 65 strani oziroma 22 % besedila. Daleč najboljšeje pa je tretji sklop z naslovom *Smrt*, ki, razdeljen na pet poglavij (IV. do VIII.), zavzema preostalih 219 strani ali kar 74 % besedila. Za primerjavo; življenje vse Ludvikove družine med drugo svetovno vojno je opisano na 13 straneh, kar pomeni le dobre 4 % besedila, medtem ko ob-dobje Ludvikovega in Erikinega izgnanstva zavzema kar 167 strani ali 56 % besedila.

Že na prvi pogled opazno nesorazmerje v zu-nanji zgradbi je v skladu z vsebinskim poudar-kom na tretjem delu pripovedi, ki ga pisatelj napove v uvodnem geslu:

Z rojstvom ima človek kaj malo dela, s svojim rojstvom namreč. Nekaj več ga ima oče; še več babica ali kot so ji rekli v naši vasi: žena; največ ga imajo mati in nekaj malega župnik pri krstu.

Z ženitvijo je dela že več. Prav z ženitvijo sámo res ni kaj prida opravkov: oblečeš se v novo obleko, v cerkev se pelješ, "hočem" rečeš, potem se pa dolgočasiš za mizo, dokler svatje ne odidejo. Če si vinski bratec, se ga nabereš in skoraj ne veš, da si se oženil. Je pa precej posla s to stvarjo prej, nekako odtlej, ko si se za ženitev odločil, in potem, ko pozabiš, da si oženjen.

*Na srečno smrt se pa dober kristjan pripravila zelo dolgo: če že ne od rojstva, pa vsaj od ženitve naprej.*³⁴

Pripravljanju na smrt vsaj od poroke dalje so torej posvečene kar tri četrtine besedila. Vsebina gesla pa je nakazana tudi v naslovih poglavij, v katerih je smrt navzoča že od sklopa Ženitev naprej, torej od vključno IV. poglavja: – *Smrt. Prve slutnje.*; – *Smrt. Pot naproti.*; – *Smrt. Korak bližje.*; – *Smrt. Beg pred njeno buenosaireško podobo.*; – *Žalostni konec.*

Motiv smrti se tako ali drugače ponavlja skozi vse besedilo. Ta je tako rekoč povesod navzoča. V dogajalni zgradbi je nakazana s smrtjo številnih literarnih oseb; Ludvikovega očeta (III. poglavje), prijatelja kustosa (IV. poglavje), v Argentini davkarjeve žene Pepe (VII. poglavje) in drugih. Smrt večine obrobnihih oseb sama po sebi nima posebnega pomena za dogajalno zgradbo – motiv učinkuje predvsem s svojim ponavljanjem. Tudi pri zblizanju Ludvika in Erike, ki je eno od ključnih mest v tej zgradbi, je motiv smrti osrednjega pomena; Erika Ludvika vzljubi kot človeka, ki je bil navzoč ob zadnjih trenutkih življenja njenega očeta (II. poglavje). Ta motiv se povezuje tudi z drugimi, na primer z motivom izseljenstva: “Da je bilo njegovo izseljenstvo beg pred smrtjo, o tem vsaj v začetku ni dvomil.” (*Rojstvo, ženitev in smrt Ludvika Kavška*, 1967, 128). Motiv smrti torej deluje kot smerni ali vodilni motiv, saj s svojim ponavljanjem izstopa in s tem poudarja vodilno idejo romana, napovedano v uvodnem geslu.

Dogajalna zgradba je, podobno kot pri prej obravnavanem delu, razmeroma preprosta, torej sintetična. Še več; retrospektivnih vložkov tu sploh ni. Vsi dogodki si sledijo v naravnem časovnem zaporedju. Nekaj skokov v čas pred pripovedno sedanostjo je le v okviru dialogov (npr. ko Ludvik Eriki ob njunem prvem srečanju opisuje čas svoje vojaščine). Verjetno se je za tako, torej linearno zaporedje dogodkov

avtor zavestno odločil, saj dogajalna zgradba sledi naravnemu poteku človekovega življenja, vse to pa je nakazano tudi že s ključnimi besedami in njihovim zaporedjem v naslovu. Avtor “/d/ogodke niza drugega ob drugega kakor jagode pri ročnem vencu, brez napetosti, presenečenj, pričakovanj ali večjih psiholoških poglobitev/,” o tem zapiše Martin Jevnikar (*Mladika* 1970). Zato tudi ocena Tineta Debeljaka (1975, 292) ne preseneča: “Marolt je izrazil pozitivistični realist, feljtonist, kramljač, pripovedovalec, opisovalec, brez romantične dinamike notranjih konfliktov, ki jih ne vidi in ne doživlja.”

Na prvi pogled se zdi, da je dogajalni ritem romana temu “naravnemu” zaporedju dogodkov prav nasproten, kajti še zdaleč ni enakomeren. Dogajanje je najbolj pospešeno v začetnih poglavjih, ki so polna preskokov in zgoščenega pripovedovanja, potem pa se čedalje bolj umirja. V skladu s tem je tudi prej opisano razmerje med številom strani, ki so posvečene otroštvu, mladosti in zgodnjim zrelim letom Ludvika Kavška v domovini (skupaj 22 % besedila), in številom strani, ki prikazujejo njegovo življenje v zrelih letih in starosti, najprej v begunstvu in nato v izseljenstvu. Razmerje, kot rečeno, je močno v prid drugemu delu. Vendar pa si dovolimo sklepati, da sta takó zunanja zgradba kot dogajalni ritem v skladu z vsebinsko zasnovano romana. Poudarek slednje je namreč, kakor nakazujeta že naslov in uvodno geslo, na zadnjem delu, omogočata pa ga prav upočasnjeni dogajalni ritem in razčlenjena zunanja zgradba v tem delu pripovedi.

Če je *Zôri, noč vesela!* postavljena v 19. stoletje in je v okviru tega omejena le na krajše obdobje nekaj let, pa Ludvik Kavšek vsaj z vidika Maroltovega življenja obravnava daljše obdobje sodobnosti, se pravi čas približno od začetka 20. stoletja dalje. Romanu služi izbrani dogajalni čas le za okvir; zgodovinske osebnosti se skoraj ne pojavljajo (izjema je dr. Korošec, ki ga je Marijan

Marolt osebno poznal, a tudi ta je le omenjen in kot literarna oseba brez funkcije v dogajalni zgradbi), zgodovinska dejstva pa so vključena le toliko, kolikor so pomembna za razvoj dogajanja in karakterizacijo književnih oseb.

Za *Zôri, noč vesela!* so značilne številne literarne osebe, med katerimi je težko izločiti glavne, medtem ko za *Ludvika Kavška* velja prav nasprotno; dogajanje je osredotočeno na glavno literarno osebo, ob kateri je pomembna le še ena, to je Ludvikova soproga Erika. Vse druge osebe so stranske. Zato pa sta ta dva značaja izrazitejša, a kljub temu v skladu s siceršnjo idejno naravnostjo ter črno-belo psihologijo, ki nam je znana že iz prejšnjega dela. Ludvik Kavšek je torej delaven, vesten, skromen, veren, zanesljiv, trdnih nazorov in pokončne drže ter dober mož in oče, Erika pa je tipičen ženski lik na moralnih kriterijih krščanskih vrednot temelječe literature – ob vseh že naštetih človeških vrlinah je predvsem razumevajoča žena, ki možu vedno stoji ob strani: "Kamor bo šel on, bom šla tudi jaz. Kar je dobro zanj, je tudi zame." Če upoštevamo, da je večina zdamskih pisateljev vsaj v začetnem obdobju izhajala iz izročila katoliške literarne tradicije med obehma vojnama, med katere po svoji svetovnonazorski usmeritvi sodi tudi Marijan Marolt, je pedagoško-moralna tendenca, ki se tudi v tem delu kaže zlasti na ravni karakterizacije, seveda razumljiva.

Na to, da Ludvik Kavšek sodi v sklop tovrstne zdamske literature, kaže tudi jezik, ki je v skladu s siceršnjo realistično zasnovanostjo besedila izrazito jedrnat, opisen in preprost. V tem delu pa ima še eno posebno značilnost; število narečno zaznamovanih besed je v primerjavi s prejšnjim pripovednim delom manjše, mnogo več pa je tujk, ki so očitno posledica avtorjevega daljšega bivanja v Argentini. Pretrgan stik z domačim jezikom je opazen tudi ob tem, da je poleg starinsko zaznamovanih besed takšna tudi skladnja. Jezik torej že dobiva nadih starin-

ske patine. Naj ob tem omenimo še, da pisatelj v besedilo pogosto vpleta citate, predvsem pa slovenske pesmi. Pogoste so tudi zgodovinske in umetnostnozgodovinske reminiscence.

Marijan Marolt se torej tudi v *Rojstvo, ženitev in smrt Ludvika Kavška* drži predvsem tradicionalnih realističnih oblikovalnih standardov, ki izhajajo iz medvojnne dominsvetovske tradicije. Najbolj inovativen pa je v izbiri snovi oziroma vsaj v dveh njenih delih, to je v izbiri literarnega prostora in v izbiri teme emigranta. V okviru prvega v pripovedništvo vpelje številne eksotične kraje in motive, ki jih slovenska literatura dotlej ni poznala. Tudi tema emigranta je prej novost kot ne, saj se niti v začetnem obdobju slovenske zdamske književnosti, kot je zapisal Jože Pogačnik (1972, 30), "tako rekoč ne pojavlja". Tedanja slovenska zdamska literatura v Argentini je torej ostajala pri nekdanjih usmeritvah, kar se je kazalo tudi v izbiri snovi in oblikovalnih postopkov. V tem smislu Maroltova izbira nove tematike pomeni opazen korak naprej.

Upoštevajoč delitev slovenske zdamske literature po dr. Helgi Glušič na umetniškoustvarjalni in pričevanjski tok, lahko rečemo, da *Ludvik Kavšek* pomeni sintezo obeh. Po eni strani v skladu z vsemi leposlovnimi postopki obravnava novo, slovenski literaturi dotlej neznano tematiko, po drugi strani pa kljub svoji leposlovni fiktivnosti pomeni pomembno pričevanje o življenju slovenskega zdomca. Tudi glede na Debeljakovo klasifikacijo tematike, ki se pojavlja v zdamski literaturi³⁵, *Rojstvo, ženitev in smrt Ludvika Kavška* pomeni sintezo dveh plasti; posega tako v z domovino povezano tematiko kot v obdobje begunskih taborišč in sodobno emigracijo. Tudi Jože Pogačnik (1972, 85) na tovrstno literaturo posebej opozori: "Poseben tip je proza, ki vzporeja nekdanjo domovino s sedanjim prebivališčem (novele Jožeta Krivca, predvsem pa roman Marijana Marolta *Rojstvo, ženitev in smrt Ludvika Kavška*, 1967)."

Avtobiografskost

Eden od poznavalcev Maroltovega dela Nikolaj Jeločnik v *Glasu SKA* (1972) zapiše, da je "Kavšek skoraj resničen Maroltov avtoportret". Življenjska pot Marijana Marolta je res v najsplošnejših značilnostih podobna življenju literarne osebe Ludvika Kavška. Vsekakor toliko, da gre témi avtobiografskosti v povezavi z romanom *Rojstvo, ženitev in smrt Ludvika Kavška* posvetiti vsaj nekaj besed.

Že na začetku ne moremo mimo dejstva, da avtobiografski žanr v literarni zgodovini velja za enega najbolj spornih. Ker na vprašanje, kaj je avtobiografija in kaj ne, na tem mestu ni mogoče odgovoriti, naj glede tega preprosto prevzamemo izhodišče Jerneje Petrič (1990, 239), "da pod pojmom (izseljenska oz. priseljenska) avtobiografija razumemo vse tiste zapise /.../ rojakov, ki na ta ali oni način govorijo o svojem preteklem življenju". Naj ob tem opozorimo še na njeno mnenje, da izseljenskih avtobiografskih sestavkov ni mogoče presoјati zgolj z literarnometniškega vidika, ampak jih je treba gledati tudi z vidika sociologije književnosti, saj je pri tem važen tudi njihov zgodovinski pomen, njihova vloga pri ohranjanju slovenstva ter njihova priljubljenost med bralci. (prav tam) Tudi zapisano v tej nalogi to potrjuje.

Če torej izhajamo iz gornje predpostavke, lahko ob vsaj okvirnem poznavanju avtorjevega življenja ugotovimo, da ima roman o Ludviku Kavšku številne avtobiografske prvine, da pa v celoti nikakor ne gre za tipično avtobiografijo, torej za resničnim dogodkom zvesto opisovanje avtorjevega življenja. Dejstvo pa je, da avtor iz izkušenj svojega življenja črpa pri izbiri dogajalnega časa (od začetka 20. stoletja dalje), prostora (bivanje v begunskih taboriščih v Italiji, Buenos Aires, Bariloče) in nekaterih motivov (poučevanje v begunski šoli, poroka hčerke v begunstvu, iskanje službe in stanovanja v Argentini, nesreča v hribih).

Rojstvo, ženitev in smrt Ludvika Kavška torej ni avtobiografski roman, so pa tovrstne prvine v njem zelo opazne.

Znova – roman ali povest?

Kritiki tudi v primeru *Ludvika Kavška* niso enotni ob vprašanju, kako naj delo literarnovrstno določijo. Ker pa se jih je z Ludvikom Kavškom ukvarjalo dosti manj kot z *Zôri, noč vesela!*, je zmeda temu primerno manjša. Tudi tokrat se vse od izida knjige vleče vprašanje, ali gre za roman ali za povest.

Tine Debeljak v *Svobodni Sloveniji* (6. november 1967) zapiše, da je knjiga "vesela in sočna povest". Pozneje zapiše tudi, da "to brezstrastno pripovedovanje, gledanje in opisovanje spominja na prosvetljske pisce robinzonad". (Debeljak 1975, 292) Ti dve trditvi druga drugo izključujeta, če upoštevamo, da je robinzonada kot literarnovrstni termin oblika pustolovskega romana³⁶. Poleg tega pa razen potovanja po svetu ni mogoče najti stičnih točk med Ludvikom Kavškom in Robinsonom Crusoejem. Pozneje termin povest uporablja še Nikolaj Jeločnik (*Glas SKA* 1972). Martin Jevnikar delo enkrat imenuje roman (1970), drugič pa daljša povest oziroma roman (1992, 398), kar je opisano že pri *Zôri, noč vesela*. Jože Pogačnik (1972, 85) in Andrej Rot (1993, 322) uporabljata termin roman.

Zadrega je zelo podobna tisti pri *Zôri, noč vesela!*, saj tudi tokrat delo združuje tako prvine romana kot povesti. V prid oznaki povest so znova predvsem sintetična dogajalna zgradba brez izrazitejših konfliktov, preprost in nazoren jezik ter črno-bela karakterizacija, ki poudarja večerniško versko-?moralno vzgojnost. Vendar prevladujejo značilnosti romana, saj vodilni motiv smrti in žalostni konec prav gotovo nista tipični prvini povesti kot literarne vrste.³⁷ Najbolj značilna za roman je izbira

snovi, ki prikazuje človeka v sodobni družbi, pri tem pa uvaja novo tematiko in motive.

Če povzamemo; *Rojstvo, ženitev in smrt Ludvika Kavška* je roman, ki predvsem v uporabi oblikovalnih postopkov in po svoji literarnoevnetstski ter svetovnonazorski usmeritvi izhaja iz predvojnne dominsvetovske literarne tradicije, obenem pa v zdonsko literaturo uvaja nove motive in snovi.

JOŽE PETKOVŠEK: ŽIVLJENJEPISNA POVEST

Življenjepis o Jožetu Petkovšku³⁸ je zadnje od treh obsežnejših pripovednih del Marijana Marolta, ki pa je izšlo posthumno. *Slovenska kulturna akcija* je knjigo izdala leta 1975, ob tretji obletnici avtorjeve smrti, da bi s tem počastila spomin na svojega ustanovnega člana in dolgoletnega sodelavca. Urednik Tine Debeljak je besedilu, ki je nekoliko manj obsežno kot pri prejšnjih dveh delih (okrog 215 strani), dodal tri eseje. Maroltov prijatelj dr. Rajko Ložar je avtor *Uvodne besede o slikarju Jožetu Petkovšku* in spremne besede o Marijanu Maroltu *Umetnostni zgodovinar v domovini*, medtem ko je dr. Tine Debeljak opisal sodobnika Marolta v eseju *Človek in kulturni delavec v zdomstvu*. Knjigi je dodanega tudi precej slikovnega gradiva; nekaj fotografij iz avtorjevega življenja in več črno-belih reprodukcij Petkovškovih slik.

Marijan Marolt je svoj zadnji literarni osnutek naslovil *Jože Petkovšek: življenjepis*.³⁹ Zasnoval ga je kot v leposlovnih obliki opisano življenje slikarja Jožeta Petkovška, njegovega rojaka iz Verda. Pisal je približno od leta 1968 dalje, proti koncu že na bolniški postelji in s prekinitvami, kolikor mu je pač dopuščalo zdravje. Delo je končal tik pred smrtjo in rokopisa ni utegnili pripraviti za tisk. (Debeljak 1975, 293–294) Marolt se je s slikarjem Jožetom Petkovškom kot umetnostni zgodovinar ukvarjal skoraj

vse življenje. Že njegova prva znanstvena razprava, ki je sploh prvi Petkovškov življenjepis in jo je napisal še v študijskih letih, govori o Petkovšku. Objavljena je bila v *Zborniku za umetnostno zgodovino* (1924, 26–37). (Ložar 1975, 238) Nastala je pod mentorstvom Maroltovega učitelja in vzornika Izidorja Cankarja, ki mu je v okviru svojega projekta inventarizacije slovenske umetnostne lastnine dal nalogo zbrati točne življenjske podatke o Petkovšku. (Ložar 1975, 8)

MARIJAN MAROLT

JOŽE PETKOVŠEK

ŽIVLJENJEPISNA POVEST

72. Naslovnica knjige Jože Petkovšek izdane v Buenos Airesu leta 1975; založba Slovenska kulturna akcija.

Da se je Marolt začel ukvarjati s Petkovškom, tudi sicer ne preseneča, saj je bila Petkovškova domačija v Verdu neposredna soseda Maroltove in je že kot otrok slišal marsikaj o njegovem življenju. Poleg tega je imel priložnost o Petkovšku govoriti s slikarjema Simonom Ogrinom in Matejem Sternenom⁴⁰, prav tako vrhniškima rojakoma. Marolt je bil prvi, ki je pisal o Petkovšku, in ga je tako rekoč odkril. Svoje prvo in svoje zadnje obsežnejše besedilo je Marijan Marolt torej posvetil slikarju Jožetu Petkovšku.

Tine Debeljak meni, da bi Marolt, če bi ostal v domovini, nedvomno napisal "strokovni znanstveni življenjepis vrhniškega slikarja na podlagi gradiva" (1975, 294). Ker pa v Argentini ni mogel nadaljevati znanstvenega raziskovanja, se je snovi lotil kot leposlovec. Čeprav je svoje pisanje podnaslovil *Življenjepis*, je sam izjavil, da piše roman iz umetniškega življenja. Na vprašanje, ali piše za bralce v Argentini, je odgovoril:

*Seveda, za tukajšnje; mislil pa sem predvsem, da utegne priti prav tudi onim doma. Tam je Petkovšek neizmerno porasel, izdali so znamke z njegovimi stvaritvami in dobil je ulico sredi Ljubljane. Pravega življenjepisa pa nimajo. Jaz morda vem največ o njem, in ker tega ne morem podati v znanstveni obliki (dokumenti so ostali doma), ga podajam v leposlovni obliki.*⁴¹

Osnova za Maroltovo zadnje leposlovno delo je bilo torej njegovo bogato umetnostnozgodovinsko znanje in poznavanje slikarjevega življenja, ki ga je zaradi nedostopnosti znanstvenega gradiva skušal predstaviti v leposlovni obliki.

Zunanja zgradba besedila je zelo podobna tisti v prejšnjih dveh delih. Besedilo sestavlja sedem poglavij, tokrat brez naslovov, ki so tudi tu razdeljena na krajše oštevilčene enote.

I.

Najprej je na široko in podrobno opisan slikarjev dom v Verdu pri Vrhniki in tamkajšnje razmere še pred njegovim rojstvom. Opisana je Veharjeva domačija, kakor se je po domače reklo pri Petkovškovih, kamor se je bil priženil Andrej Petkovšek, uradni slikarjev oče, in tja po smrti prve žene že skoraj šestdesetleten pripeljal dvajsetletno Micko Stopar. Ta kot tretjega otroka v tem zakonu 7. marca 1861 rodi Jožeta Petkovška. Mnogi sosedje sklepajo, da je pravi Jožetov oče njegov polbrat Matevž. Po smrti obeh gospodarjev, ostarelega Andreja in njegovega najstarejšega sina Matevža, ki umre zaradi kolere, posestvo pripade

*mladoletnemu Jožetu. Mati se ponovno poroči z Gregom Novakom, skrbništvo nad Petkovškovi-mi otroki pa prevzame Karel Kotnik.*⁴²

II., III.

Kotnik opazi Jožetovo bistrost in ga pošlje najprej v šolo k vrhniškemu učitelju Leopoldu Cveku⁴³, nato v Idrijo, pozneje pa v Ljubljano, kjer Petkovšek pride do tretje realke. Študij ga v glavnem ne zanima, pogosto pa z učiteljem risanja razpravlja o barvah in slikanju. S štirinajstimi leti zapusti šolo in se posveti slikanju. Portretira tudi Pepco, hčer bližnje gostilničarke, v katero je zaljubljen. Medtem se njegova družina preseli v koč ob Ljubljani.

IV.

S sedemnajstimi leti se Jože prostovoljno javi k vojakom in sodeluje pri zasedbi Bosne po berlinskem kongresu 1878. Zgodovinski dogodki in kraji, kamor Jožeta vodi pot, so v knjigi podrobneje opisani. Po štiriletni odsotnosti skrbnik Kotnik Jožeta napoti k slikarju Simonu Ogrinu, pri katerem se Jože začne učiti 1. februarja 1881. Ta mu svetuje, naj gre študirat umetnost v Benetke. Petkovšek se tja odpravi leta 1882, poskuša slikati na tamkajšnji akademiji, toda med njene učence ni vpisan. Tedaj tudi nariše skice za poznejšo sliko Beneška kuhinja. Še isto leto se vrne v Verd in jeseni odpotuje v Monakovo (München), tedaj uveljavljeno središče umetnosti, kjer se šola tudi Ivana Kobilca.

V.

Na akademiji Jože Petkovšek živi precej samotarsko življenje, čeprav prek Kobilce spozna še dva Slovence, Antona Ažbeta in Ferda Vesela. Ker je Petkovšek vase zaprt in nedostopen, ga imajo vsi za ošabneža in hodijo svojo pot. Jože študira pri profesorjih Karlu Rauppu in Ottu Seitzu, veliko slika in se vmes vrača v Verd, kjer njegova domačija čedalje bolj propada. Proti koncu aprila se poda v Pariz. Tam poišče Jurija Šubica, ki Jožeta uvede v pariško boemsko življenje, in se loti študija pri tedaj zelo znanem Aleksandru Cabanelu.

Tudi tu ga akademski študij razočara in prepusti se samostojnemu slikanju in iskanju umetniške poti. Medtem mu prijatelj od doma piše, da njegovo Pepco videvajo z drugim.

VI.

Petkovšek se leta 1877 znova vrne v München, kjer ga pričakajo Kobilca, Ažbe in Vesel, in takoj odpotuje domov. Tu se čedalje bolj vdaja pijači, pojavlja pa se že tudi njegova bolezen. Sporeče se s Pepco in še vedno slika. Tedaj nastane Dekle v narodni opravi. Medtem spozna Mateja Sternena, ki takrat študira v Gradcu.

VII.

Jeseni leta 1885 Petkovšek ob možitvi Kotnikove hčerke Marije po naročilu naslika Perice ob Ljublanici. Stike vzdržuje tudi z Jurijem Šubicem, ko ta obišče Ljubljano. Vedno pogosteje dobiva napade duševne bolezni, zaradi katere leta 1888 odpotuje na zdravljenje v toplice Lipik na Hrvaškem. V Zemunu se na ulici zagleda v Marijo Filipescu ter se na hitro odloči za poroko. Na poročnem potovanju po Italiji se začnejo znova pojavljati znaki njegove bolezni. Doma slika s podvojeno vnemo in tedaj nastane tudi pozneje uničeni portret njegove žene. Domačija propada, zato je Petkovšek prisiljen sam uvesti razprodajo posestva. Tudi zdravstveno stanje se mu znova poslabša, zato ga leta 1889 odpeljejo v bolnišnico za duševno bolne. Od tam se še dvakrat vrne in med enim takih obiskov verjetno nastane slika Doma. Žena se vrne v Zemun in do njegove smrti 21. aprila 1898 ga v bolnišnici obiskujeta le mati in Matej Sternena, ki mu prinaša risarske pripomočke.

Tisto, kar je opazno že ob površnem branju *Jožeta Petkovška* in na kar opozarjajo vsi sicer maloštevilni kritiki⁴⁴, je veliko nasprotje med pripovednima načinoma v prvem in drugem delu povesti⁴⁵. Medtem ko ima prvi del vse značilnosti pripovedne proze, pa drugi zdrkne v preprosto opisovanje in na koncu v faktografsko naštevanje dejstev, prav na koncu celo

v nekakšne kratke zabeleške o pomembnejših dogodkih, pri čemer prevladujejo opisi nastajanja Petkovškovih slik in njihova slogovna analiza. To se kaže tudi v zgradbi dela, kajti zadnja poglavja so v primerjavi z začetnimi močno skrčena, dobesedno nabita z vsebino. Navkljub naštevanju dejstev pa ob branju vseeno ni jasno, kaj od tega so biografski podatki in kaj fikcija.

Tine Debeljak meni, da je imel Marolt ob snovi, ki si jo je izbral, vse možnosti, da napiše "/.../roman o Umetniku (z veliko začetnico) ob koncu /19./ stoletja, kakor bi ga pisal Pregelj, podajajoč samega sebe kot v Šmonci⁴⁶, ali pa Cankar, ki bi tudi v Petkovšku risal sebe kot spričuje meditacija pred Petkovškovo sliko⁴⁷; toda to ne bi bil Petkovšek. Bil bi roman o njem z veliko leposlovno vrednostjo, ne pa njegov življenjepis." (Debeljak 1975, 295) Tine Debeljak je predvsem mnenja, da je življenje Jožeta Petkovška idealna snov za roman in da Marijan Marolt v tem smislu dokaj obetavno začne z motivom "mešanja iste krvi, ki kvari rod", kar ob odraščanju ob polbratu, ki je v resnici oče, ostarelemu uradnemu očetu, njuni smrti in materi, ki se takoj spet poroči, preraste v "pravo zolajevsko okolje za družinski roman". Debeljak opozori še na motive, kot so bogata dediščina, boemstvo, alkohol, čas na prehodu iz realizma v dekadenco in seveda slikarjeva duševna bolezen. "Iz teh osnov in vzdušja časa bi se dal zgraditi – da ima Marolt dar za dinamiko findesiècl/ov/skega demonstva in za konflikte v duši – grandiozen roman." (Debeljak 1975, 194–195)

Marijan Marolt večino teh motivov na začetku sicer uporabi, a jih pozneje v dogajalni zgradbi ne razvije, zaradi česar so morda še bolj opazni. Petkovška razen v začetku ne prikaže kot človeka umetnika svojega časa, ampak v drugem delu opiše predvsem njegov "tehnični" razvoj in ga umesti v krog tedanjih akademskih šol po svetu. Slikarjev duševni zlom kot življenjski

dogodek v dogajalni zgradbi besedila na primer nima funkcije, ki bi jo pričakovali v leposlovnem besedilu. Omenjen je zgolj kot dejstvo.

Ob vsem zgoraj naštetem torej v določenem smislu drži, da "je povest leposlovno in znanstveno delo" hkrati (Jevnikar 1976). S tem sicer z znanstvenega stališča pridobiva vrednost kot dokumentarno gradivo, z vidika leposlovja pa je to seveda moteče in pomeni pomanjkljivost. Z ne veliko pretiravanja torej lahko rečemo, da Marijan Marolt življenjepisno povest o Jožetu Petkovšku začne kot pripovednik, konča pa jo kot umetnostni zgodovinar znanstvenik.

Omenjena značilnost je opazna že v prvih dveh Maroltovih leposlovnih besedilih. Čeprav nasprotje tam ni tako izrazito, so začetna poglavja v obeh pripovedno močnejša od nadaljevanja; v začetnih delih pripovedi so značaji jasneje določeni, motivacija manj naivna, dogajalna zgradba trdneje zasnovana, jezik pa v resnici umetnostni in ne na pol publicistični ali zgolj opisen.

Če smo ob prvih dveh delih kot enega od razlogov za to omenili pomanjkanje časa, ki ga je imel Marijan Marolt na voljo za leposlovje in se je torej z njim kljub svoji umetnostni izobrazbi ukvarjal bolj ljubiteljsko, to za povest o Jožetu Petkovšku velja še toliko bolj. Bolezen mu ni dopuščala prevelikega naprezanja in tudi iz besedila je razvidno, da je njegova ustvarjalna moč usihala.

Ne roman ne povest

Ob vsem do tod zapisanem je torej razumljivo, da se ob *Jožetu Petkovšku* ne odločamo med terminoma roman in povest, ampak je vprašljiv celo termin povest. Glede na vse, kar smo o tem zapisali v prejšnjih poglavjih, bi se ta literarnovrstna oznaka lahko nanašala le na prvi del besedila. Tine Debeljak (1975, 295) predlaga oznaki *leposlovni življenjepis* in *kroni-*

ka Petkovškovega življenja in dela. Za kroniko verjetno ne gre, ker tudi tokrat ni perspektive pripovedovalca kronista. Nesporno je, da imamo opravka s prikazom življenja zgodovinske osebnosti, ki pa leposlovnim merilom ustreza le v svojem prvem delu, zato mu kratka oznaka življenjepis, ki se natančnejši uvrstitvi izogne, še najbolj ustreza. Avtor se je vsega tega očitno zavedal, zato je to oznako na začetku besedila uporabil že sam. (*Jože Petkovšek: življenjepisna povest*, 1975, 21).

Iz avtorjevih besed lahko sklepamo, da je želel svoje védenje o slikarju predvsem iztrgati pozabi in da njegova pozornost ni bila usmerjena na pripovedni, ampak predvsem na dokumentarni vidik besedila. Dovolimo si zapisati, da bi bilo bolje, če bi se takega koncepta držal že od začetka. Tako bi nastalo poljudnoznanstveno besedilo, pisano v jeziku enake vrste. V svoji zvrsti bi to bilo besedilo z veliko dokumentarno vrednostjo. Tako pa *Jože Petkovšek*, še posebej ob pripovedno široko zastavljenem začetku, zapusti vtis ponesrečenega leposlovnega poskusa.

Marijan Marolt je torej vseskozi realist, kar ga v njegovem zadnjem obsežnejšem leposlovnem delu – tudi zaradi drugih razlogov – zanese celo v dokumentarnost in reportažnost. Največ o tem morda pove naslednje povabilo Tineta Debeljaka k branju Maroltovega *Jožeta Petkovška* (Debeljak 1975, 296):

*Tako bomo spoznali Petkovška,
realista slikarja.
Pa spoznali tudi Marolta,
realista opisovalca.
V tehniki sta si zelo sorodna.*

Če povzamemo še enkrat; *Jože Petkovšek: življenjepisna povest* je življenjepis slikarja Jožeta Petkovška, ki je zastavljen kot roman o njem, konča pa se – predvsem zaradi avtorjeve bolezni – kot poljudnoznanstveni opis.

KRATKA PROZA⁴⁸

V kolektivu (1949)

Feljton je satirično-humorističen opis vožnje z buenosaireskim avtobusom od doma do delovnega mesta, verjetno spodbujen z Maroltovo lastno izkušnjo. Ob dogodkih v avtobusu niza besedne igre ter dogodke in anekdote iz domovine (na primer o dr. Korošču in Finžgarju). Manjše avtobuse v Buenos Airesu imenujejo kolektiv, od koder tudi naslov. Besedilo je z manjšimi spremembami v besedju vključeno v *Rojstvo, ženitev in smrt Ludvika Kavška*.

Zamejska potovka (1951)

Debeljak to besedilo označi z "napol leposlovnij opis" (1975, 266). Nastal je na podlagi gradiva o slovenskih izseljencih po svetu, ki jih potovka – ženska, ki hodi iz kraja v kraj in izpolnjuje naročila – obiskuje po vsem svetu, začevši v Argentini. Najprej se ustavi v Paragvaju, Čilu in Venezueli, nato v ZDA in Kanadi, na koncu pa obišče še Anglijo in Francijo.

Buhkando trabaho (1951)

Pod tem besedilom se je Marolt prvič podpisal s psevdonimom Ludvik Kavšek, ki mu ga je dal Joško Krošelj. Naslov se v prevodu glasi *Iščem službo* ali *Iščoč službo* (Debeljak 1975, 266). Gre za pripoved o novih naseljencih v prvih mesecih po prihodu v Buenos Aires, ko iščejo službo. Posebna odlika besedila so izraziti značaji, oblikovani po živih osebah, in humor, skozi katerega je zaznati kritiko domačih razmer in argentinske družbe. Ta podlistek sodi med najboljše Maroltova kratka besedila, zato je bil objavljen tudi v antologiji zdomskega pripovedništva *Dnevi smrtnikov (Slovenska kulturna akcija 1960, 136–151)*.

Prvi letnik (1957)

Črtica opisuje skupino učiteljev na šentjakobski mestni šoli v Ljubljani, tako imenovanih slomškaric, ki takoj po prvi svetovni vojni vse čakajo na upokojitev v novi državi in se spominjajo mladosti.

Besedilo je napisano verjetno po resničnih motivih, saj je bila direktorica omenjene šole Maroltova teta, očetova sestra Mimi, katere nečak (avtor sam) postane po drugi svetovni vojni izseljenec. Debeljak zapiše, da je besedilo "Maroltovo najboljše leposlovnno delo, prelepa kabinetna slika v zapozneli bidermajerski maniri" (1975, 290).

Žena, dar božji (1958)

Črtica je eden redkih leposlovnij opisov življenja v italijanskih begunskih taboriščih po drugi svetovni vojni. Opisuje vesele izlete begunskih Slovencev v okolico Barlette, v njene pivnice in med arheološke razvaline, vse s poanto o pogrešanju žena, ki so ostale v domovini. Dva od treh mož se vrnete domov, tretji pa odpotuje čez ocean. Podlago za značaje je Marolt našel pri resničnih osebah, kakršne je pozneje uporabil tudi v *Ludviku Kavšku*.

Spomini vmret! (1961)

Dogajalni čas črtice z naslovom, ki pomeni tedanji prevod meniškega gesla Memento mori, sega v čase cesarja Jožefa II., ki je razpustil opatijo kartuzijanskega samostana v Bistri pri Verdu. Tine Debeljak (1975, 291) črtici očita, da je "preveč suha v zgolj opisovanih s komaj občuteno živo strujo v podtalnosti. Tavčarskemu oblikovanju dobe manjka tavčarski sentiment, strastnost/...!"

Andrej iz Konjic (1963/64)

Gre za pripoved o zgodovinski osebnosti, Slovencu Andreju Farčniku iz Konjic. Ta je kot sluga cesarja Maksimilijana odpotoval v Mehiko in bil navzoč pri ustrelitvi gospodarja. Poslej je bil zaradi svoje lepe pisave zaposlen v tamkajšnjih uradih in so ga pozneje kot konzularnega predstavnika poslali v Argentino. Znotraj tega zgodovinskega okvira je tudi ljubezenska zgodba, ki pa psihološko ni dobro motivirana, kakor je v Maroltovih besedilih pogosto. V prvih poglavjih izstopa humor in karikiranje, v zadnjih pa opisi in zgodovinska dejstva.

Po podatkih gospoda Janeza Hladnika je bil Farčnik eden prvih Slovencev, ki se je naselil v Argentini (okrog leta 1880) in kot posestnik umrl v San Luisu. (Debeljak 1975, 291)

SKLEP

Marijan Marolt je kot pripovednik predstavnik prve povojne generacije slovenskih zdomskih pisateljev v Argentini.

Njegovo leposlovno delo izhaja iz etičnih in estetskih standardov predvojne dominantske poetike, prek katere se predvsem v jeziku in kompoziciji zgleduje tudi pri obdobju slovenskega poetičnega realizma. V vseh leposlovnih besedilih se drži klasičnih, to je realističnih oblikovnih postopkov. V literaturo slovenskega zdomstva v Argentini vnaša tudi nove prvine, v glavnem pri izbiri snovi in motivov.

Ker v svojih besedilih združuje elemente, značilne za različne književne vrste in različna literarnozgodovinska obdobja, je literarnovrstna določitev njegovih del nekoliko problematična. Na tem mestu – z vsemi opisanimi zadržki – predlagamo za prvi dve daljši besedili oznako roman in za tretje biografija.

V celoti gledano je Marijan Marolt predstavnik tistega obdobja slovenske zdomske književnosti, ki svoj razvoj nadaljuje od točke, ko so bili stiki z matično literaturo pretrgani; literature, ki se torej že začenja samostojno razvijati, obenem pa je na prejšnjo še estetsko, idejno in snovno toliko navezana, da pomeni nekakšno vmesno obdobje med domačo predvojno literaturo in poznejšim osamosvojenim razvojem zdomske književnosti.

PRVOTNA BIBLIOGRAFIJA

Knjižne objave

Jože Petkovšek: *življenjepisna povest*. Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija, 1975.

Rojstvo, ženitev in smrt Ludvika Kavška. Buenos Aires: Svobodna Slovenija, 1967.

Zóri, noč vesela!. Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija, 1956.

Objave v periodičnem tisku

Andrej iz Konjic. Svobodna Slovenija, 1963 in 1964, št. 49–52 in 1–5.

Buhkando trabaho: Odlomek iz še neobjavljenega avtobiografskega romana "Neroda na Večernem". Koledar Svobodne Slovenije 1951, 241–248, (psevdonim Ludvik Kavšek). Tudi v: Alojzij Geržinič: *Dnevi smrtnikov: Emigrantsko pripovedništvo (1945–1960) v izboru*. Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija, 1960, 136–151.

Prvi letnik. Meddobje, 3/1957, 127–137.

Spomini vmret!. Zbornik Svobodne Slovenije 1961, 115–134.

V kolektivu. Svobodna Slovenija, 1949, št. 31 in 33, 4–5.

Zamejska potovka. Koledar Svobodne Slovenije 1951, 212–230.

Žena, dar božji. Zbornik Svobodne Slovenije 1958, 165–177.

DRUGOTNA BIBLIOGRAFIJA

B(eličič), V(inko): *Nov slovenski roman: Marijan Marolt, Zóri, noč vesela*. Demokracija (Trst), 22.6.1956.

Debeljak, Tine: *Marijan Marolt: človek in kulturni delavec v zdomstvu*. V: Jože Petkovšek: *življenjepisna povest*. Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija, 1975.

Jeločnik, Nikolaj: *Marijan Marolt je odšel*. Glas Slovenske kulturne akcije, 19/1972, 1, 1–2.

Jevnikar, Martin: *Sodobna slovenska zamejska literatura*. Mladika, 1970, 1, 15.

– *Sodobna slovenska zamejska literatura*. Mladika, 1976, 7, 102.

K(rive)c, J(ože): *Ob knjigi Marijana Marolta: Zóri, noč vesela*. Svobodna Slovenija, 1956 (19.4.), 6, 2.

Ložar, Rajko: *Marijan Marolt: Umetnostni zgodovinar v domovini*. V: Jože Petkovšek: *življenjepisna povest*. Buenos Aires: Slovenska kulturna Akcija, 1975.

VIRI IN LITERATURA

B(eličič), V(inko): *Nov slovenski roman: Marijan Marolt, Zóri, noč vesela*. Demokracija (Trst), 22.6.1956.

Brejc, Tomaž: *Jožef Petkovšek 1861–1898*. Ljubljana: Narodna galerija, 1982.

- Cankar, Ivan: *črtice(1914): Petkovškov obraz*. V: Ivan Cankar: Zbrano delo, 22. knjiga. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1975, 234–236.
- Debeljak, Tine: *Marijan Marolt: človek in kulturni delavec v zdomstvu*. V: *Jože Petkovšek: življenjepisna povest*. Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija, 1975.
- Geržinič, Alojzij: *Dnevi smrtnikov: Emigrantsko pripovedništvo (1945–1960) v izboru*. Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija, 1960.
- Glušič, Helga: *Pričevanje in književno ustvarjanje slovenskega zdomstva*. V: *Pod Južnim križem: Antologija emigrantske proze 1945–1991*. Celje: Mohorjeva družba, 1992, 8–11.
- Jeločnik, Nikolaj: *Marijan Marolt je odšel*. Glas Slovenske kulturne akcije, 19/1972, 1, 1–2.
- Jevnikar, Martin: *Sodobna slovenska zamejska literatura*. Mladika, 1970, 1, 15.
- *Sodobna slovenska zamejska literatura*. Mladika, 1976, 7, 102.
- *Življenje in delo pisateljev antologije*. V: *Pod Južnim križem: Antologija emigrantske proze 1945–1991*. Celje: Mohorjeva družba, 1992, 382–412.
- Kmecl, Matjaž: *Rojstvo slovenskega romana*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1981.
- Kreft, Mitja: *120 let parketarne Verd*. Vrhnika: Liko Vrhnika, 1992.
- K(ri)vec, J(o)že: *Ob knjigi Marijana Marolta: Zôri, noč vesela*. Svobodna Slovenija, 1956 (194.), 6, 2.
- Ložar, Rajko: *Marijan Marolt: Umetnostni zgodovinar v domovini*. V: *Jože Petkovšek: življenjepisna povest*. Buenos Aires, Slovenska kulturna akcija, 1975, 237–249.
- Marolt, Marijan: *Jože Petkovšek: življenjepisna povest*. Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija, 1975.
- *Rojstvo, ženitev in smrt Ludvika Kavška*. Buenos Aires: Svobodna Slovenija, 1967.
- *Zôri, noč vesela!*. Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija, 1956.
- Petrič, Jerneja: *Izseljenska avtobiografija v ZDA – primer slovenskih Američanov*. V: *Dve domovini Two Homelands I*. Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, 1990, 239–245.
- Pogačnik, Jože: *Slovensko zamejsko in zdomsko slovstvo: Oris izhodišč in ocena vrednosti*. Kosovelova knjižnica (5), Trst, 1972.
- Rot, Andrej: *Slovenska beseda v Argentini*. V: *Ob Srebrni reki: Kratka proza argentinskih Slovencev*. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga, 1993, 304–326.
- *Slovenski tisk v Argentini po drugi svetovni vojni*. V: *Dve domovini Two Homelands 2–3*. Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, 1992, 209–234.
- Slovenski biografski leksikon I*. Ljubljana, 1925–, 62.
- Tavčar, Zora idr.: *Pod južnim križem: Antologija emigrantske proze 1945–1991*. Celje: Mohorjeva družba, 1992.

OPOMBE:

- 1 Posestvo, tedaj še Žitkovo, je konec 19. stoletja naslikal vrhniški slikar Simon Ogrin. Reprodukcijska slika je del slikovne priloge k življenjepisni povesti o Jožetu Petkovšku (1975, 164).
- 2 Duhovnik Janez Hladnik se je pri predstavnikih argentinske oblasti zavzel za Slovence v begunskih taboriščih po Italiji in Avstriji in ti so začeli prihajati v Argentino leta 1948. (Rot 1993, 305) Dobil je dovoljenje za do 10 000 novih naseljencev, ki jim je pomagal iskati tudi službo in stanovanje. (Debeljak 1975, 262)
- 3 Prof. J. Hutter iz Globasnice na Koroškem.
- 4 Izidor Cankar: Uvod v likovno umetnost. Sistematika stila, 1926.
- 5 Študija je nastala ob knjigi Franceta Steleta Slovenski slikarji (1949).
- 6 Ob priliki dveh razstav slovenske izseljenske umetnice Bare Remec.
- 7 Friderik Irenej Baraga (1797–1868), slovenski misijonar, škof Gor. Michigana, ZDA.
- 8 Ob prvi predstavitvi SKA. Razstava je bila odprta samo eno uro.
- 9 Maroltov govor Meštrovič in Slovenci je bil objavljen v Vrednotah (1954, 141–143).
- 10 Publikacija naj bi pomenila protiutež ljubljanskemu Biografskemu leksikonu.
- 11 Argentinska izgovarjava [buscando trabajo], slovensko Iščoč delo.
- 12 Naslov je tedanji prevod sentence Memento mori.
- 13 Citat je vzet iz že večkrat omenjene spremne besede Tineta Debeljaka k povesti o Petkovšku.
- 14 Izraz zdomec (zdomski, zdomstvo) so prvi začeli uporabljati prav izseljenci v Argentini, pozneje pa ga je sprejel tudi matični tisk v pomenu izseljenca sploh. Zdomska slovenska književnost zajema torej tisto slovstveno dejavnost v slovenskem jeziku, ki nastaja v etnično neslovenskem okolju. (Pogačnik 1972, 5) Pozneje se je v strokovni literaturi pojavila tuljka emigrant (emigrantski, emigracija). Čeprav ne gre za besedi s popolnoma prekrivno pomenskosestavinsko strukturo, ju v tem besedilu uporabljamo kot sopomenki.
- 15 Nova doba 1947, 7/9, 16.
- 16 Termin v povezavi s prvima dvema obširnejšima Maroltovima pripovednima deloma ni ustaljen pri vseh kritikih. Kljub temu ga v tej nalogi

- uporablamo. Obrazložitev sledi v nadaljevanju.
- 17 Slikar, tedaj še slušatelj umetniške šole SKA, pozneje Maroltov zet.
 - 18 Bitka pri Custozzi (vas jugovzhodno od Verone), kjer so leta 1866 Avstrijci premagali Italijane.
 - 19 Kotnikov rod je imel v razvoju Vrhniko pomembno vlogo. Franc Kotnik (1828–1890), med drugim poslanec v tedanjem deželnem zboru, je s svojo dejavnostjo zagotovil prevlado slovenskega tabora na Vrhnikih. Kot lastnik parketarne in opekarne pa je največ storil za industrializacijo Vrhnik in njene okolice. (Kreft 1992, 15)
 - 20 V romanu so vključeni tudi nekateri dogodki, za katere iz zgodovinskih virov vemo, da ne sodijo točno v omenjeni časovni okvir. Ker gre za leposlovje, si je avtor to seveda lahko privoščil, čeprav verjamemo, da je zgodovinska dejstva dobro poznal.
 - 21 Šlo naj bi za starega očeta Ivana Cankarja.
 - 22 "Ma" kot narečni primorski medmet.
 - 23 Pisatelj in tedanji predsednik SKA.
 - 24 Walter Scott (1771–1832) – začetnik in utemeljitelj zgodovinskega romana v evropski književnosti.
 - 25 Znana Kersnikova misel, da naj pisatelj prikazuje "golo resnico pod zlato prozorno tančico idealizma".
 - 26 Tudi ta je iz intervjuja v Glas SKA 1956, 2 (Debeljak 1975, 286).
 - 27 - Anton Slodnjak: Neiztrohnjeno srce. Slovenska trilogija: Roman o Prešernu, 1938 in več izdaj.
- Jože Pahor: Pot desetega brata (biografski roman), 1951.
 - 28 Kraj v argentinskih Andih, v provinci Córdoba, kjer je imelo Slovensko andinsko društvo počitniški dom.
 - 29 Koledar Svobodne Slovenije 1951, 241–248.
- Geržinič 1959, 136–151.
 - 30 Srečujemo se s podobno terminološko zadrego kot pri prejšnjem delu.
 - 31 V gori Pérez si je zlomil nogo v žlebu, ki ima odtlej ime Cañón Marolt (Maroltov žleb).
 - 32 Več kot odstavek le v:
- Debeljak 1975, 292–293.
- Jevnikar 1970, 1, 15.
 - 33 Zakaj avtor namesto celega imena za kraj uporablja samo začetno črko, ni jasno in v leposlovnem delu učinkuje malce čudno.
 - 34 Rojstvo, ženitev in smrt Ludvika Kavška, 1967, 5.
 - 35 Obe delitvi sta pojasnjeni v poglavju Književno ustvarjanje slovenskega zdomstva v Argentini.
 - 36 Robinzonada - posebna oblika pustolovskega romana, imenovana po znanem zgledu, romanu Robinson Crusoe Daniela Defoeja (1660–1731).
 - 37 Vse to seveda ob upoštevanju v prejšnjih poglavjih opisanih zadržkov glede literarnovrstnega razločevanja med povestjo in romanom.
 - 38 Jožef Petkovšek (1861–1898) – slovenski slikar, ki ga danes prištevajo po eni strani med vodilne ustvarjalce slovenskega realizma, po drugi pa velja za predhodnika ekspresionizma, čeprav je živel pred našo impresionistično generacijo. Sodobniki so ga zaradi njegove kontroverznosti zavrnili, zato o njem dolgo ni bilo nič znanega. Ohranilo se je le malo njegovih del; nekatere je v izbruhih svoje duševne bolezni uničil sam. Najbolj znane so njegove slike Doma, Krajina ob vodi, Beneška kuhinja in Perice ob Ljubljanici. (po različnih virih)
 - 39 Na naslovni strani knjige (1975) je zapisan podnaslov Življenjepisa povest, na začetku besedila pa le Življenjepis.
 - 40 Simon Ogrin je bil v Petkovškovih časih zelo znan cerkveni slikar. Odkril je Petkovškov talent, ga poučeval in ga napolnil na študij v tujino. (Brejc 1982, 33)
 - Matej Sternen (1870–1949) je bil ob Ferdu Veselu prvi, ki je umetnostnim zgodovinarjem posredoval podatke o Petkovškovem delu. (Brejc 1982, 7)
 - 41 Jevnikar 1976.
 - 42 Karel Kotnik (1848–1908) je eden od predstavnikov za Vrhniko znamenitega rodu Kotnikov. Njegov polbrat Franc kot literarna oseba nastopa v Zōri, noč vesela. (Kreft 1992, 14–15)
 - 43 Tudi ta nam je znan že iz Zōri, noč vesela.
 - 44 Pravzaprav sta o tem delu pisala samo Martin Jevnikar in Tine Debeljak.
 - 45 Lahko bi si zastavili enako terminološko vprašanje kot pri prejšnjih dveh delih, toda ker je težišče problema tokrat drugje, uporabljamo kar avtorjevo oznako povest iz podnaslova.
 - 46 Šmonca (6 prerezov iz življenja S. Jenka), Dom in svet, 1924.
 - 47 Verjetno črtica Petkovškov obraz, prvič objavljena v Slovanu 1914, 18.
 - 48 Marijan Marolt je ob svojem siceršnjem publicističnem delu v zdomski periodiki v Argentini objavljal tudi krajša leposlovna besedila, ki so naštetá že v poglavju Marijan Marolt kot pripovednik. Ker so osrednji predmet obravnave te naloge njegovi daljši pripovedni teksti, na tem mestu le zares kratka oznaka vseh krajših besedil. Sledijo si v kronološkem zaporedju objav.

MIKELČEVI SPOMINI NA PETKOVŠKA¹

Stari Mikelč, z imenom Janez Furlan, je sedaj preužitkar pri svoji hčeri Reziki. Rojen je bil l. 1861, njegova domačija pa stoji prav nasproti Petkovškove rojstne hiše. S Petkovškom sta bila torej istih let in najbližja soseda. Mikelčev spomin je zelo dober in če večkrat pripoveduje isto stvar, se vedno vse ujema. Vse tako kaže, da je tudi Mikelč precej dobro razumel Petkovška kot umetnika in se tako uvršča med njegove zaupnike, kot sta bila tudi inteligentni Ivan Tomšič in šegavi krojač Nace Kunstelj, ki sta oba že sledila prijatelju Petkovšku na oni svet. Ko sem leta 1924 sestavljal za ZUZ² prvi Petkovškov življenjepis, sem po nerodnosti Mikelča prezrl. Drugi stari sosede so mi govorili o Petkovšku s posmehom in kar sem zvedel iz njihovih ust, se mi je zdelo po večini za objavo takrat neprimerno. Toda pozneje nekoč je Anton Podbevšek v Slovenskem narodu³ Petkovškovo življenje razgalil, izšla je nato Mesesnelova knjiga⁴ o tem možu, vrhniška občina je po njem imenovala cel okoliš od Petkovškove ulice in tako je postal Petkovšek desetletja po svoji smrti tudi kot osebnost spet popularen. Kljub vsem prizadevanjem sedanjega župnika pri M.D. v Polju g. Janeza Keteja, pa njegovega groba ni bilo mogoče več ugotoviti in so gotovo njegovi zemski ostanki že večkrat pomešani s kostmi drugih nesrečnejev z umobolnice na Studencu

Najprej nekaj anekdot, ki niso v zvezi z njegovim umetniškim delom. Ko je končal na Vrhniki prve razrede pri Leopoldu Cveku, znanem skladatelju, so poslali Petkovška v šolo v Idrijo. Peljal ga je tja v kočiji kočijaž

soseda, veleposestnika Franca Kotnika. Kočijaž je oddal malega Jožeta gospodinji, kjer bi imel stanovati, sam pa je prenočil v neki gostilni, da so se konji odpočili. Zjutraj je kočijaž napregel in pognal voz proti domu, med potjo se je pa skoraj pred vsako gostilno ustavil in se krepčal. Ko je proti večeru privozil na Kotnikovo dvorišče v Verdu, odpregel konje in hotel kočijo spraviti v lopo, je pa zapazil, da sedi Petkovšek na osi zadnjih koles kočije, pa ni vedel, da je tam čepel potrpežljivo vso pot od Idrije do Verda z vsemi postajami vred. Moral ga je naslednji dan ponovno odpeljati v Idrijo in poskrbeti, da ne bi še enkrat zbežal.

Miklč je nadaljeval:

“O svojem vojskovanju v Bosni, kamor je šel prostovoljno v osemnajstem letu je zelo rad govoril. Pravil je, da je bil pri artileriji. Bihač so takrat napadli, dvakrat je moral teči, tretjič so ga pa zavzeli. Kot svoj junaški čin je rad ponovil zgodbo o tem, da bi moral dati kroglo v topovsko cev; top pa je bil že zaprežen in so vozači pognali, preden je bil naboj v cevi. On pa je tekel za njimi in kar med dirom kanon nabasal in s to granato so potem razstrelili zid nekega pokopališča, kjer so se skrivali Turki.

Včasih mu dalj časa ni bilo dosti za pijačo, če se je pa enkrat pripravil, je dosti pil in to zlasti vino. Žganje je pil le redkokdaj. V poznejših letih je več pil. V družbi je rad hece uganjal.

Midva sva imela poseben signal žvižganja, ki je pomenil, da si želiva skupne družbe.

Ni res, kar so ljudje pravili, da bi ga Kotnik izkoriščal. To lahko mirno rečem. Tako s starim Kotnikom, kakor z obema sinovoma Francetom in Karlom se je zelo dobro razumel. Kotnik je kupil Petkovškovo posestvo takrat, ko je itak moralo priti na dražbo in ni bilo za grunt nobene rešitve več. Tudi z nami so bili Kotnikovi dobri in v kupcijah vedno pošteni.”

O Petkovškovih seksualnih ekscesih so začele krožiti razne anekdote, tako zlasti ta, da so morali vsi moški povabljeni pri svatovanju, ki se je nadaljevalo na slikarjevem domu, ko sta se pripeljala z ženo iz Zemuna, prisostvovati opravljanju zakonskih dolžnosti v prvi poročni noči. Govorili so, da je Petkovšek natvezil ženi, da vlada v teh krajih tak običaj. Miklč, ki se je gostije sam udeležil, to govoričco odločno zanika. O njegovem ljubezenskem življenju in zakonu pripoveduje:

“Jože je bil zaljubljen v Ivanka Rebič, ki se je pozneje poročila s Karlom Jelovškom. Ivanka je snubil in je njeni materi p. d. Marjančenci pravil, da bo pričel trgovino z lesom. Marjančenca je rekla, da z njenim lesom že ne. Ivanka je hodila k njemu in jo je tudi večkrat slikal. Pri sliki Slovo od neveste, ki sem jo sam videl, je bila ona nevesta. Enkrat je Petkovškova mati, ki je bila tudi nekoliko čudaška, prinesla sinu kavo, ko je ravno slikal Ivanka. Takrat je nastalo nekaj govorjenja, ker menda Ivanka ni bila oblečena. Z drugimi ženskami v Verdu pa sploh ni imel opravka. Pravil pa mi je o nekem dekletu, imena pa mi ni povedal, da je hodila k njemu kot modelka, da jo je slikal. Enkrat je morala držati pred seboj roke sklenjene kot v molitvi. On pa ji je potem narisal med roke nekaj moškega in ko je potem sliko pokazal dekletu, je pričelo zelo jokati. Še danes ne vem, katera naj bi to bila. Ko je potem pričel noret, je šel gol v Ljubljano in dolgo časa ostal v vodi. Kar vseč mu je bilo, če so tačas hodile ženske čez most. Včasih smo

ga poskušali s čolnom spraviti ven, pa ni bilo mogoče. Toliko časa smo ga morali pustiti v vodi stati, da se je tam naveličal.”

Povedal sem Miklču, da mi je rajni Šimen Ogrin pravil, kako je naletel nekoč na Petkovška, ko je pod oknom svoje hiše kopal jamo. Ogrin ga je vprašal, kaj namerava, pa mu je Petkovšek odgovoril, da bo tam vsadil češpljo. Potem se je Ogrin začudil, čemu ravno pod oknom, pa je Petkovšek odgovoril, da ne more dobiti v Verdu nobenega modela. Miklč se na ta dogodek ne spominja, pravi pa, da si je Petkovšek rad kakšen podoben hec privoščil. Ko sva prišla na razgovor o Petkovškovi ženi, je povedal:

“Z ženo sta se zelo dobro razumela. Ona se je držala največ doma, čeprav je bila pravoslavne vere, je vendar ob nedeljah hodila v cerkev. Menda zaradi njegove matere. Kadar ni mogel spati, je ženo prosil, naj se pogovarja z njim. Toda ona ni mogla govoriti, kadar je ležala in če jo je mož prosil za pogovor, se je oblekla, potem sedla na njegovo posteljo in sta potem dolgo kramljala.”

Janez Furlan, naš Miklč je pa tudi hodil rad gledat, kadar je Petkovšek slikal. Pravi, da je slikal v sobi v prvem nadstropju svoje hiše, večkrat pa tudi na prostem. Petkovšek mu je rekel, naj gre s prstom po poslikanem platnu in mu potem dejal: “Mi zdaj novi” – Petkovšek se je zavedal po Miklčeven pripovedovanju, da je nove vrste slikar – “delamo sedaj z debelo barvo, tako da se čuti, če sliko s prstom pošlataš”.

Miklč pravi, da je imel Petkovšek Šubica rad in da je rad pravil, kako sta v Parizu skupaj pila, potem pa kozarce stolkla. Kazal mu je neke risbe od Jurija Šubica, Spominja se pa tudi sledečega pripovedovanja iz časov, ko je pričel Petkovšek svoja dela že uničevati. “Iskali bodo za mano moje delo, pa ga ne bodo nič

našli. Kar jaz naredim, bi lahko takoj vse prodal, če bi bil spodaj podpis Jurija Šubica". Janez Furlan misli, da je bil na sloves Šubicev Petkovšek le nekoliko ljubosumen, čeprav se je rad spominjal veselih uric, ki jih je z njim preživel v daljnem svetu.

Opombe:

- 1 Zapis napisan s strojem, hrani Arhiv Republike Slovenije v Ljubljani, sign. AS 935 Marolt Marijan. Objavljamo ga brez popravkov.
- 2 Zbornik za umetnostno zgodovino IV, 1924, str. 26 – 37.
- 3 Anton Podbevšek, Življenjska tragedija slikarja Petkovška, Slovenski narod, 21. junij 1930.
- 4 France Mesesnel, Jožef Petkovšek slovenski slikar, Ljubljana 1940, zbirka Pogledi 4/5.

FRANCIS JAGER - DUHOVNIK IN ČEBELAR

MLADOST

V rojstnem in krstnem listu Farnega urada na Vrhniki je zabeleženo, da je bil sin Andreja Jagra in Katarine Jager, roj. Primožič, rojen 2. aprila 1869, krščen za Franca. Jagrovi so stanovali v železniški čuvajnici št. 365A nad Bistro. Danes te stare čuvajnice ni več, ker je bila leta 1909 zgrajena druga, označena s številko 674, leta 1938 pa so jo označili s številko 449. Še danes je ta zgradba namenjena za stanovanje.

V Jagrovi družini je bilo osem otrok, med njimi le ena deklica. Franc je bil najstarejši. Oče Jager, ki je bil železniški čuvaj, je vzdolž tirov odstranjeval kamenje, ki je občasno padalo z brežine, in tako skrbel za varnost železniškega prometa. Družina, še posebno otroci, so svoj vsakdanjik preživljali v naravi. Bližina gozda je otroke navdajala z občutkom prostosti in svežine. Franc je imel obilo možnosti, da je užival v naravi, in tako si je tudi pridobil ljubezen do živali. Ker je bil oče premeščen, so se preselili v Ivanje selo. Franc se je v kasnejših letih rad spominjal mladosti in dogodkov iz tistih časov. V razgovoru z novinarjem je aprila 1940 povedal:

“Mati je sedela pred hišo in pripravljala za kosilo. Lupila je krompir in k njej je prišla srna in ji iz naročja jedla lupine. Bili smo zadovoljni in srečni, saj smo pri hiši imeli in doživeli marsikaj. Imeli smo vsega, samo denarja ne.”

V šolo so Franc in njegovi bratje in sestra hodili v vas Rakek, kjer je bila majhna šola. Učitelj je imel tudi čebele in prvo vedenje o čebelah je Franc dobil pri svojem učitelju. Boljši učenci,

ki so želeli nadaljevati šolanje, so se z desetimi leti pričeli učiti algebro, z enajstimi pa še grščino in latinščino. Ko je prišel čas izpitov, so učencem dali po en dan za vsak predmet in vsak je bil posamezno izprašan.

73. Francis Jager, verjetno ob posvetitvi v duhovnika leta 1892.

Od 1880. leta dalje se je Franc šolal v gimnaziji v Ljubljani. Pri svojih dvanajstih letih se je učil nemščine in že občutil pritisk močnejših nemških sosedov, ki so vsiljevali nemški jezik in nemške šolske knjige ter uvajali nemške učitelje v takratne šole. Dvanajstletniki, domoljubni in občutljivi mladi Slovenci, so v šoli vsi govorili nemško. Jager je z grenkobo povedal, da je nekoč prišel v njihovo šolo na inšpekcijo avstrijski cesar Franc Jožef in edino, za kar jih je pohvalil, je bilo, da so na dobri poti pri učenju nemščine. Še po 50 letih se je z bridkostjo spominjal teh preteklih časov. Na vprašanje, kaj se je potem zgodilo, da je odšel v Ameriko, je z nasmeškom odgovoril:

“To je resnična in napeta zgodba, ki sega nazaj k tem nemškim profesorjem. Mladi šolski

prijatelji smo z ogorčenostjo zamerili prisilo, s katero so nam uvajali drug jezik, mimo našega, in vedno predstavljali njegove prednosti pred našim. V šoli smo imeli med seboj tudi nemškega dečka. Karkoli je on naredil ali rekel, je bilo prav, in karkoli so naredili ali rekli slovenski dijaki, je bilo narobe. Nemško naravnanih je bilo v razredu troje, ki so držali skupaj in bili kot vzor v vsem, in vse razsodbe so bile neizogibno njim v prid. Grenkoba in mržnja v nas je bila vedno večja. Končno je preskočila iskra: nemški profesor Nedwed je vrgel knjigo v enega izmed dečkov. To je bil znak za upor. Učenci so prijeli črnilnike ali karkoli je prišlo pod roko in z zamahom stvari metali proti učitelju. Noben črnilnik ni zgrešil tega odličnega cilja. Sledila je preiskava in šestnajst dečkov je bilo zaprtih v šoli in posamično kaznovanih. Toda to ni bilo najhujše. Zgodilo se je namreč dva meseca pred končnimi izpiti za nadaljevanje študija na univerzi – pred ciljem, za katerega so dečki delali več kot 10 let. Sledil je disciplinski ukrep za "črnilnikarje". Do zadnjega vsi smo bili očrtnjeni za vselej. Nemški profesor nas je poklical predse in dejal: "Pojdite domov in povejte staršem, da je za vas bolje, da greste kopat jarke, ker za vas ni bodočnosti ne v Avstriji, ne v Italiji!"

Ni jim bilo dovoljeno zaključiti šolanja, niso mogli upati na kakršno koli službo, tako rekoč opleli so! Kaznovanje je zadelo tudi njihove starše. Otroci so izhajali iz revnih vasi in starši so želeli izobraziti svoje otroke. To veliko upanje je propadlo. Nesrečni in prestrašeni so se dečki bali iti domov. Večina dijakov je dobila slab red iz vedenja, bojevitejše pa so izključili iz šole. Jagrova mama je šla prosit ravnatelja in dovolili so, da so izključeni dijaki smeli končati razred. Za nadaljnje šolanje bi morali plačati šolninsko kazen, ki je bila 20 goldinarjev za vsakega. Za Jagrove je bilo to preveč in Franc Jager je premišljeval, ali naj se loti kakšnega obrtniškega dela ali pa bo ostal "faliran študent".

Dober Jagrov prijatelj je bil njegov sošolec iz istega razreda, ki je imel strica duhovnika v hribovski vasi, Sv. Katarini nad Medvodami. Ta žal ni bil preveč prizanesljiv do svojega nečaka. Kot vedno, je imela prijazna stričeva kuhinja odprta vrata za lačne fante in včasih hribov željnega nečaka. Tako sta tudi tokrat v župnikovi kuhinji poskusila srečo oba dijaka, brez denarja in hrane. Ko sta prihajala k njemu, sta s poti slišala, da je stric pripravljaval večerjo v pričakovanju obiska iz Amerike. Prav tedaj je namreč prišel na obisk iz Amerike misijonar Janez Metod Solnce, ki je želel pridobiti nekaj slovenskih fantov za študij bogoslovja v Ameriki. Oba mlada fanta, stric in obiskovalec iz Amerike so skupaj sedli in jedli pečenega zajca in druge slastne jedi. O, kako so jedli! Naslednje jutro je gospod Solnce vprašal fanta, ali bi bil kdo od njiju pripravljen iti z njim v Ameriko: "Plačam mu vozovnico!" Stric je rekel, da noben njegov nečak ne bo šel nikoli v Ameriko, za Franca Jagra pa je bila to dobra priložnost, ki se je je oprijel v trenutku, ko se je zdelo, da so mu doma vsa vrata zaprta.

"Dobro, če si trdno odločen iti, te vzamem s seboj, le s tvojimi profesorji moram še prej govoriti," je rekel gost iz Amerike. To je bila za Franca žalostna novica, saj si je kar predstavljal, kaj mu bodo profesorji povedali o njem. Še najslabše pa je bilo, da so fantje zaradi zgodbe s črnilnikom dobili slabe ocene iz verouka, kar naj bi še poslabšalo njihov položaj. Franc je sicer okleval, ali naj zgodbo pove ameriškemu patru, vendar se mu to ni zdelo posebej smiselno, ker mu ta po vsej verjetnosti ne bi verjel. Za Franca je bil pravi čudež, ko je čez nekaj dni prejel sporočilo, v katerem mu je pater pisal, da je po razgovoru z ravnateljem ugotovil, da v Ameriki rabijo natanko takšne fante, kot je on. Toda največja težava je bila, da je bil Franc star 16 let in kot vojaški obveznik ni mogel zapustiti domovine. Obeti so bili slabi, tako rekoč brezupni. Šestega februarja 1887 se je z misijonarjem Janezom Metodom Solncem odpravil

v ZDA. Kupila sta karto za vlak, prvi razred do Bremna, in za ladjo v Ameriko. Misijonar mu je naročil: "Ne odgovarjaj na vprašanja in se delaj, kot da ne razumeš jezika." Jager je pripovedoval:

"Sedel sem in se delal, kot da berem časopis (ta je bil v angleščini). Sprevodnik je prišel in se pogovarjal s patrom, ta pa je dejal, da deček potuje z njim. Kontrolor se je s tem zadovoljil! Prvega aprila 1887 sva prispela v New York, od tam pa v mesto St. Paul v državi Minnesota."

Tako je odšel iz Evrope z zvijačo, brez vseh dokumentov. V St. Paulu je vstopil v kolegij St. Thomas in postal Francis Jager. Po treh letih je na državni praznik imel svoj prvi nastop v angleščini.

DUHOVNIK IN MISIJONAR

Študiral je bogoslovje. V času, ko je bil še študent, je moral pisno zaprositi ljubljanskega škofa, takratnega knezoškofa Jakoba Missio za odpustnico, to je dokument, s katerim ga škofija izpiše iz svoje evidence in prepusti drugi škofiji. Odpustnico so mu izdali 13. aprila 1890 in jo je podpisal dekan stolne cerkve v Ljubljani Henricus Pauker. V duhovnika je bil posvečen 17. decembra 1892. leta in bil takrat najmlajši nameščeni duhovnik v škofiji. Prve štiri mesece je deloval kot katehet v deški reformistični šoli (Boys Reform School) v kraju Red Wing. Nato je bil nameščen kot kaplan v župnijski cerkvi Ascension Church v mestu Minneapolis. Kmalu je bil imenovan za župnika in začel ljubiteljsko čebelariti z nekaj panji, tudi zato, ker je osebno zabredel v dolgove in ni vedel, kako jih bo poravnal:

"Upniki so pričakovali, da jim posojeni denar povrnem, do česar so seveda imeli pravico. Nisem pa vedel, kako naj to storim. Vsi ti dolgovi so tako pritiskali name, da nisem mogel spati. Potem sem neko noč potožil Bogu: "Že sedem let se trudim po svojih najboljših

74. Francis Jager, fotografija objavljena 29. aprila 1940.

močeh, da bi delal v Božjo slavo, sedaj pa ne morem več. Ljubi Bog, sedaj si ti na vrsti!" Prav nič nisem bil ponižen, predrzen sem bil, a olajšanega srca sem šel spat. Potem sem zaspal in sem sanjal, da sem hodil pod sadnimi drevesi v polnem cvetju in po vsem so bili roji čebel. Naslednje jutro je bila nedelja, in ko sem šel zgodaj v cerkev, sem prišel pod cvetoče slivovo drevo, kjer so rojile čebele. Za cerkvijo sem dobil zabož, šel sem in položil zabož na tla pod drevo. Vidite, kako mi je prišel na pomoč čudoviti učitelj, ki sem ga imel na Rakeku, ki me je podučil, da sem vedel, kako se to naredi. Potem sem dobil knjige o čebelarstvu, jih preštudiral in prvo leto imel šest ali sedem panjev. Naslednje leto sem jih imel 40. Iz njih sem vzel satje in iztočil med, 8 ton iz 40 panjev. S tem sem si opomogel in poravnal osebne dolgove."

Za župnika je bil postavljen oktobra 1893 v župniji Marshall. Minnesotski nadškof Joannes Ireland mu je 19. 6. 1894 vročil dokument z vpisanimi podeljenimi pristojnostmi, povezanimi z duhovniško službo znotraj škofije, vse do preklica. Iz Marshalla je deloval, oskrboval in kot misijonar upravljal nova področja. Izkazal se je kot odličen organizator, zato so mu predstojniki zaupali ustanavljanje novih duhovnih postaj

in župnij ter gradnjo cerkvenih objektov. Za to obdobje petih let je kasneje sam izrazil, da so bila to najbolj plodna leta v njegovi misijonski službi. Pod njegovim vodstvom je bilo v času njegovega delovanja zgrajenih več cerkvenih objektov, posejanih v krajih Ghent, Minneoha, Russell in Cottonwood. Nato je nadaljeval gradnje, za katere je načrte izdelal njegov brat John Jager, ki je za njim prišel v Ameriko. To so Touton, Canby, St. Leo in Clara City. Obiskoval je tudi naselbine Tracy in Springfield.

Do leta 1898 je bil župnik v kraju St. Leo, potem pa je prišel v Minneapolis, v cerkev sv. Elizabete, in tam ostal deset let, do leta 1908. Takrat je bil premeščen v župnijo St. Bonifacius, kjer je po načrtih brata arhitekta zgradil župnišče, dvorano in šolo ter prenovil cerkev. Nakupil je 100 panjev čebel. Razvil je čebelarstvo in zasadil sadovnjak.

Maja 1909 je v župnijo prišel na birmanje nadškof John Ireland. Po opravljenih obredih so zapregli konje in se odpeljali po višavju vzdolž jezera. Potovanje z vprego je bilo takrat nekaj normalnega, včasih tudi do 40 milj daleč (okrog 60 km). Nadškof je občudoval lepoto krajine in izrazil željo, naj bi tam zgradili novo območje katoliške cerkve. Vanj je bila vključena vasica Mound ob jezeru Minnetonka. Prišli so do stare gozdarske šole, ki je bila namenjena za prvo visoko šolo v Moundu, tedaj pa je bila na prodaj. Patru Jagru je dal nadškof 100 dolarjev in zaprosil, naj se gre pogajat za nakup. Mesec dni kasneje je nadškof spet prišel in kupili so šolo za 2000 dolarjev. Šolo je pater Jager začel preurejati v cerkveno šolo in v juniju so že imeli prvo sveto mašo. Sledila je gradnja cerkve, ki je bila dokončana 10. septembra 1909. leta in se je imenovala cerkev naše Gospe ob jezeru (The Church of Our Lady of the Lake in Mound).

Francisa Jagra so med prvo svetovno vojno, 1917. leta, poslali na Balkan, na solunsko fronto. Vrnil se je naslednje leto, nazaj v župnijo

75. Mound, zadnja Jagrova fara.

sv. Bonifacija. Leta 1921 je bil postavljen za župnika v Moundu (The Church of Our Lady). Pokazale so se potrebe po gradnji nove cerkve za letoviščarje in nove priseljence. Načrte je izdelal arhitekt John Jager, župnikov brat, gradnjo so končali do junija 1923, župnišče pa do leta 1934, ko so slovesno praznovali srebrni jubilej obstoja župnije in tudi jubilej Francisa Jagra. Nadškof se je zahvalil Jagru za vodenje gradnje 13 cerkvenih zgradb, poudaril pa je, da se mu zdi zadnja, ki je kot majhen dom, najprijaznejša. To je bila tudi izpolnitev dolgoletnih nadškofovih sanj.

ČEBELAR

Francis Jager je s čebelarstvom obširneje začel v župniji St. Bonifacius po letu 1908. To je bilo lepo kmečko področje in Francis Jager je tu dokupil 40 akrov sveta na robu sv. Bonifacija in zgradil čebeljak, saj je bilo območje odlično za čebelarjenje. Na prejšnjem mestu v St. Elizabeth je imel težave, ker so bile čebele preblizu prebivalcem in so ti njegovemu čebelarjenju nasprotovali, ker so se bali čebeljih pikov. Dopovedoval jim je, da čebele ob rojenju ne pikajo, pa ljudi ni mogel potolažiti. Tudi za izletavanje so imele čebele premalo prostora. V St. Bonifaciusu je število panjev povečal na okrog 100 in njegovo uspešno čebelarjenje je ugodno vplivalo na okolico.

Uvrstil se je med priznane vodilne čebelarje in strokovnjake za čebelarstvo. Svet državn

univerze v Minneapolisu ga je 1913. izvolil in povabil za prvega profesorja čebelarstva na kmetijskem oddelku (Department of Agriculture). Tako je naš rojak Francis Jager med prvimi Slovenci dosegel čast univerzitetnega profesorja v Ameriki. Bil je eden najodličnejših minnesotskih čebelarjev. Imenovali so ga za predstojnika odseka za čebelarstvo in vodjo kmetijske poskusne postaje (Agriculture experimental Station of State University), nazadnje pa še za svetovalca v kmetijskem ministrstvu. Poleg tega je v Minnesoti s poljudnimi govori, predavanji, tečaji in zborovanji oral ledino ter prigovarjal državljanom, da čebelarstvo kot postranska panoga kmetijstva in kot ljubiteljska dejavnost prinaša dobiček in zadovoljstvo. Iz njegovih nastopov in sodelovanja z ljudmi je očitno, da je bil zelo priljubljena in očarljiva osebnost.

Prve članke je Francis Jager objavil že pred prvo svetovno vojno v ameriških čebelarških glasilih, in če bi hoteli sestaviti Jagrovo bibliografijo, bi morali pregledati posamezne letnike American Bee Journal, Gleanings, Bee Culture ter Special Bulletin, ki ga je izdajala kmetijska poskusna postaja Univerze v Minnesoti. Med njegovimi deli najdemo predvsem članke o čebelarstvu. V svoji stroki je dosegel najvišja priznanja in sloves

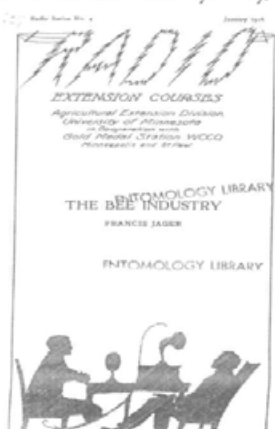

FATHER JAEGER AND HIS BEES

76. Francis Jager ob panju čebel

vrhunškega strokovnjaka po vsej Ameriki. V sosednjo Kanado so ga povabili, da je predaval posamezna poglavja iz čebelarstva na univerzi v Regini. Jager je objavil v University of Minnesota Agriculture Extension Division Bulletin dosežke svojih raziskav "O obnašanju in aktivnosti čebel" (Habits and Activities of Bees). V drugih razpravah in poročilih je obravnaval območja, razmere in možnosti za čebelarjenje v državi Minnesota. Poklicna glasila čebelarških organizacij so bila polna drobnih vesti, navodil in opisov njegovih izkušenj, še bolj pa so zanimiva njegova poročila in pisma s potovanj po raznih krajih ZDA. Maja 1927 je bil na primer v 22 državah na jugu, med drugim je obiskal Florido, Georgio, Alabamo, Lousiano in Teksas ter številne zelo pomembne strokovnjake. Obiskal je več čebelarjev, ki so imeli tudi po več kot tisoč čebeljih družin. Čebelarjem v Quinnu je poslal 12 matic italijanske čebele za parjenje s troti kranjske čebele. V čebelarni Cook so tedaj že uspešno umetno osemenjevali matice. Sam se je posvetil selekciji, vzreji in razširjanju čebeljih matic ter pridelovanju medu v satju, ki je imelo višjo ceno kot točen med.

Radijske oddaje, ki so imele izobraževalni namen, so januarja 1926 v program vključile šest nadaljevanj, ki jih je napisal Francis Jager. V

77. Naslovnica cikla Jagrovih predavanj o čebelji industriji.

ENTOMOLOGY LIBRARY
ENTOMOLOGICAL SOCIETY OF AMERICA

Give Bees Good Winter Quarters

The winter losses of bees in Minnesota are great every year. Beekeepers can reduce these losses by preparing their bees for winter and giving them good winter quarters.

The chief factors causing the winter losses are: insufficient food, poor food, dampness, lack of air, the breaking of clusters, and low temperatures. A question arising will naturally be: In the matter of bees, is a winter in small, the cluster rather granular enough bees or large for bees? It gets worse and the bees freeze. In the fall each colony should be treated into one big colony.

Bees must eat in the winter in order to generate heat. They must have about forty pounds of honey when they go into winter quarters. If they are short, they should be supplied early with treacle (syrup) or fed sugar syrup. (Do not feed water!) Honey is good food for bees in winter also. All things being equal, the amount and source of winter honey should be increased.

Dampness in a cellar causes the bees to freeze and the wax will not cover to get wet and moldy, and the bees perish. Bees will not eat and feed well. Food so will cause excitement, and the bees will scatter and die. Encourage young bees in winter in fall.

The present style of wooden frames divides the box cluster in winter into narrow spaces, and the bees are unable to pass from one space to the other. When the bees cluster together during winter, they will fill the cracks between the frames. The best method is to divide their frames for the winter into one space each around the frames. It took in a warm year they are open even in winter. In long-continued and severe cold the bees may not be able to move along the frames and they will accumulate in the longer winter in half of the colony.

Bees should be kept in a cellar at a temperature of about 40 degrees. Very strong colonies, however, will survive almost any degree of cold. In boxes well protected with leaves, sawdust or shavings, bees have survived in Minnesota very successfully, especially in sheltered situations.

Cluster wintering is an ancient practice. The beekeeper should be sure to have a warm, dry, dark, well-ventilated cellar for his bees and they should not be disturbed during their winter sleep.

With the best of our many subsidies we can not afford to neglect that there is still a great deal to learn about the bees suitable for wintering.

Francis Jager, University Farm, St. Paul.

78. Ena Jagrovih razprav o čebelah.

njih je opozoril na gospodarski pomen čebelarjenja, opisal delo čebelarstevskih organizacij in na kratko pojasnil nekatere biološke osnove čebelarjenja.

1. Pridnost čebel

Ekonomska vrednost čebel je dvojna: dajejo med in vosek in so obenem oprashaľvalke cvetov, zato igrajo pomembno vlogo tudi pri pridelavi sadja in semen. Letna tržna proizvodnja medu v ZDA znaša 200 milijonov funtov (tj. 90 milijonov kg). V Minnesoti enajst tisoč čebelarstev pridelata letno 7 milijonov funtov (tj. 3 milijone 175 tisoč kg) medu. Povprečna proizvodnja na panj znaša 80 funtov (ali 36 kg), povprečna poraba pa 2 do 3 funte na osebo (ali dober kilogram). Po proizvodnji medu je Minnesota razdeljena na tri dele: pretežno gozdnati del povprečno 60 funtov na panj, poseke povprečno po 90 funtov in prerije Red River Valley 125 funtov. Največ čebelarjev v Minnesoti je okrog velikih mest in na jugu države. Pomembno vlogo imajo čebele pri oprashaľvanju jablan, sliv, malin, jagod, kumar in detelj.

2. Čebelarji v Minnesoti

V Minnesoti je 2100 čebelarjev, ki imajo od 1 do 1000 panjev. Delimo jih na amaterje in profesionalce. Amaterji imajo po nekaj panjev za opazovanje in veselje ter pridobivajo med za domačo porabo. Sem spadajo tudi "klubi

dečkov in deklic, ki se ukvarjajo s čebelarstvom". Profesionalnih čebelarjev je okrog 400. En čebelar obvlada 250 družin, če pa zaposli delavce, proizvodnjo lahko podvoji ali potroji. Od čebelarjenja se zaradi nizke cene medu ne da obogateti, daje pa lahko dodatni zasluček. V času krize v kmetijstvu ne priporočamo profesionalnega čebelarjenja. Pri povečevanju proizvodnje priporočamo vložek enoletnega dobička in na začetku tudi ne velikega vlaganja. Posebej pomembne so tudi žene čebelarke, saj s svojo natančnostjo in spretnostjo dobro opravljajo čebelarstvo delo. Vendar je še vedno devetkrat več čebelarjev kot čebelark.

3. Veselje in dobiček pri čebelarjenju

Nekateri čebelarji zaradi veselja, drugi zaradi koristi. Prvi čebele opazujejo in se od njih učijo. Ločijo moške in dve vrsti ženskih čebel. Odkrili so, da troti pravzaprav nimajo očeta, ampak so samo potomci svoje matere, saj ta sama določa spol potomstva. Čebele imajo odlično organizacijo, pri njih je gospodarnost z materialom, časom in delom dosegla popolnost. Opazujejo njihovo obnašanje od delu, vojnah in gradnjah, kar je zelo poučno tudi za študente. Zasluček prihaja od prodaje medu in voska. Proizvajalec dobi 10 do 15 centov za funt. Proizvodnja medu je lahko cenena, ker ni treba dragih stavb, ne nakupa zemljišča, ne pridelovanja paše, saj se čebele

79. Čebelnjak v St. Bonifaciusu.

lahko pasejo na sosedovem. Izjemoma je potrebno dodatno dokrmeljati za zimo. Za uspeh je potrebnih več stvari. Majhne napake se pogosto pokažejo v izpadu pridelka. Zahteve pa so naslednje: moderna oprema, dovolj paše, dober genetski material, mlade, plodne matice, bližina trga in dobro znanje čebelarja ter volja za pravočasno opravljanje del, ki so potrebna. Pomembno je, kako čebele prezimimo in zagotovimo, da bodo na višku moči, ko se začne medenje, in kako preprečimo rojenje in bolezni. To so glavni dejavniki, po katerih ločimo uspešne čebelarje od neuspešnih.

4. Med kot hrana

Včasih, ko se je človek prehranjeval z naravnimi živili, mesom, sadjem, mlekom, kruhom in medom, je bila ljudem to glavna hrana. Danes, ko so police trgovin polne neštetihi industrijskih izdelkov z bleščečimi nalepkami, med v prehrani ne zavzema tistega mesta, ki mu upravičeno pripada. Med je, podobno kot mleko, naravna hrana, ki je primerna za uživanje brez predelave. Čebele pravzaprav predprebavijo rastlinske sladkorje in taki sladkorji so polnovredna energijska hrana, ki jo telo lahko izrabí. Sledi razlaga kemizma pri nastajanju medu in njegove sestave ter podatke, da je bil med edino sladilo do pojava proizvodnje sladkorja iz sladkornega trsa ter da ga ta ni izrinil iz zdravstvenih ali prehranskih razlogov, ampak zaradi enostavne predelave. Poudarja pomen medu v prehrani otrok, pri kuhi in peki, v medicini in drugod.

5. Značaj čebel

Podrobno opisuje socialno strukturo v čebelji družini in naloge posameznih članov. Obrazloži reprodukcijski cikel in pojasni vlogo čebelarja pri točenju medu.

6. Državne in vladne podpore za čebelarje

Zvezna vlada v Washingtonu ima odsek za čebelarstvo (za raziskave in svetovanje). 17

zveznih držav ima na državnih univerzah bodisi neodvisne odseke za čebelarstvo ali pa sekcije odsekov za entomologijo in skrbijo za širjenje čebelarskega znanja. Prva med njimi je bila Univerza v Minnesoti. Z raziskavami in svetovanjem skrbi za razširjanje čebelarskega znanja. Svetovalci so študirali na univerzi in prek obiskov, delavnic ter z navodili pomagajo čebelarjem. Nenazadnje tudi radijske oddaje dosežejo široko publiko. Gimnazije ponujajo čebelarske tečaje, na voljo so premije za čebelarske razstave. Organiziran je državni nadzor nad pojavljanjem bolezni čebel (inšpekcijska služba). Združenje čebelarjev v Minnesoti je že 30 let opora pri čebelarski proizvodnji. Organizirane so okrožne zveze, ki naj bi se povezale v trgovsko organizacijo. Obstajajo tudi združenja dečkov in deklic, bodočih čebelarjev, in sedem časopisov, ki informirajo čebelarje. Na nacionalni ravni deluje Honey Producer's League, ki uravnava trgovino z medom. Univerza letno odgovori na tisoče pisem čebelarjev in razpošilja 15.000 čebelarskih biltenov.

Po vrnitvi s solunske fronte 1918. leta je Francis Jager še 10 let predaval čebelarstvo na minnesotski državni univerzi. Kot profesor je imel več priložnosti za razvoj čebelarske stroke in organizacijo čebelarstva raziskovalnega in podjetniškega tipa. Že kot zasebnik je preizkusil razne evropske panje, med njimi panj AŽ, od ameriških pa Dadan-Blatov in Langstrot-Rootov sistem čebelarjenja. Odločil se je za slednjega, ker je preprost, cenen in uspešen, saj omogoča največje donose kakovostnega in sortiranega medu.

Jager bi najraje čebelaril s kranjskimi čebelami, ki so pridne in snažne, ki najbolj enakomerno gradijo in zapolnjujejo med. Iz Slovenije je dobil satje, pokrito z belimi kavicami, in nekaj matic, ki so se mu skrižale. Preizkusil je kavkaško čebelo, vendar je ni priporočal, ker preveč lepi satje, da je prav težko dobiti lep, snažen in

čist med. Zato se je Jager odločil za tripasaste italijanske čebele.

Francisa Jagra so 31. oktobra 1928 na njegovo željo upokojili. V pismu na entomološki oddelek ministrstva za kmetijstvo ne navaja razlogov za odstop, pač pa zagotavlja in upa, da je odsek za čebelarstvo pri univerzi utrjen. Želi, da bi na njegovo mesto imenovali prvorazrednega naslednika, s katerim bodo čebelarji radi sodelovali.

Poleg čebelarjenja se je Jager ukvarjal s sadjarstvom in vrtnarstvom ter prejel nekaj diplom za delo ter priznanj za razstavljeno sadje in zelenjavo. Zadnja leta je Francis Jager prek zime zaradi boljših podnebnih razmer in umika pred hudim mrazom prebil pri čebelah, ki jih je namestil v Lousiani v Alexandriji (približno 1200 km južneje od Mounda), kjer je imel čebeljak za vzrejo čebel in matic za svojih 300 panjev v Minnesoti. Tudi leta 1940 je prišel v Aleksandrijo in bil na obisku pri škofu Danielu Desmondu. Na tem kratkem obisku je zbolel in v bolnišnici 30. januarja 1941 umrl.

PREDSTAVNIK AMERIŠKEGA RDEČEGA KRIŽA V SRBIJI

Leta 1914 se je imperij centralnih sil – nemški, avstro-ogrski in turški – razširil čez vso srednjo Evropo na bližnji vzhod. Tem se je 1915. pridružila še Bolgarija. Proti njim so se borile zavezniške sile: Velika Britanija, Francija, Rusija, Japonska in Srbija. Srbija je bila kot balkanska država skoraj 500 let pod turško oblastjo, vendar je preganjano ljudstvo večinoma ohranilo jezik in prvotno vero. V 19. stoletju je turška oblast oslabela in za balkansko ozemlje sta se vse odločneje zanimali Rusija in Avstrija. Leta 1912 so ustanovili Balkansko zvezo, s katero so se narodi hoteli upreti turški oblasti. Članice so uradno zahtevale lepše ravnanje s kristjani, v resnici pa so se hotele polastiti preostanka turškega ozemlja v Evropi. Ob sklenitvi london-

skega miru (maja 1913) je Bolgarija precej pridobila, Srbija pa izgubila. Po bukareškem miru (avgust 1913) sta si Srbija in Grčija razdelili Makedonijo. Za Avstro-Ogrsko je precejšnja nevarnost pomenila t. i. velika Srbija. Atentat na avstrijskega nadvojvodo v Sarajevu (1914) je služil Avstro-Ogrski za izgovor, da je napadla Srbijo. Začela se je prva svetovna vojna. Zavezniškim silam se je 1915. leta pridružila še Italija, naslednje leto Portugalska in Romunija, 1917. leta pa še ZDA in Grčija.

V času prve svetovne vojne, potem ko se je Amerika pridružila zavezniškim silam, je bil Francis Jager 1917. leta predstavnik ameriškega Rdečega križa na Balkanu. Zaradi znanja jezika in zavzetosti za domovino ga je ameriški Rdeči križ imenoval za člana poročevalske enote pri ustanovljeni pomožni akciji za slabo oblečene in lačne žrtve vojne na Balkanu. Naročili so mu,

80. Major Francis Jager v opustošeni pokrajini ob Črni reki na ozemlju današnje Makedonije septembra 1918.

naj napiše poročilo, in po treh mesecih se je vrnil v Ameriko ter izposloval izdatno pomoč. Zvezna vlada ga je imenovala za načelnika akcije v činu ameriškega majorja in mu dodelila spremstvo še štirih kapetanov: kap. Coates P. Bull, učitelj za kmetijsko strojništvo, kap. John Jager, arhitekt, stavbenik, njegov brat, kap. dr.

Caryl B. Storrs, računovodja, in kap. Sam R. Moffett, učitelj za strojništvo. Dala mu je tudi široka pooblastila, da najame ladjo, nakupi živila, obleke, semena za setev ter orodje in stroje. V pošiljki je bilo 40 traktorjev in plugov, sejalniki in kosilniki, 20 avtomobilov za tovorni in osebni prevoz, parni mlin in parna žaga. Vse blago je bilo v zabojih z napisom: Father Jager – Serbian Relief. Kljub divjanju podmorniške vojne na Atlantiku se mu je posrečilo blago prepeljati z ladjo Rochambault v Marseilles, po pretovoru pa so jo odposlali v zaledje solunskega bojišča. Blizu kraja Kremljani je arhitekt Jager postavil taborišče, priučeni Srbi so sestavili avtomobile, traktorje in stroje. Srbski prestolonaslednik Aleksander je določil, da so delovali po dolinah in planjavah med Bitolo, Florino in Vodeno, sedež pa so prenesli v Bač. Učitelji so usposobili domačine in taboriščnike za ravnanje s stroji. Obdelali so polja, želi žito, sušili seno, katerega so v nepretrganih vrstah nosači nosili za bojno

ste nam rešili konjenico!” Kasneje se je zahvalil amerškemu Rdečemu križu, Francis Jager je prejel “red sv. Save tretjega razreda”, obenem pa so bili odlikovani tudi člani njegovega spremstva (17. 9. 1917).

Major Francis Jager se je seznanil z generalom Mišičem, ki ga je zaprosil za šest do deset slovenskih duhovnikov, ki naj bi med katoliškimi prostovoljci Slovenci in Hrvati ter okoli tisoč slovenskimi prostovoljci iz Amerike delovali kot vojni kaplani, saj “za moštvo v vojni ni nič bolj učinkovitega, kot je dober katoliški kaplan”. Ker jih je konec vojne prehitel, duhovnikov niso dobili, Jager pa je šel v spremstvu zdravnikov za prodirajočimi Srbi proti severu. Pomagal je ranjencem, tolažil umirajoče, pisal pisma in oporoke, kot pravi samaritan. Po strašnih naporih in neprespanih nočeh ga je objela slabost in je padel v nezavest. Zavedel se je šele čez nekaj dni v gorski vasi Skočivir. Po preboleli boleznini se je vrnil v Ameriko. Konec leta 1918 so ga namestili v Mound, kjer je do smrti “pasel duše in čebele”.

VIRI:

1. Adamič, F. (1986) Francis Jager (1869–1941), Obzornik, 1986
2. Jager F. Give Bees Good Winter Quarters. University farm, University of Minnesota, St. Paul, Minnesota.
3. Jager, F. (1926) Radio Extension Courses Januar 1926, The Bee Industry, Radio series No. 4: 1–7.
4. Minneapolis Star Journal, februar 4. 1941
5. Minneapolis Star Journal, januar 30. 1941
6. Oxfordova enciklopedija zgodovine (1993) 2. knjiga, (R. Blake, ur.) str. 22 in 226, DZS Ljubljana.
7. The WACONIA PATRIOT, february 6. 1941
8. Enciklopedija Leksikografskog zavoda zvezek 6, str. 69, Zagreb, 1969
9. Vivian Thorp (1940) How America – And a Dream About Bees – Brought Success, Security to Father Jaeger. Minneapolis TIMES TRIBUNE, April 20: 15–16.

81. Zahvala predsednika ZDA Francisu Jagru 11. aprila 1918 za uspešno poslanstvo na Balkanu v prvi svetovni vojni.

črto, da so nahranili sestradane in onemogle konje na fronti. Ob obisku vrhovnega poveljnika solunske fronte maršala Franchet d'Espereyja je prestolonaslednik Aleksander potrdil: “Vi

NAŠ ROJAK – ARHITEKT IVAN (JOHN) JAGER

Janez Jager se je rodil 16. maja 1871 v čuvajnici št. 365 A nad Bistro. Oče je nato premeščen v Ivanje selo in Janez obiskuje šolo na Uncu. Družina se je preselila še v Loko pri Zidanem Mostu. Po ženini smrti se leta 1880 oče odpravi v Ameriko, kjer čez deset let umre.

Janez v Ljubljani konča realko. Profesor Franc Levec ga navduši za panslavizem, jezik, etnografijo in predvsem ga narodno prebudi. Dijaki ustanovijo tajno društvo SLOGA. Janez prijateljuje z Ivanom Cankarjem, Dragotinom Kettejem in Josipom Murnom. Jager navdušeno zbira narodno blago, skicira, piše in fotografira. Po končani realki je domači učitelj pri sodniku Erhatici v Ribnici. Leta 1892 se vpíše na dunajsko tehniko in postane asistent pri profesorju Gruberju.

Na Dunaju se slovenski študentje povežejo v KLUB SLOVENSkih TEHNIKOV in združijo svoja razmišljanja o tem, da moramo Slovenci razviti svojo industrijo. V klubu deluje tudi Kotnik iz Verda. Študentje so dejavni tudi v akademskem društvu Slovenija. Jager se na Dunaju druží z Jožetom Plečnikom, Rajkom Nahtigalom, Vladimirjem Levcem, Otonom Župančičem in seveda tudi z Maksom Fabianjem.

Na Dunaju na Jagra močno vpliva Otto Wagner, profesor na umetnostni akademiji in veliki reformator dunajske arhitekture. Wagner v svoj krog pritegne tudi Plečnika in Fabianija. Oblikuje se trojica slovenskih arhitektov, pri katerih pa Ljubljana ne naroča del, ker jih še

ne priznava. V Ljubljani projektirajo drugi, po Jagrovi presoji nezreli projektanti.

Jager na prvi slovenski umetnostni razstavi v Ljubljani leta 1900 sodeluje s svojimi osnutki za likovno opremo Župančičevih Pisanic in Čaše opojnosti ter Cankarjevih Vinjet in gledališke predstave Za narodov blagor. Sodeluje tudi z ljubljanskim založnikom Josipom Schwentnerjem.

Prvo Jagrovo samostojno delo v Ljubljani je oprema za NARODNO KAVARNO Frana Krapeža v Pongratzevi hiši na Dvornem trgu v Ljubljani (kjer je danes knjižnica Otona Župančiča) v letu 1898. Kavarno je zasnoval in okrasil v narodnem slogu. Za pohištvo pa ni dobil navdiha v etnografski dediščini našega naroda, zato ga je oblikoval po svoje. Pohištvo je izdelal mizar Josip Primožič. Kavarna pa je bila leta 1932 opuščena in njena notranjost je ohranjena samo na fotografijah, saj je oprema porazgubljena.

82. Božidar Jakac (desno) pri portretiranju Ivana Jagra.

83. Oprema Narodne kavarne po načrtih Ivana Jagra.

Prijatelj iz študentskih dni Ivan Valenčič Jagru zaupa načrt prezidave stanovanjske hiše in hleva v Trnovem pri Ilirski Bistrici. Jager dobi v izdelavo tudi načrta za gostilno in zadružno mlekarno v Trnovem pri Ilirski Bistrici v letu 1900.

Jager sodeluje na natečaju za idrijski magistrat, za župnišče v Žireh in mestno ledenico v Tivoliju v Ljubljani.

Leta 1901 izdela načrt za vodnjak – spomenik Miroslavu Vilharju v Postojni. Spomenik so odkrili leta 1906, vendar je bil med obema vojnoma uničen.

Jager sodeluje s profesorjem Maksom Fabianijem in zanj izriše mnoge načrte, med drugim za palačo PORTOIS & FIX na Dunaju, salone za pariško razstavo leta 1900 in spomenik Antonu Čehovinu v Branici pod Štanjelom. Fabiani Jagra zaposli tudi pri pripravi urbanističnih načrtov za Bielsko na Poljskem in pri načrtu za regulacijo severne-

ga dela Ljubljane. Leta 1900 Jager ne uspe na natečajih za Straussov in Lamerjev spomenik ter za Mozartov vodnjak na Dunaju. Uspe pa na natečaju za mlekarno za neko avstrijsko mlekarstvo družbo.

Poleti 1901 Jager odpotuje za bratom v Ameriko. Potuje z ladjo iz Trsta, in sicer od 4. do 8. 6. 1901 v Peking. Na Kitajskem dobi delo pri obnovi avstro-ogrškega veleposlaništva, porušenega leta 1900 v tako imenovani boksarski vstaji. V Pekingu se zelo izkaže kot inženir in organizator obnove. Ob srečanju z Vzhodom se začne zanimati za tamkajšnje umetnost, filozofijo, zlasti za nove filozofske osnove arhitekture. Ob delu začne zbirati svojo vzhodno umetniško zbirko. Zbere veliko vezenin, tkanin, okrasov, cub – tj. lesenih, izrezljanih ščitnikov za sablje –, japonskih lesorezov.

Januarja 1902 se prek Japonske napoti proti Ameriki. Jager se naseli v Minneapolisu v državi Minnesota. Že leta 1904 si postavi hišo na RED CEDAR LANE, potem ko je leta 1903 prišla za njim v Ameriko Selma (Erhovnic) in sta se poročila.

Mladi Jager, idealno razporejen, sentimentalni umetnik arhitekt, razvit pod vplivi Walterja Craneja, Johna Ruskina in Otta Wagnerja. Zrasel je v secesiji, na osnovi umetno obrtno dognane lirične arhitekture, ki opušča klasicizem. Jager je bil človek Dunaja s preloma stoletja, katerega je zaznamoval čas fin de siecla. Zaznamovan z narodnim slogom, duhom ljudske umetnosti, stilizacij in poetičnih čustev. Jager se je srečal z vzhodno umetnostjo Kitajske in Japonske. V izhodišču je bil podobno zaznamovan kot Jože Plečnik, pa vendar bolj racionalen kot kozmopolitski Maks Fabiani.

Ob delu za Ota Wagnerja se je odklonil od klasicističnih vzorov in je iskal v smeri funk-

cionalne arhitekture. V Ameriki zori v novih nazorih o arhitekturi. V Ameriki je to čas graditelja nebotičnikov in filozofa arhitekture Luisa Henrika Sullivana. Evropski modeli postanejo samo presežena osnova novih nazorov. Jager je leta 1908 posegel v boj za nove tendence v arhitekturi s spisom Zagovor novih idealov, v katerem poziva k opuščanju zgodovinskih slogov in k oblikovanju po lastnih potrebah in okusu. "Arhitektura je umetnost smotrnega urejanja omejene prostornine" je njegova misel, ki je šele čez desetletja prodrla in so jo začeli uporabljati.

Jager je aktivno posegel v urbanistično načrtovanje in razvoj Minneapolisa kot urbanist in graditelj in ga imenujejo 'GRADITELJ MINNEAPOLISA'. Leta 1905 je kupil otok na jezeru LAKE VERMILION v Minnesoti in ga po svojih zamislih uredil v študijske namene. Leta 1912 je spoznal W. Graya Purcella in postala sta dolgoletna sodelavca in prijatelja.

V svojem spisu Kaj misli inženir iz leta 1915 (prvič objavljenem pod psevdonimom) je postavil nova izhodišča na osnovi svojih spoznanj in opazovanj ter izkušenj s Kitajske. Na osnovi petero elementov materialov in dobrega vladanja je vzpostavil novo moralno podlago za arhitekturo.

Leta 1914 Jager opravi obširno študijsko popotovanje po Evropi, kjer študira mesta, muzeje, zbira dokumentacijo in naprej proučuje vzhodno umetnost po muzejih.

Ob začetku prve svetovne vojne Jager stopi na protiavstrijsko stran, sodeluje v SLOVENSKI LIGI in podpira delo odposlancev jugoslovanskega odbora. Sodeluje kot kapetan v delu ameriškega Rdečega križa na solunski fronti, v Makedoniji in kasneje pri obnovi. Zbira in študira narodno blago iz Makedonije. Za delo in zasluge dobi visoko odlikovanje tedanje Jugoslavije.

Po končani vojni ponovno izpopolnjuje svojo filozofijo arhitekture. Podobno kot arhitekt Vitruvij (Avgustov čas med leti 33 in 25 pred našim štetjem) analizira vplive, ki sooblikujejo arhitekturo – kmetijstvo, astronomijo, kemijo, geologijo, zgodovino, jezik, zdravilstvo, verstva, sociologijo – in utemeljuje arhitekturo kot interdisciplinarno vedo in umetnost.

Jager je bil ob vsem svojem študiju, delu in pisanju tudi neutrujen raziskovalec in zbiralec. Iz bogate zapuščine, ki jo je njegova žena darovala Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, je razvidno, na koliko področjih je deloval in raziskoval. Njegova dediščina je evidentirana v dveh publikacijah, saj je celotno gradivo obdelala Ana Koblar – Horetzky na 2000 kataloških listih. Dobrodošla bi bila ponovna predstavitev z razstavo za predstavitev in študijsko obdelavo. Prikaz v okviru Muzejskega društva Vrhnika je samo povzetek po objavah v slovenski periodiki in katalogu gradiva.

Jager je vse svoje življenje ohranjal stike z Ljubljano in svojimi nekdanjimi študentskimi prijatelji, s katerimi je vzdrževal pisne stike (Josip Mazi – ravnatelj realke, Fran Levec – profesor, dr. Matija Murko, dr. Anton Švigelj – ljubljanski odvetnik). Vse življenje je spremljal uspešno delo svojega prijatelja Jožeta Plečnika, dokumentiral njegove uspehe in menil, da sodi med redke velikane evropske umetnosti – genije, ki se rodijo na petsto let. Leta je pošiljal strokovno literaturo o arhitekturi Plečnikovemu učencu, njegovemu nasledniku na šoli za arhitekturo,

84. Jagrov znak za gradiva o etruščanih.

Edu Ravnikarju. Literaturo je pošiljal tudi dr. Alešu Beblerju, arhitektu Marjanu Tepini, pa tudi dr. Henriku Neubauerju za projektiranje bolnišnic. Jager si je dopisoval z Jožetom Plečnikom od leta 1898 do leta 1954, razen v letih, ko je Plečnik deloval v Pragi.

Čeprav pri nas malo znan in še slabše raziskan, je bil Ivan Jager eden od pomembnejših arhitektov in mislecev prejšnjega stoletja. Žal je vse svoje delovno življenje prebil v Ameriki, zato je doma skoraj neznan.

Po zapisu iz leta 1925 W. G. PURCELL piše Jožetu Plečniku: "John Jager je posvetil Minneapolisu okrog dvajset let dela, na katerega bi bili Slovenci lahko zelo ponosni. Jager je bil eden najbistrejših arhitekturnih mislecev in estetov ter raziskovalec skupnih rasnih temeljev arhitekture. Jager je mnoge misli formiral prvi in je v svojih razmišljanjih med začetniki arhitekturnih zasnov. Vse svoje življenje je bil pomemben filozof arhitekture in spoštovan in vse pozornosti vreden urbanist."

Jager je deloval s podjetjem W. G. Purcella in njegove družine v Portlandu v Oregonu. Sodeloval je z Edwinom H. Hewittom, lastnikom Hewitt & Brown, in sicer več kot dve desetletji, do svetovne gospodarske krize. Med letom 1923 in 1943 je bil svetovalec mestne urbanistične komisije v državni službi WPA (Work Progres Administration) in je zelo uveljavil svoje organizacijske dejavnosti. Vsa leta je spremljal razvoj svetovne arhitekture in je bil dolga leta sourednik strokovne revije NORTH WEST ARCHITECT.

STAVBE V ZVEZNI DRŽAVI MINNESOTA

1902–1906	<i>Cerkev sv. Štefana Brock Way</i>
1903–1906	<i>Cerkev sv. Bernarda Saint Paul</i>
1906	<i>Cerkev sv. Jožefa Rosen</i>
1903–1906	<i>študije za cerkve</i>
1906	<i>Vila R. Gilesa Minneapolis</i>
1907	<i>Poslovna hiša Fred Schier Co. Minneapolis</i>
1906–1907	<i>City National Bank Minneapolis</i>

Na SAZU je Jagrova dediščina shranjena v 44 albumih, vezanih v usnje, z napisom John Jager – arhitekt 1891–1959. V njih je obsežno gradivo o delu in življenju ter interesnih dejavnostih, dokumenti, memoarni zapisi, korespondenca, gradivo, raziskave. Poleg albumov je bogata Jagrova knjižnica in njegovi originalni načrti v posebni kovinski skrinji.

Janez Jager je bil predstavljen leta 1976 na razstavi, ki sta jo pripravila SAZU in Arhitekturni muzej v Ljubljani. Tekste v katalogu so napisali dr. Damjan Prelovšek, Branko Rudolf in Ana Koblar – Horetzky. Avtor je bil predstavljen z celotno zapuščino.

P. S.

Po predavanju o arhitektu Ivanu Jagru sem v knjigi dr. Nadje Zgonik *PODOBE SLOVENSTVA*, Nova revija, Ljubljana 2002, naletel na obširen zapis z naslovom *Nastanek prve narodne umetnine na Slovenskem*, v katerem avtorica obdela Jagrovo realizacijo Narodne kavarne v Ljubljani iz leta 1898 za kavarnarja Frana Krapeža. Kavarna je bila odstranjena leta 1932, oprema pa izgubljena. Dr. Zgonikova opozori, da je Ivan Jager v juniju 1898 v časopisu *Slovenski narod* v več nadaljevanjih objavil besedilo z naslovom *Kaj je naša individualnost v arhitekturi*.

V svojem pisanju je arhitekt poskušal opredeliti idejne predpostavke o tem, kakšna naj bi bila umetnost, s katero bi lahko Slovenci ustvarjalno začeli prispevati k evropskemu umetnostnemu razvoju. Jagrovo besedilo je nastajalo verjetno hkrati z opremljanjem Narodne kavarne, a ne glede na to se je v njem bolj kot s svojim projektom ukvarjal z načelnimi teoretskimi vprašanji o razmerju med arhitekturo in narodom, tako da je teoretska izhodišča za arhitekturo nastavil že pred izkušnjo Kitajske, Japonske in Amerike.

VIRI:

1. Ana Koblar – Horetzky, Zapuščina Ivana Jagra
2. Biografsko gradivo, Biblioteka SAZU, Ljubljana 1981
2. Ana Koblar – Horetzky, Zapuščina Ivana Jagra
4. gradivo muzejske zbirke, Biblioteka SAZU, Ljubljana 1982
3. John Jager, *An Unheralded Champion of Urban Planning* by Michael K. Garrity, kopija pri avtorju.
4. Slovenski likovni ustvarjalci po svetu, Znanstveni inštitut FF Ljubljana, 1990
5. *Sinteza*, 1973, št. 26/27
6. Katalog razstave, arh. Janez Jager (1871–1959), SAZU in Arhitekturni muzej Ljubljana, 1976
7. *Umetnost v Primorju*, Stele, Franke, Ljubljana, Slovenska matica, 1960.
8. Nadja Zgonik: *Podobe slovenstva*, Nova revija, Ljubljana, 2002.

KJE SO ARHIVI VRHNIŠKE OBČINE

Starejše arhivsko gradivo z območja vrhniške občine hrani Arhiv Republike Slovenije. Gre predvsem za gradivo, ki je bilo prevzeto v arhiv, preden je bila določena pristojnost regionalnih arhivov. Osnovne podatke o teh fondih najdemo v Vodniku po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije, Ljubljana 1999. Gradivo dobimo v uporabo v čitalnici arhiva na Zvezdarski ulici 1 v Ljubljani.

Po ureditvi arhivske mreže pa za arhivsko gradivo z območja vrhniške občine skrbi Zgodovinski arhiv Ljubljana. Gradivo občine, krajevnih ljudskih odborov, sodišča, šol, kmetijskih zadrug – tudi mlekarske zadruge – in podjetij je bilo izročeno arhivu konec sedemdesetih let, gradivo družbenopolitičnih organizacij, društev in nekateri drugi fondi pa tudi kasneje. Vrhniške arhive so sprva deponirali v Idriji, leta 1980 so jih preselili v Blatno Brezovico, leta 2002 pa v na novo urejeno in sodobno opremljeno skladišče v Kranju. Na arhivskih policah je več kot 1000 fasciklov (okrog 100 tekočih metrov) urejenega in popisane graiva. Osnovne podatke o njem najdemo v Vodniku Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Ljubljana 1992 (str. 221 sl.: Enota za obljublansko območje). Skupina fondov z vrhniškega območja nosi oznako VRH. Vanjo pa so vključeni tudi fondi iz občine Borovnica, ker sta bili občini nekaj časa združeni. Za raziskovalce gradivo dostavijo v arhivsko čitalnico na Mestnem trgu 27 v Ljubljani.

V nadaljevanju podajam pregled fondov s podatki o času, iz katerega je ohranjeno gradivo,

obsegu gradiva v tekočih metrih ter kratko oznako vsebine. Na koncu za ilustracijo objavljam nekaj dokumentov o obnovi cerkve v Verdu pred sto leti.

ARHIV REPUBLIKE SLOVENIJE hrani naslednje fonde:

Okrajni komisariat Vrhnika (1838–1849) in Okrajna gosposka Bistra (1780–1838): spisi v zvezi s kmetijstvom, trgovino, šolstvom, vojsko, zdravstvom, socialnimi, policijskimi in cerkvenimi zadevami ter gradbena dovoljenja (6 tm);

Občina Vrhnika: popis prebivalstva za leto 1869 (0,1 tm);

Okrajno sodišče Vrhnika (1854–1868) in Okrajni urad Vrhnika (1854–1868): kazenski in civilni spisi, predvsem pravnne zadeve in zapuščine, zemljiškknjižne zadeve ter nekaj izvršb in pupilarnih zadev (53 tm);

Zemljiška knjiga za sodni okraj Vrhnika (1769–1880): za gospostvo Polhov Gradec, Lesno Brdo (1779–1851), cerkveno posest Polhov Gradec (1802–1851), Bistvo (1753–1887) in imenje Čeplje (podatki o lastnikih nepremičnin, bremenih in dolgovih) (9 tm);

Kartuzijski samostan Bistra (15. stol.–1782) in Državno posestvo Bistra (1782–1826): urbarji, zemljiškknjižni spisi, popisi močvirnih zemljišč, gozdni in lesni red, prodaja in zakupi zemljišč, uradna korespondenca, inventarji

premičnin in nepremičnin državnega gospodarstva Bistra, licitacijski protokoli (5,5 tm);

Okrajni narodnoosvobodilni odbor Vrhnika (1944–1945): spisi (1 fasc.);

Združenje gostinskih podjetij na Vrhniki (1912–1939): zapisnik ustanovnega občnega zbora, pravila 1931, zapisniki občnih zborov in letnih skupščin (1936–1939), zapisniki sej odbora (1912–1939) (1 tm);

Ljudska šola na Vrhniki (1943–1944): šolski dnevnik za leto 1943/44 (1 knjiga);

Gasilska četa na Vrhniki (1935): zapisnik seje 1935, (1 kos);

Zveza katoliških učiteljic, pododbor Vrhnika (1943–1945): okrožnice 1945, organizacijske zadeve, programi dela, poročila o delu 1944/45 (1 fasc.);

Marijan Marolt (1937–1942): gradivo za monografijo o Fortunatu Bergantu in Valentinu Metzingerju ter drugi zapiski, spomenica za ustanovitev Umetniške akademije v Ljubljani 1940–1941, Zdravstvena zadruga Vrhnika (0,2 tm).

V ZGODOVINSKEM ARHIVU LJUBLJANA je naslednje arhivsko gradivo:

Uprava, sodstvo

Občina Vrhnika (1867–1945): gradbene zadeve (1,5 tm);

Ljudski odbor Mestne občine Vrhnika (1952–1956): delovodnik, zapisniki sej, spisi, volilni imeniki, personalne, pravne, gradbene, komunalne zadeve, blagajniške knjige (3,9 tm);

Občinski ljudski odbor Vrhnika – Skupščina občine Vrhnika (1949–1969): gradbene zadeve, zemljiškoknjižni razporedi po kulturah, imeniki zemljiških posestnikov, obrtne zadeve,

personala, dodelitve stanovanj, zapisniki sej LOMO Vrhnika, zapisniki sej svetov za goštinstvo, za notranje zadeve, za zdravstvo in socialno politiko, delovodniki, spisi, zaključni računi (11 tm);

Okrajno sodišče Vrhnika (1850–1945): zemljiška knjiga, spisi v zvezi z železnico Ljubljana–Vrhnika, zapuščine, indikacijske skice za Staro Vrhniko, Vrhniko in Borovnico pred letom 1870 (13,9 tm);

Matični urad Vrhnika (1870–1959): ljudska štetja 1870, 1880, 1890 in 1900, rojstne poročne in mrliške matične knjige z indeksi, domovinstvo, tujci, bivaajoči v občini, domačini, bivaajoči zunaj občine, delovodniki, spisi, koledar matičnih knjig 1910–1925 (2,3 tm);

Notariat Vrhnika (1812–1945): fond je sestavljen iz gradiva naslednjih notarjev, ki so delovali na Vrhniki: Georg Anton Javornik (1812–1814): vpisniki, spisi; Jožef Orel (1863–1874): nekaj vpisov v vpisniku; Alois Mulej (1874–1882); Ivan Gogala (1883); Anton Komotar (1884–1932): imeniki, vpisniki, protestni register, spisi; Ivan Ušlaker (1932–1934): vpisniki, spisi; Anton Mejač (1934–1945): protestni register, potrdila. Za vsa leta notarji niso znani. (2,3 tm);

Krajevni narodnoosvobodilni odbor (krajevni NO) Bevke (1945–1946): agrarna reforma, prisilno kazensko poboljševalno delo (0,1 tm);

Krajevni ljudski odbor (KLO) Blatna Brezovica (1934, 1945–1952): zapisniki sej KLO, zapisniki masovnih sestankov, zborov volivcev, delovodniki, spisi, sezname, volilni imeniki, finančne zadeve; iz časa, ko je bila Blatna Brezovica podobčina je ohranjen dnevnik Gospodarskega odbora (1934–1944) (0,5 tm);

Krajevni ljudski odbor (KLO) Drenov grič–Ligogjna (od 1950 KLO Drenov grič) (1945–1952): spisi, volilni imeniki, obvezna oddaja (0,3 tm);

Krajevni ljudski odbor (KLO) Podlipa – Smrečje (1945–1952): zapisniki sej KLO, zborov volivcev, masovnih sestankov, sveta za kmetijstvo 1951, delovodniki, spisi, volilni imeniki, gradbene zadeve (0,3 tm);

Krajevni ljudski odbor (KLO) Stara Vrhnika, 1945–1952: volilni imeniki, seznam prebivalstva, prijavna knjiga, kontrolna knjiga, blagajniške knjige, indeksi, delovodniki, spisi (0,4 tm);

Krajevni ljudski odbor (KLO) Verd (1946–1952): zapisniki sej izvršilnega odbora, zborov volivcev, raznih sestankov in ogledov, personala, računске knjige, delovodniki, spisi (0,2 tm);

Krajevni ljudski odbor (KLO) Vrhnika (1945–1952): zapisniki, prijavna in odjavna knjiga, agrarna reforma, personala, gradbene zadeve, proračuni, blagajniške knjige, kontrolniki kreditov, indeksi, delovodniki, spisi (1,6 tm);

Krajevni ljudski odbor (KLO) Dol pri Vrhniki (1946): seznam vojaških obveznikov (0,1 tm);

Krajevni ljudski odbor (KLO) Zaplana (1945–1952): delovodnik, spisi, volilni imeniki (0,2 tm);

Družbenopolitične organizacije

Občinska konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva (SZDL) Vrhnika (1954–1990): zapisniki, komisije, sekcije, sveti, javne tribune, vaški odbori, konference, konferenca za družbeno aktivnost žensk, poročila o delu (8 tm);

Občinska konferenca Socialistične mladine Slovenije, Vrhnika (1968–1989), (2 tm);

Občinski svet Zveze sindikatov Vrhnika (1961–1974): zapisniki, posvetovanja, seminarji, članske statistike, popisnice, zaključni računi, delovodniki, spisi (6,2 tm);

Občinski svet Zveze združenj borcev narodno-osvobodilne vojne Vrhnika (1948–1979, 1989):

zapisniki, poročila, sezname članov, gradivo krajevnih organizacij, delovodniki (0,9 tm);

Občinski komite zveze komunistov Slovenije Vrhnika (1945–1990) zapisniki (4,6 tm);

Industrija in obrt

Industrija usnja Vrhnika (1952–1980):

zapisniki sej upravnega odbora, delavskega sveta, komisij, samoupravni sporazumi, pravilniki, poslovna poročila, glasilo IUUV Usnjar 1969–1978 (1,9 tm);

Glinokop Sinja Gorica (1977–1984): preiskave nove baze opekarne na Vrhniki, prenehanje delovanja (0,1 tm);

Liko – Lesna industrija Vrhnika (1963–1992): zapisniki sej po TOZD-ih, zapisniki sej delavskih svetov, pravilniki, samoupravni sporazumi (3 tm);

Kmetijstvo in gozdarstvo

Krajevna kmečka zveza Vrhnika (1837–1941): zapisniki, okrožnice (1 knjiga);

Kmetijska zadruga Blatna Brezovica (1916–1954) – priključeno gradivo leta 1916 ustanovljenega kmetijsko strojnega društva Blatna Brezovica: knjiga pristopnic, zapisniki sej odbora in občnih zborov, zaključni računi, blagajniški dnevnik (0,1 tm);

Kmetijska zadruga Podlipa – Smrečje (1950–1958): zapisniki sej občnih zborov (1 knjiga);

Kmetijska zadruga Verd (1946–1958): zapisniki sej občnih zborov in letnih skupščin Lesnoproductivne zadruge "Ljubljanski vrh" (1946–1949) ter KZ Verd (1950–1956), zaključni računi, personala, adaptacije (1,2 tm);

Kmetijska zadruga Vrhnika (1936–1964): zapisniki, poročila, kartoteka članov, pristopne in

izstopne izjave, projekti, investicije, blagajniške knjige, delovodniki (0,6 tm);

Živinorejsko selekcijska zadruga Vrhnika (1931–1946): 1946. se vključi v Mlekarsko zadrugo Vrhnika: zapisniki občnih zborov, letnih skupščin načelstva in nadzornega odbora, pravila, spisi (1 mapa);

Zadružna mlekarina Vrhnika (1904–1971): pravila, kronika, zapisniki sej načelstva, občnih zborov, letnih skupščin upravnega odbora, delovnega kolektiva, nadzorstva, odbora za pregled hlevov, o preizkušnji mleka, pristopnice, izstopnice, seznam članov, zaključni računi, glavna knjiga, revizijska poročila, blagovne knjige, mlečne knjige, delovodnik, fotografije (3,8 tm);

Trgovina

NAPROZA (Narodna in prodajna zadruga) Vrhnika (1948), pridružena *Kmetijski zadrugi Vrhnika*;

Trgovina z lesom Kunstelj in Zalar (pred letom 1941): indeks kupcev (3 knjige);

Gostinstvo

Otroška restavracija Vrhnika (1950–1953): prepis ustanovitvene odločbe, plačilni sezname, personala, finančne zadeve, likvidacijski postopek (0,1 tm);

Šole

Vajeniška šola za različne stroke (1910–1960): okrožnice, šolska kronika, katalogi, glavne vpisnice, vpisnice privatnih izpitov, popisne pole učencev, zapisniki učiteljskih konferenc, šolskega odbora, zaključni izpiti, personala, učne pogodbe, finančne zadeve, knjiga inšpekcij, delovodnik, spisi (1,3 tm);

Osnovna šola Bevke (1852–1972): šolska kronika, zapisniki učiteljskih konferenc, sej krajevne šolskega sveta in odbora, gradnja

šole, katalogi, matični listi, delovodnik, finance (0,6 tm);

Osnovna šola Blatna Brezovica (1908–1946): katalogi, matični listi, odpustnice, spričevala (0,3 tm);

85. Osnovna šola v Blatni Brezovici.

Osnovna šola Drenov Grič (1908–1980): Predzgodovina Drenovega Griča oz. Stare šrange od 1800 dalje, napisana 1909., šolska kronika, podatki o dogodkih na šoli v letih 1941–1945, šolski vrt, adaptacije, katalogi, matični listi (0,2 tm);

Osnovna šola Ligojna (1908–1986): šolska kronika, zapisniki konferenc in sej učiteljskega sveta, katalogi, matični listi, šolska matica (0,4 tm);

Osnovna šola Log – Dragomer (1911–1961): spisi o ustanovitvi in gradnji šole, fotografija šole, katalogi, matični listi (0,4 tm);

Osnovna šola Log – Zaplana (1920–1970): zapisniki sej šolskega odbora, matični listi, spričevala, katalogi, gradbeni spisi, razrednice (0,3 tm);

Osnovna šola Podlipa (1863–1974): zgodovina šole, šolska kronika, podatki o dogodkih na šoli med NOB, kuhinja GILL (Italijanska liktorska mladina) na šoli leta 1942, šolska stavba in vrt, zapisniki sej krajevne šolskega odbora in krajevne šolskega sveta, poročila o šolskem delu, normalije, katalogi, matični

listi, premoženjskopravne zadeve, gradnje in prezidave, statistike, finance, delovodniki, fotografije (0,7 tm);

Osnovna šola Ivana Cankarja Vrhnika (1952–1973): zapisniki konferenc Nižje gimnazije Vrhnika 1952–1958, zapisniki sej učiteljskega zbora (0,1 tm);

Osnovna šola Janeza Mraka Vrhnika (1870–1963): kronika, zapisniki sej krajevnega šolskega sveta in krajevnega šolskega odbora, opis dogodkov na Vrhniki med drugo svetovno vojno, personala, katalogi, matični listi, spričevala, sezname priseljenih in odseljenih učencev, katalog šolarske in učiteljske knjižnice, stare štampiljke (1,8 tm);

Osnovna šola Zaplana (1899–1967): šolska kronika, zapisniki sej šolskega sveta in odbora, konferenčni in drugi zapisniki, fotografija Zaplane pred letom 1945, delovodnik, premoženjskopravne in gradbene zadeve, matični listi, spričevala, tedniki šolskega dela (0,3 tm).

Društva

Sadjarska in vrtnarska podružnica Blatna Brezovica (1940–1949): (1 knjiga);

Podružnica sadjarskega društva Vrhnika (1938–1948): zapisniki občnih zborov (1 knjiga);

Gospodarsko društvo Vrhnika (1911–1945): zapisniki občnih zborov ter sej načelstev in nadzornega odbora, sezname deležev (2 knjigi);

Olepševalno društvo Vrhnika (1928–1941): vabila, okrožnice, poročila z občnih zborov, kupne pogodbe, blagajniška potrdila (0,1 tm);

Orlovski odsek na Vrhniki (1908–1944): pravila, poslovniki, zapisniki, poročila, fantovski večeri, delovodniki, spisi, staležne knjige, odseki, članstvo, orlovski koledarji, fotografije, letaki, plakati, orlovska literatura (0,8 tm);

Zveza kulturnih organizacij (ZKO) Vrhnika (1959–1976): statuti, zapisniki, sezname, krajevna društva, glasbena šola, delavska univerza, ljudska knjižnica, vabila, plakati, kino (0,2 tm);

Zbirke

Zbirni fond Vrhnika (1955–1957): zaključni računi kmetijskih zadrug Bevke, Dragomer, Drenov Grič, Stara Vrhnika, Velika Ligojna (0,1 tm).

Že ta zgoščeni pregled pokaže, da so v arhivu velike vrzeli. Od vrhniškega občinskega arhiva so npr. za čas pred letom 1945, torej za celo stoletje, ohranjene le gradbene zadeve in nekaj matičnih podatkov, Industrija usnja Vrhnika ima arhiv šele od leta 1952 dalje, LIKO od 1963. Ni gradiva njihovih predhodnikov, tj. opekarne, parketarne in žage v Verdu, Pollakove tovarne usnja na Vrhniki. Kje so arhivi manjših tovarn, podjetij, društev in drugih ustvarjalcev, za katere vemo, da so bili na Vrhniki? Kako dragoceni bi bili arhivi vrhniških fotografov, npr. fond fotografskega ateljeja Tišler, ki je več kot pol stoletja spremljal življenje Vrhnike in njenih občanov, a danes v arhivu – razen gradbenih načrtov za njegova ateljeja – ni ničesar. Pred našimi očmi so izginjali stari, tehnološko sicer zastareli objekti, a prvorazredni kulturni spomeniki, kot je bila npr. mogočna stavba Kotnikove opekarne v Verdu. Ob pomanjkanju arhivskih virov se postavlja vprašanje, ali bo mogoče raziskati in odkriti pravo podobo Vrhnike, njenega bogatega gospodarskega in kulturnega razvoja ter življenja njenih ljudi.

Načelnik oskrbnitstva podobčine Verd Karel Jelovšek, posestnik v Verdu št. 33, je 4. junija 1901 vložil prošnjo na Cesarsko kraljevo okrajno glavarstvo v Ljubljani za komisijsko obravnavo za povišanje zvonika pri cerkvi sv. Antona v Verdu. Cesarsko kraljevo glavarstvo je vlogo odstopilo v izvajanje županstvu na Vrhniki. Popravo zvonika je 27. avgusta 1901 odobrila visoka c. kr. centralna komisija za stavbene in zgodovinske spomenike na Dunaju. Dokumenti so pisani z roko. Besedilo je objavljeno tako, kot je bilo napisano. Dokumente hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana v fondu občine Vrhnika – gradbene zadeve (VRH 2 /1521, fasc. 14):

Slavno c. kr. Okrajno glavarstvo.

Podobčina Verd namerava podružno cerkev sv. Antona v Verdu predelati in popraviti s tem, da se bo napravil nov, tri metre višji zvonik – kakor je bil do sedaj ter novo ostrežje s streho vred.

Stroški so preračunjeni na 4118 Kr. ter se bodo pokrili iz občinsko - cerkvenega premoženja brez vsake doklade, ker je potrebna svota uže napravljena.

Podpisano tedaj predlaga načrt novega zvonika v 2 izvodih sub ./, in ponižno prosi:

Slavno c. kr. Okrajno glavarstvo naj blagovoli prej ko mogoče razpisati komisijsko obravnavo za to stavbo in potem stavbno dovoljenje izdati.

Oskrbništvo podobčine Verd, 12./VI. 901.

Načelnik:

Karol Jelovšek

O k l i c.

Od županstva na Vrhniki se naznanja, da bo vsled prošnje oskrbnitstva v Verdu radi povikšanja zvonika in naprave novega ostrežja pri podružnici sv. Antona v Verdu jutri v ponedeljek dne 24. junija dopoldne ob 8. uri lokalni ogled na lici mesta.

Vsi interesentje so k temu uljudno povabljeni.

Ob enem se tudi naznani da bo v nedeljo dne 30. junija t.l. popoldne ob 4. uri v Verdu zmanjševalna dražba za vsa dela pri popravi te podružnice, t. j. zidarsko, tesarsko in kleparsko delo.

Dotični, za ta dela sposobni mojstri, naj se ob 4. uri v Verdu pri oskrbnitstvu zglase.

Županstvo na Vrhniki 23./6. 901.

Gab/riel/ Jelovšek

Županstvo na Vrhniki, dne 24. junija 1901

Z a p i s n i k

Sestavljen pri lokalnem ogledu glede povišanja zvonika podružne cerkve sv. Antona v Verdu

Navzoči, podpisani:

Vsled prošnje oskrbnitstva v Verdu nomine cerkvenega predstojništva podružne cerkve sv. Antona kiaterna prošnja poslala se je c. kr. okrajnemu glavarstvu v Ljubljano odstopilo je isto z dopisom dne 15. jun. 1901 št. 13/86 v smislu s. 87 postave z dne 25./10. 1875 dež. zak. št. 26 županstvu na Vrhniki v nadaljno uradovanje.

Županstvo je dne 23. junija t. l. pri farni cerkvi javno razglasilo, da se vrši lokalni ogled radi te stavbe dne 24. junija dopoldne ob 8. uri na lici mesta.

Farni urad povabil se je še posebnim vabilom. Prošnjiki nameravajo sedanji uže stari za razmere prenizki stolp prezidati in povišati za ca. 2

ŽIVE JASLICE V LIGOJNI

Od leta 1996 v Ligojni v božično-novoletnem času uprizarjamo žive jaslce. Zamisel za njihovo postavitve je zorela pri več ljudeh v vasi, prvi pa jo je skušal udejanjiti g. Valentin Ogrin, ki je domačemu kulturnemu društvu za postavitev živih jaslac ponudil svoj pašnik nad Veliko Ligojno. Tako jaslce že vseskozi organizira Kulturno-umetniško društvo Ligojna v sodelovanju z vsemi vaščani.

Začetek uprizarjanja jaslac je bil skromen in negotov. Prvo usmeritev in pomoč pri oblikovanju scenarija je ponudil g. pater Leopold Grčar z Brezj. Jaslce smo zasnovali tako, da so nam omogočale nadaljnjo nadgradnjo in dopolnjevanje. Srž živih jaslac je svetopisemsko izročilo o rojstvu Odrašenika. To angel oznani pastirjem, ki se napotijo k hlevcu, da se poklonijo Jezuščku in mu prinesejo skromnih darov. Sporočilo božične zgodbe v jaslcah ostaja vseskozi enako in se kasneje dopolnjuje z novimi prizori, opisanimi v Svetem pismu. Vsebinsko pa se spreminja in nadgrajuje dogajanje v pastirskem taboru.

Že od vsega začetka smo se trudili vdihniti jaslcam domač, slovenski značaj. Pastirje smo oblekli v ovčje kožuhe in jih pokrili s klobuki. Pastirice in otroci nosijo oblačila iz volne in raševine. Mnoge žene na vasi so spletle nogavice in rokavice za pastirje. Debele volnene jope smo si sprva celo sposojali, kasneje pa smo si priskrbeli svoje. Obleko za pastirice in kostume za druge nastopajoče sta povečini sešili domačinki Kristjana Malovrh in Karolina Smrtnik. Marija je oblečena v belo-rdeče-

modro ogrinjalo, tj. v barve slovenske zastave, Jožef pa nosi rjavo ogrinjalo in je podoben liku Jožefa, kakršnega pogosto srečamo v knjigah. Svetim trem kraljem smo sešili oblačila, kakršna so značilna za posamezne dežele, iz katerih prihajajo.

Na prvem prizorišču, "na Vrlnah" in "v Plečih", kakor pravimo po domače, so bili torej prvi skromni začetki postavitve živih jaslac. Na prvem kraju smo zakurili nekaj ognjev in k njim postavili pastirje in pastirske družine. Pastirji so v glavnem sedeli ob ognjih, nalagali nanje, kuhali v pastirskem kotlu, izdelovali čebelje panje, pastirice pa so spletle z lesenimi pletilkami, izdelovale maslo v pinjah in prale perilo na perilnikih. Otroci so rajali ob ognju, na drugem koncu pa sta pastir in pastirica na harmoniko in piščalko igrala božične pesmi. Tu se je odigral tudi prizor angelovega oznanjenja. Nato pa so se pastirji s tega prizorišča preselili na drugo, "v Pleče", kjer smo prav

87. Prizor iz predstave: Marija in Jožef iščeta stanovanje.

posebej za jaslice postavili lesen hlevček in v njem nastanili Sveto družino. Skupaj s pastirji so se na to prizorišče preselili tudi gledalci, ki jih je bilo od 300 do 500 na vsaki predstavi. Prihod pastirskih družin k Sveti družini je spremljal ženski pevski zbor Ligojna, citrar in trobentači, ki so tudi že naprej naznanili angelov prihod.

V jaslicah je nastopalo okoli 30 ljudi. Že na prvih jaslicah smo obiskovalce pogostili tudi s špehovko, ki so jo napekle gospodinje v vasi, in s čajem. Pogostitev je ostala v navadi tudi v vseh naslednjih letih.

Ob uprizarjanju prvih živih jaslic smo doživeli veliko lepega, jaslice so nas združile in povezale. Vse tegobe, ki so se pokazale pri organizaciji, smo reševali z dobro voljo in neizmerno zagnanostjo. V času predstav je dvakrat zapadlo 20 do 30 centimetrov snega, tako da smo vaščani s smučmi, pa tudi samo s čevlji, poteptali ves sneg na obeh prizoriščih in tako omogočili nemoteno postavitve jaslic. Mnogi so si tedaj nadeli smuči po desetih in več letih, kar je bilo posebno doživetje za vse nas, saj bi nekatere smuči lahko sodile že kar v muzej.

Obenem pa smo tudi spoznali, da bo potrebno za jaslice poiskati novo prizorišče. Prejšnje se je namreč izkazalo za neprimerno zaradi težje dostopnosti, bilo je tudi premajhno, pa še nekaj težav je bilo z lastnikom zemljišča.

Naslednje leto, 1997., smo zato začeli pripravljati novo prizorišče v opuščnem peskokopu Peski v Mali Ligojni. Tam je bilo dotlej odlagališče najrazličnejših odpadkov, neobljuden, zapuščen in zanemarjen del vasi. Prostor smo najprej očistili, nato pa postavili hlevček za Sveto družino. Hlevček in tudi vse kočice, ki smo jih postavili v naslednjih letih, je zasnoval in postavil Janez Frank, seveda ob pomoči in sodelovanju drugih vaščanov ter prizadevnih članov KUD-a.

Pastirsko življenje v jaslicah na novem prizorišču je prvo leto še vedno potekalo na

prostem – pri ognjih. Ker je bilo prostora več, smo zakurili osem ognjev in dopolnili vsebino dogajanja. Vanj smo vpletli otroke s pastirskimi igrami, pastirja, ki je pletel košare iz vrbovega šibja, in drvarje, ki so prikazovali žaganje drv po starem. Število nastopajočih se je povečalo na 50. To leto smo imeli v jaslicah prvega živega dojenčka – trimesečno deklico, ki je odigrala vlogo Jezuščka. Prvič smo v jaslice postavili tudi Svete tri kralje, ki so na konjih prišli obiskat in obdarit Sveto družino. Pot jim je kazala sijoča zvezda repatica, ki jo je eden od statistik nosil pred njimi.

Prvi večer si je prišlo ogledat predstavo 3000 ljudi, in so nam jaslice dobesedno pohodili. Ker nismo pričakovali tolikšnega obiska, nanj tudi nismo bili pripravljeni, in množice obiskovalcev nismo mogli obvladati. Za naslednje uprizoritve smo prizorišče ogradili, tako da so se gledalci zadrževali na za to označenem prostoru in spremljali dogajanje pomikajoč se ob ograji. Na kasnejših prireditvah tudi ni bilo več toliko obiskovalcev – okrog 1000 na vsaki predstavi –, kar je bilo lažje obvladljivo.

Prireditvev je bila zasnovana tako, da se gledalci zberejo pri gasilskem domu, nato pa se peš, s svečami in baklami, napotijo v Peske. Ob poti gorijo vrtni ognji, spreved obiskovalcev pa spremlja pesem zvonov iz cerkve v Mali Ligojni, ki jo izvajajo pritrkovalci iz Ligojne in s Stare Vrhnike, ter Sveta noč, zaigrana na trobente.

Veliko število obiskovalcev in lepota predstave sta vzpodbudila vaščane, da so predlagali nadaljnje dopolnitve, in tako se je izoblikovala zasnova jaslic za leto 1998 in naprej: ob božični zgodbi predstaviti naravno, kulturno in etnološko dediščino vasi. Načrtno smo začeli zbirati orodja ter povpraševati po nekdanjih kmečkih opravilih v zimskih večerih, in jaslice so v naslednjem letu dobile še bolj domač pridih.

Na prizorišču smo postavili nekaj pastirskih koč in vanje postavili dogajanje iz kmečkega življe-

nja, kakor so ga živeli naši starši in stari starši: trli smo lan, predli volno na kolovratih, spleтали predpražnike iz koruznega ličkanja, izdelovali preproste čebelje panje, phali proso, obenem pa vključili še vse prizore iz prejšnjih jaslic. Število nastopajočih se je povečalo na 70. Leta 1998 smo del predstave prvič tudi glasovno ponazorili. Pri hlevcu s Sveto družino smo pripravili program, ki je vključeval branje odlomkov iz Svetega pisma, petje ženskega pevskega zbora Ligojna ter komentar dogajanja v jaslicah in pri Sveti družini.

Jaslice za božič leta 1999 in novo leto 2000 so bile spet nekaj posebnega. Dodali smo novo prizorišče v slikovitem okolju stare Ogrinove domačije in kašče, kjer smo uprizorili Jožefovo in Marijino iskanje prenočišča. Na prizorišču v Peskih smo postavili še nekaj koč, tako da je bila večina pastirskih družin pod streho. Le pastirji pri ognjih po pobočju so bili še na prostem. Dogajanje v jaslicah smo dopolnili tako, da so se pastirji sami pogovarjali z Marijo in Jožefom, ko so vse tri z Jezuškom obiskovali v hlevcu in jim prinašali darove. Prvič je torej šlo za skromno, a vendarle dramaturško zasnovano jaslic. Prvi igrani prizor je bilo iskanje prenočišča sredi vasi, drugi

pa pred hlevcem, med pastirji in Sveto družino. To leto smo imeli v Peskih tudi mašo polnočnico, ki jo je daroval g. Franci Trstenjak in je bila za vse udeležence nepozabno doživetje.

Leta 2000 smo že bolj smelo zastavili tudi dramaturški del jaslic. Dogajanje smo razširili z novim prizoriščem pri gasilskem domu oziroma pri Frenkovem kozolcu, kjer smo postavili prizor popisovanja. Tako so se jaslice dogajale že na treh prizoriščih. Tudi to leto je bilo gledalcev od 5000 do 7000 in so se pomikali s prizorišča na prizorišče.

V Peskih smo zgradili še eno koč, večjo in na dvignjenem zemljišču. Tu se je odigravala osrednja zgodba jaslic, tako imenovani Večer v pastirski koči, ki sem ga oblikovala avtorica tega članka. Za 20 minut trajajoči prizor smo vadili že od novembra. V zgodbi so bile zastopane tri generacije ljudi, prikazali smo povezanost in pomembno vlogo vseh generacij, vsake na svoj način. Zgodba je bila prepletena s kmečkimi opravili – prejo in gredešanjem volne – in pogovorom udeležencev. Seveda pa je bilo dogajanje postavljeno tudi v vse druge koč in k pastirjem ob ognjih. Dialog je tako kot prejšnje leto tekel

88. "Gasilska" slika vseh sodelujočih v predstavi.

tudi v hlevcu med Jožefom, Marijo in pastirji, ki so prinašali darove.

Posebnost teh jasic je bila še neprijetnost: nekdo je na policijsko postajo anonimno sporočil, da je v jasicah nastavljen bomba. Tako je policija predstavo ustavila sredi dogajanja, pri Ogrinu. Ko so pregledali vse kočice in bombe niso našli, smo predstavo izpeljali do konca. V teh jasicah je nastopalo več kot 100 ljudi.

Jaslice leta 2001 so še vsebinsko dopolnjene. Razširili smo prizor popisovanja, in sicer z razglasom cesarja Avgusta, ki ga cesarjev sel med množico obiskovalcev večkrat prebere. Prizor popisovanja je razširjen, tako da se pridejo popisati tudi pastirji. V Peskih pa smo na osrednjem prostoru predstavili teritev lanu, tako kot so to počeli v naši vasi še po drugi svetovni vojni. Prizor traja 20 minut in smo ga po predlogi avtorice tega sestavka vadili že ves mesec prej, saj je poleg opravila samega povezan tudi z dialogi vseh sodelujočih igralcev. V pastirskih kočah so prikazana opravila iz kmečkega življenja, tako kot prejšnja leta. Dodan je nov prizor peke kruha in kuhanja žganja. Kot vsa leta je v jasicah tudi letos živ dojenček, ki igra Jezuščka. Da so jaslice res žive, vedno privedemo vanje tudi živali, ovce, koze, volička in oslička.

Obisk jasic je bil tudi tokrat velik, saj smo že na prvi predstavi našli več kot 2000 ljudi. Posebnost naših jasic je gotovo tudi ta, da jih postavimo v vsakem vremenu in da doslej niso še nikoli odpadle. Vsako sezono pripravimo štiri do pet ponovitev.

Če smo v prvih predstavah stremeli k širitvi jasic tako po številu nastopajočih kot po številu različnih prizorov, pa bodo prihodnje postavitve predvsem vsebinsko obogatene in tehnično bolj dovršene. Seveda bomo vsakič dodali kaj novega, saj je zakladnica kmečkega izročila neizčrpna. Tako bodo jaslice vedno znova zanimive tudi za obiskovalce, ki si jih pridejo ogledat vsako leto.

Naj na koncu omenim še nekaj imen: Marijo že vsa leta igra Karolina Smrtnik, Jožefa Mirko Verbič, angela Janez Frank ml. Omeniti je potrebno pastirje in pastirske družine, ki so v jasicah že od samega začetka: družina Janeza Franka, Franca Franka, Dušana Ogrina; družine Pišek, Verbič in Samotorčan; Francka in Jože Hosta, Slavka in Franc Podlipec, Janez Smrtnik, Cvetka in Ambrož Koderman, Stane Kovač, Ivan Osredkar. Gostilničarja v prizoru popisovanja sta bila najprej Anton in Zofka Kavčič, zdaj pa sta ju zamenjala Vera Trček in Boštjan Rus. Popisovalec je že od vsega začetka Tomaž Ogrin, cesarski sel pa Uroš Hosta. V jasicah nastopajo še mnogi drugi, ki jih s svojo navzočnostjo in veščinami bogatijo. Zlasti je veliko otrok, pastirjev, ki vsako leto sami pripravijo kurišča za svoje ognje in sodelujejo pri pripravi drv. Tudi veliko prav majhnih otrok je v naših jasicah in ti jim dajejo še poseben čar in živahnost.

Seveda pa je vsako leto potrebnih veliko ur prostovoljnega dela že pred prvo uprizoritvijo. Najbolj dejavni pri pripravljanju prizorišča in organizaciji jasic so ves ta čas: Martin Novak (5 let je vodil KUD), Marina Kupec, Robert Malovrh (novi predsednik KUD-a), Dušan Ogrin, Mirko Verbič, Janez Frank, Janez Smrtnik, Stane Pišek, Ambrož Koderman, Franc Podlipec, Roman Celarc, Albin in Olga Cimprič ter še mnogi drugi vaščani, ki se vedno odzovejo vabilu na delovne akcije. Za red in požarno varnost poskrbijo redarji in člani Prostovoljnega gasilskega društva Ligojna. Omeniti je potrebno tudi požrtvovalne gospodinje v vasi, ki vsako leto napečejo peciva, s katerim pogostimo obiskovalce.

Vsi, ki pripravljamo jaslice, delamo to ljubiteljsko. Ogleđi prireditve so brezplačni, saj želimo z živimi jasicami obogatiti božič sebi in obiskovalcem, ki jih je iz leta v leto več. S temi predstavami se je razširil glas o naši vasi domala po vsej Sloveniji, na kar smo zelo ponosni.

STAVKA USNJARSKIH DELAVCEV V TOVARNI CARLA POLLAKA, Industrija usnja in usnjarskih izdelkov (Indus) na Vrhniki od 6. do 14. marca 1922

Razpad Avstro-Ogrske monarhije po prvi svetovni vojni in ustanovitev nove državne tvorbe, Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, 1. decembra 1918 sta pomenili za slovensko delavstvo in delavsko gibanje pomembni prelomnici. Nove državnopravne, socialne in gospodarske razmere so v veliki meri spremenile tudi življenjske in delovne razmere slovenskega delavstva. Že med samo vojno so se gmotni položaj in delovne razmere delavcev poslabšali do skrajnih meja, saj so se občutno znižale realne mezde, podaljšal se je delovni čas, za nekajkrat so poskočile cene živil in drugih življenjskih stroškov, poslabšala se je preskrba s hrano itd. Tem težavam se je takoj po vojni pridružila še brezposelnost, predvsem zaradi prehajanja vojne industrije v mirnodobsko in želje po zaposlitvi demobiliziranih vojakov, v gospodarstvu pa še dodatno vključevanje na nove jugoslovanske trge. Vse negativne posledice v gospodarstvu so delodajalci seveda skušali prevaliti na ramena delavcev in tako še bolj poslabšati njihov položaj. Delavstvo je videlo rešitev v čimprejšnji novi in močni strokovni organiziranosti v vseh jugoslovanskih pokrajinah, ki bi bila sposobna uspešno krmariti reševanje materialnih, delovnozaščitnih in socialnopravnih vprašanj delavstva. Večina slovenskih strokovnih organizacij, ki so bile do razpada Avstro-Ogrske monarhije del avstrijskega strokovnega gibanja, se je pričela bolj ali manj tesno povezovati z organizacijami enake idejne usmeritve v drugih jugoslovanskih pokrajinah. Delavstvo v vseh jugoslovanskih pokrajinah je bilo v prvih letih po vojni pripravljeno, da se z vključitvijo v delavske

strokovne organizacije načrtno in združeno bori za izboljšanje socialnopolitičnega in ekonomskega položaja. V Sloveniji je bilo v letih po prvi svetovni vojni po približnih ocenah v komunističnih socialdemokratskih, krščanskosocialnih in narodnosocialnih delavskih organizacijah okoli 50.000 članov. Tako po številu kot po razširjenosti organizacij in bojnih akcijah so bile vodilne socialdemokratsko usmerjene (komunistične) delavske strokovne organizacije.

Strokovne organizacije so v svojih pravilih podrobno začrtale naloge in oblike dejavnosti, povezane z izboljšanjem socialnoekonomskega položaja, varstva in zaščite delavcev. V njih je bila opredeljena tudi njihova kulturna in izobraževalna dejavnost ter humanitarna funkcija. Najpogostejše sredstvo za urejanje gmotnih in delovnih razmer so bila predvsem mezdna pogajanja z delodajalci. Strokovne organizacije so delodajalcem običajno predložile resolucije, v katerih so postavljale svoje utemeljene zahteve. Če pogajanja niso uspela, se je delavstvo večkrat zateklo k skrajnemu sredstvu – stavki. S kolektivno ustavitvijo dela za krajše ali daljše obdobje je delavstvo poskušalo prisiliti delodajalce k izpolnitvi svojih zahtev. Stavka je bila najmočnejše orožje delavstva. Tega so se zavedali tudi delodajalci in jih na vse načine skušali zlomiti z najemanjem stavkokazov, z izpori, s kolektivnimi ali posameznimi odpusti delavcev itd. Pri tem so jim znatno pomagali tudi oblastni organi s sprejemanjem posebnih uredb in zakonov (npr. uredba o militarizaciji železnic v primeru stavke), z vpoklicii stavka-

jočih na orožne vaje itd. Prav zato so morale strokovne organizacije skrbeti, da so v svojih stavkovnih fondih zbrale dovolj sredstev za podpore stavkajočim delavcem tudi za daljše obdobje. Priprava in razglasitev stavke je bila odvisna od glasovanja članov določene strokovne organizacije in odobritve sindikalne centrale. Pripravam na stavko so strokovne organizacije posvečale veliko pozornost in se ravnale po natančno določenih pravilnikih o stavkah. Pravilnike so sprejele posamezne strokovne centrale ali zveze in so veljali za vse strokovne organizacije, ki so bile vanje vključene. Če je strokovnim organizacijam z mezdnimi pogajanjmi ali stavko uspelo prisiliti delodajalca, da je v celoti ali delno sprejel njihove zahteve, je prišlo do podpisa sporazuma oziroma sklenitve kolektivne pogodbe, ki je urejala delovne in mezдне odnose med delavci in delodajalci.

Pomembno področje delovanja strokovnih organizacij v povojnem obdobju in novi državi je bilo sodelovanje pri sprejemanju nove socialne zakonodaje in ustanavljanju oziroma preoblikovanju ustanov za varstvo ter zaščito delavstva (uradi za socialno zavarovanje, inšpekcije dela, posredovalnice za delo, delavske

zbornice, delavski zaupniki) in seveda tudi skrb za njihovo uspešno delovanje. V prvih dveh letih nove države jim je uspelo izbojevati pomembne izboljšave socialne zakonodaje, npr. uvedbo nove delavskozaščitne zakonodaje, zlasti omejitev delovnega časa na osem ur, pozitivne spremembe na področju socialnega zavarovanja, stanovanjske problematike itd. Drugi dve področji delovanja strokovnih organizacij – izobraževanje in kulturna dejavnost – sta bili v prvih letih po vojni zaradi perečih socialnoekonomskih vprašanj deležni manj pozornosti, čeprav so se strokovne organizacije zavedale njune pomembnosti in so to tudi samokritično priznavale. Izredno visoka stopnja inflacije in iz tega izhajajoč slab socialnoekonomski položaj delavcev je od njih zahteval, da so morale na škodo drugih oblik dejavnosti posvečati največjo pozornost vodenju mezdnih gibanj. Samo v letih 1919–1922 je bilo npr. po podatkih inšpekcije dela zabeleženih kar 322 mezdnih gibanj.¹

Usnjarsko delavstvo v Sloveniji je bilo organizirano v svojem strokovnem združenju – Osrednjem društvu usnjarjev in sorodnih strok na slovenskem ozemlju s sedežem v

89. Vrhnika okoli leta 1920. Desno Pollakova tovarna usnja.

Ljubljani. Društvo so ustanovili predstavniki usnjarskega delavstva iz Ljubljane, Šoštanja, Tržiča, Kranja in Ptuja na ustanovnem zboru 23. februarja 1919 v Ljubljani. Na zbor je vsaka podružnica za vsakih 50 članov lahko poslala po enega delegata. Na njem so bila sprejeta pravila osrednjega društva (zveze) in podružnic, ki so določala poglobitve naloge strokovne organizacije, od varstva in zaščite pravic njenih članov, ki so jih vsebovale določbe pogodb o delovnem razmerju, prizadevanja za izboljšanje delovnih razmer, gmotne pomoči in pravnega varstva, izobraževanja in šolanja članov, gojitve solidarnosti do dejanskega sodelovanja pri pripravah zakonov o delavskem varstvu, socialnem zavarovanju in drugih socialnih in socialnopolitičnih ukrepih. Sprejet je bil tudi pravilnik zveze z veljavnostjo od 1. marca 1919, ki je določal višino vpisnine (1 krona) in prispevkov, podpore (za brezposelnost, smrtnine, potnine), pravice do pravovarstva, vodenje mezdnih gibanj in stavek, ki jih je smelo odobriti le osrednje društvo. Izvolili so tudi odbor zveze. Za predsednika je bil izvoljen Ivan Novšak. Odbor je imel še podpredsednika, blagajnika, tajnika in člane odbora, ki so bili zastopniki podružnic ustanoviteljic osrednjega društva.²

Ustanovni občni zbor podružnice Osrednjega društva usnarjev in sorodnih strok na Vrhniki je bil 30. marca 1919, potem ko je osrednje društvo 15. marca 1919 obravnavalo pisno prošnjo o ustanovitvi podružnice usnjarskih delavcev tudi na Vrhniki. V vrhniško podružnico se je včlanilo skoraj vse delavstvo te panoge. Na ustanovnem zboru je govoril predsednik osrednjega društva Ivan Novšak in razložil delo in dolžnosti odbora ter poročal o prav takrat potekajočem mezdnem gibanju usnarjev v Ljubljani, Kranju in na Vrhniki ter s tem v zvezi o nalogah članov društva. Zbor je sprejel tudi svoja pravila in izvolil vodstvo, odbor društva. V poročilu o ustanovitvi društva v listu Delavec žal niso navedena imena takrat izvoljenih članov.³

Prvo mezdno gibanje, v katerem je sodelovalo strokovno na novo organizirano usnjarsko delavstvo na Vrhniki se je končalo v prvi polovici aprila 1919 s sporazumom o povišanju tedenskih plač za 60 %, akordnih za 40 % ter z ohranitvijo drugih ugodnosti ob enakih pogojih (npr. pravica do obutve itd.). Nespoštovanje sporazuma s strani delodajalcev je privedlo do ponovnega mezdnega gibanja usnarjev že v avgustu 1919.⁴ Položaj usnjarskega delavstva in njihovih delodajalcev je takratni delavski list Delavec, št. 31, 3. avgusta 1919 opisal z besedami: "Usnje je dandanes predmet, ki mora po proračunih tovarnarjev hote ali nehote prinesiti znatno pomnoženje imetja itak že zelo bogatih fabrikantov. Če govoriš o tovarnarju usnja, govoriš o milijonarju. Vsi ti gospodje brez izjeme so si med vojno nagrabili denarja več kakor vsak drugi verižnik. Pšenica pa gre tem gospodom še sedaj v klasje. Usnje so podražili za več kakor sto odstotkov. Popolnoma upravičeno se je izrazil neki tovarnar usnja češ "sedaj obogateti ali pa nikoli". Eksistenčno vprašanje usnjarskih delavcev je za to gospodo postranska stvar, glavno jim je svoj lastni jaz ..."

Mezdna gibanja usnjarskih delavcev v Sloveniji so se vrstila tudi v naslednjih dveh letih in se praviloma končala s sporazumom o zvišanju temeljnih mezd in ponovno začela zaradi kršitev delodajalcev, ki so "pozabili" izpolniti dogovor. Tako je bilo npr. 10. maja 1920 končano mezdno gibanje usnjarskih delavcev s sporazumom oziroma pogodbo med Osrednjim društvom usnarjev na eni in Zvezo industrijcev na slovenskem ozemlju kraljevine SHS, odsekom za usnjarsko industrijo na drugi strani, in sicer o 30-odstotnem zvišanju temeljnih mezd, vendar delodajalci pogodbe tudi tokrat niso spoštovali. Enako oktobra 1920, septembra 1921 itd.⁵

Konec leta 1921 in v začetku leta 1922 je inflacija dosegla nov višek. Vrednost dinarja v primerjavi z ameriškim dolarjem je padla za 63 %,

na drugi strani pa so skokovito naraščale cene osnovnih življenjskih potrebščin. Temu se je pridružila še neugodna menjava denarja: 4 krome za 1 dinar, pri čemer kupna moč dinarja nikakor ni bila štirikrat večja od kupne moči krome. Povprečna delavska mesečna mezda je znašala približno 1500 do 2000 kron. Za ponazoritev nekaj cen živil: 1 kg moke – 27 kron, 1 kg masti – 95 kron, 1 kg mesa – 46 kron, 1 kg masla – 110 kron, 1 jajce – 5 kron, 1 liter vina – 40–60 kron, 1 kg krompirja – 7 kron, 1 kg sladkorja – 65 kron, 1 kg soli – 9 kron, 1 liter olja – 110 kron, 1 m drv – 900 kron itd.⁶ Gmotni položaj delavcev se je poslabšal, saj so se realni zaslužki ob naglem naraščanju cen postopoma zmanjševali. Strokovne organizacije so na to hitro slabšanje položaja delavstva odgovorile z organiziranjem številnih mezdnih gibanj, protidraginjskih shodov in z ustanovitvijo koalicijskega odbora večjega števila strokovnih organizacij za boj proti druginji. Prizadevale so si, da bi se v sklenjenih kolektivnih pogodbah uveljavil indeksni sistem prilagajanja plač naraščanju druginje.

Delavstvo vrhniškega obrata tovarne Carla Pollaka Industrija usnja in usnjarskih izdelkov ali kratko tovarne Indus je decembra 1921 skupaj z delavci centralne tovarne v Ljubljani in obrata v Kranju, dalje tovarne Podvinec v Radečah pri Zidanem Mostu, tovarne usnja Woschnag v Šoštanju, tovarne usnja v Mariboru in na Ptujju zaradi vse težjega ekonomskega položaja stopilo v mezdno gibanje. Usnjarski

delavci so prek svoje strokovne organizacije, Osrednjega društva usnjarjev in sorodnih strok na slovenskem ozemlju, med drugim zahtevali 50-odstotno povišanje mezd, uskladitev in izenačenje mezd v vseh tovarnah usnja v Sloveniji, plačane dopuste in praznike. Delodajalci oziroma v njihovem imenu Zveza industrijcev na slovenskem ozemlju kraljevine SHS v Ljubljani je najprej pogajanja odbila, češ da cene usnjenih izdelkov padajo in da so delavci na splošno z mezdami zadovoljni, kar pa ni bilo res. Cene usnjenih izdelkov so se namreč zvišale kar za 35 kron pri kilogramu. Mezdna pogajanja med Osrednjim društvom usnjarjev in sorodnih strok in Zvezo industrijcev v Ljubljani so se končala 13. oziroma 14. januarja 1922. Sklenjeno je bilo, da se vsem usnjarskim delavcem prizna 20-odstotno povišanje mezd. Tega sklepa so se držala vsa usnjarska podjetja v Sloveniji, razen Pollakove tovarne na Vrhniki. Tovarnar Pavel Pollak se je višanju mezd izognil tako, da je uvedel deset kategorij delavcev in na ta način povišal mezde le nekaterim. Proti takemu izigravanju sklepov pogajanj je ostro nastopil delavski zaupnik v tovarni Ivan Jereb, ki je bil osebno prepričan, da je takšna razdelitev krivična, prav tako so tudi delavci zahtevali, da v njihovem imenu protestira pri vodstvu tovarne. To je bil neposreden vzrok, da ga je podjetje takoj odpustilo. Ivan Jereb je bil v tovarni oziroma pri delodajalcu nezaželen že od novembra 1921, ko je na Obrtnem sodišču v Ljubljani pod prisego v sporu med tovarno Indus in

90., 91. Lužilne in predstrojilne jame, oktobra 1955 (foto: M. Pogačar).

njenim uslužbencem, mojstrom Matijem Rakušem, pričal v korist slednjega. Podjetje je moralo po razsodbi sodišča Rakuši izplačati 16.580 kron. Ivan Jereb je bil, kot je izjavil Pavel Pollak "odslovljen zaradi tega, ker je pričal proti tvrdki na Obrtni sodnji in ker se je pustil izvoliti kot zaupnik in se kot tak briga za delavstvo". Zaradi odpustitve se je Ivan Jereb pritožil na Inšpekcijo dela v Ljubljani, to je na državno ustanovo, ki je opravljala neposredni nadzor nad izvrševanjem zakonov, uredb in pravilnikov delavske zaščite v industrijskih, obrtnih in trgovinskih obratih. Posredovalo je tudi Osrednje društvo usnarjev in sorodnih strok in njenemu tajniku je Pavel Pollak 14. februarja 1922 izjavil, da bo Jereba ponovno zaposlil, a je obljubo kasneje prekrical.⁷

Poleg tega so bili delavci v sporu s tovarno še zaradi neizplačanih nagrad za nadurno delo, opravljeno v letu 1921. Tovarna Indus je dobila v letu 1921 večje naročilo za vojno ministrstvo in je zato od marca do maja 1921 uvedla plačano nadurno delo. Ker delo ni bilo končano do konca maja, so nadurno delo podaljšali do 1. oktobra 1921 in delavcem poleg plače za nadurno delo obljubili še nagrado v višini 450 kron. Nadurno delo je bilo uvedeno v tovarni v Ljubljani in njeni podružnici na Vrhniki. Po opravljenem delu so nagrado izplačali le delavcem v Ljubljani. Delavci tovarne na Vrhniki so se obrnili po pomoč na svojo strokovno organizacijo v Ljubljani, ki je dvakrat pisno posredovala pri vodstvu tovarne, to pa se je odzvalo šele na drugi dopis. Prek svojega združenja, Zveze industrijcev, je 13. januarja 1922 odgovorilo Osrednjemu društvu usnarjev in kategorično zavrnilo izplačilo nagrad, ker naj bi se delavci sami ne držali dogovora in prekinili nadurno delo že meseca avgusta in ne, kot je bilo dogovorjeno, meseca oktobra. Vodstvo naj bi jih v nadurno delo nič več ne sililo, in ko so delavci deloma čez nekaj tednov znova pričeli nadurno delo, naj bi jih v to ne prisililo vodstvo in jim tudi ne obljubilo nagrad. Delavstvo je to

zanikalo in odločno zahtevalo obljubljeni. O kršitvi dogovora o nagradah je osrednje društvo obvestilo tudi Inšpekcijo dela v Ljubljani in zahtevalo zaslišanje prič. Kot priči naj bi bila zaslišana usnjarska pomočnika Franc Čuk in Ivan Jereb, predloženi naj bi bili tudi plačilni listki, ki naj bi se primerjali s knjigovodskimi knjigami podjetja.⁸ Nezadovoljstvo delavstva je čedalje bolj naraščalo, posebno še, ker je podjetje prav nesramno zavračalo njihove upravičene zahteve.

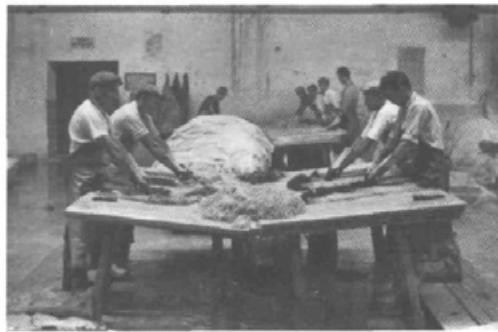
Podružnica Osrednjega društva usnarjev in sorodnih strok na Vrhniki je o poteku razgovorov in pogajanj z vodstvom tovarne obveščala delavce na rednih članskih sestankih, ki so bili vsako zadnjo nedeljo v mesecu in na občasnih shodih. V odboru podružnice so bili (izvoljeni 23. januarja 1921) predsednik Jakob Šubic, njegov namestnik Ignacij Grum, tajnik Franc Prek (zastopnik podružnice tudi v odboru osrednjega društva v Ljubljani), njegov namestnik Josip Novak, blagajnik Franc Grgovič in njegov namestnik Franc Leskovec. 29. januarja 1922 je potekal občni zbor podružnice na Vrhniki, na katerem so izvolili nov odbor. Predsednik je postal Ignac Pekle, podpredsednik Franc Čuk, tajnik Franc Frbežar, namestnik Stanko Istinič, blagajnik Anton Velkavrh, odborniki pa Anton Plahtar, Martin Istinič in Ivan Gabeljšek. Za delavske zaupnike so bili izvoljeni Anton Plahtar, Franc Čuk, Ignac Pekle, Anton Suhadolnik, Martin Istinič in Franc Mihevc.⁹ Verjetno so prav novi člani odbora in novi delavski zaupniki vnesli v društvo oziroma med delavstvo več bojevitosti in nepopustljivosti. Neizplačani nagradi, odpustitvi delavskega zaupnika Ivana Jereba in neenotnemu povišanju mezd se je pridružil še nezadovoljstvo z delovodjem Avgustom Koželjem, ker ni bil "izučen strojar, z delavci pa je postopal surovo in jih šikaniral". Ker se vodstvo tovarne ni oziralo ne na pritožbe delavcev in ne na posredovanje njihove osrednje strokovne organizacije, je delavstvo videlo edini izhod v stavki. Pri tem jih je pod-

prla tudi osrednja strokovna organizacija in obljubila, da se bodo stavki pridružili še delavci tovarne Indus v Ljubljani in Kranju.

Tako je 6. marca 1922 zjutraj začelo stavko usnjarsko delavstvo tovarne Indus na Vrhniki. Od 136 zaposlenih je stavkalo 117 zaposlenih, od tega 90 moških od 107 zaposlenih, vseh 10 zaposlenih mladoletnikov in 17 žensk od 19 zaposlenih. Osrednje društvo usnjarjev in sorodnih strok, ki je stavko odobrilo in tudi vodilo, je še istega dne Inšpekciji dela v Ljubljani poročalo o stavki in kot vzrok navedlo odpustitev delavca in delavskega zaupnika Ivana Jereba, neizplačane nagrade v letu 1921 in nepovišanje mezd za 20 %, kot je bilo dogovorjeno 14. januarja 1922 na Zvezi industrijcev v Ljubljani. V poročilu so bile navedene tudi zahteve delavcev, in sicer: 1) krivica delavcu Ivanu Jerebu naj se popravi, 2) za delovodjo na Vrhniki naj se postavi izučnega strojarja, ker sedanji ni strojar in se ne spozna na strojenje in samo šikanira delavce, 3) zvišanje plač za vse delavce za 20 % in 4) izplača naj se obljubljen nagrada za leto 1921. Osrednje društvo usnjarjev je Inšpekcijo dela zaprosilo za posredovanje. Istega dne so tudi stavkajoči delavci predložili vodstvu tovarne spomenico, kjer so v štirih točkah navedli enake zahteve, kot so jih prek osrednjega društva poslali Inšpekciji dela v Ljubljani.¹⁰

O pričetku stavke sta poročali tudi delavski glasili Delavec in Naprej ter podprli upravi-

čene zahteve delavcev, navedene v spomenici vodstvu tovarne. Delavec je med drugim zapisal: "Tvrdba Indus naj ne misli, da je delavstvo živina, s katero se dela, kakor hoče gospodar. Še manj pa bi pričakovali, da tvrdba terorizira in najnesramnejše izkorišča svoje delavstvo, ko vendar vsaj na zunaj priznava krščanski nauk. V resnici pa dela popolnoma drugače."¹¹ Povsem drugače pa je o vzrokih za začetek stavke in o njenem poteku sporočilo vodstvo tovarne Indus 7. marca Inšpekciji dela v Ljubljani. Na delo naj ne bi prišlo le nekaj delavcev, in to brez predhodnega obvestila vodstvu tovarne. Nekaj "kolovodij" naj bi s silo zadržalo tiste delavce, ki so hoteli na delo. Za "kolovodje" je vodstvo takoj izjavilo, da šteje njihovo ravnanje za "efektivno odpoved" in bo z njimi postopalo v skladu z obrtnim in tovarniškim redom, to se pravi, da jih bo odpustilo. O stavki je 9. marca poročal Inšpekciji dela tudi obrtni nadzornik J. Mihevc in poudaril, da je tovarnar Pavel Pollak celo izjavil, da raje zapre tovarno, kot da bi ugodil zahtevam delavcev, in čeprav traja stavka že tri dni, ni prišlo do nobene intervencije in pogajanj. Do prvega sestanka med vodstvom tovarne in obrtnim nadzornikom J. Mihevcem je prišlo četrty dan stavke, 9. marca v Ljubljani. Navzoča Karel in Pavel Pollak sta izjavila, da bodo ugodili le v spomenici navedenima točkama 3 in 4, to je povišanju mezd in izplačilu nagrad, a pod pogojem, da se delavci takoj vrnejo na delo in se strinjajo z odpustitvijo "kolovodij" stavke

92., 93. Struženje kož in ročno odstranjevanje kocin v tovarni usnja, oktobra 1955 (foto: M. Pogačar).

Franca Grgoviča, Ignaca Mediča, Franca Leskovca in Franca Mikuža. O teh pogojih je bilo takoj obveščeno Osrednje društvo usnarjev in delavski zaupniki vrhniške tovarne Ignac Pekle, Anton Plahtar in Anton Suhadolnik. Zaupniki so pisno izjavili, da kot pooblaščenči delavcev sprejmejo pogoje podjetja na znanje, da se sicer strinjajo s sprejetjem točke 3 in 4, ne morejo pa prevzeti odgovornosti, da bi pristali na odpustitev navedenih štirih delavcev. Pripomnili so, da so še vedno proti odpustitvi Jereba, razen če sam izjavi, da ne gre več na delo v tovarno na Vrhniki.¹²

Stavkajoči delavci se niso vrnili na delo in nadaljevali stavko. Veliko upanje v uspeh jim je dala uspešno končana tridnevna stavka v Tovarni konzerv in mesnih izdelkov na Vrhniki, ki se je začela na isti dan kot usnjarska, 6. marca, in končala 9. marca 1922. V njej je stavkalo 120 delavcev, in sicer zaradi nesprejetja njihovih mezdnih zahtev in preganjanja delavskih zaupnikov. S posredovanjem Inšpekcije dela so delavci dosegli popoln uspeh.¹³ Stavkajoči usnjarski delavci so se sestajali v "Jelovškovem magazinu" in Močilniku (na Drči), kjer so jih delavski zaupniki in stavkovni odbor seznanjali s potekom pogajanj, s katerimi niso bili zadovoljni. Posebno so bili razočarani, da se kljub obljubi osrednjega društva stavki ni pridružilo delavstvo v obratih v Ljubljani in Kranju. Zato se je število stavkajočih po treh dneh stavke pričelo zmanjševati. Delavci, ki niso stavkali – stavkokazi ali, kot so jih imenovali, "štrajk-breherji" – so hodili v tovarno in pobirali kože iz luga, razmetavali razmaščene kože po tleh delavnice, da se kupi kož ne bi segreli in spleneli pred izgajevanjem. S tem jim je uspelo preprečiti še večjo gospodarsko škodo. Stavkajočim delavcem kljub dogovorom ni uspelo zagotoviti zadostnih stavkovnih straž, ki bi stavkokazom preprečile prihod v tovarno.

Nato je 11. marca oddelek za socialno skrbstvo Pokrajinske vlade za Slovenijo v Ljub-

ljani sklical mezdno pogajanje za vsa večja usnjarska podjetja, kjer je bilo med drugim sklenjeno, da pride povišanje mezd za delavce na Vrhniki v poštev le, če se takoj vrnejo na delo. Čez dva dni, 13. marca, je bila sklicana še konferenca na Zvezi industrijcev, kjer so bili navzoči zastopniki podjetja, Inšpekcije dela in Osrednjega društva usnarjev. Tudi ta konferenca ni spremenila pogojev podjetja. Vodstvo tovarne je ponovno poudarilo, da nikakor ne more sprejeti na delo zaradi stavke odpuščenih štirih delavcev, ker so odkrito nastopali proti podjetju in celo s silo prisilili delavce, da so začeli stavkati. Po daljši razpravi, katere namen je bil na vsak način doseči sporazum, je tajnik Osrednjega društva usnarjev Anton Krajcer izjavil, da bo še isti dan zvečer odšel na Vrhniko in skušal pregovoriti delavce, da se vrnejo na delo. Na drugi strani se je vodstvo tovarne obvezalo, da bo takoj izpolnilo v spomenici delavcev navedeni točki 3 in 4, katere je sprejelo in potrdilo že na prvem pogajanju 9. marca, seveda pod pogojem, da zastopnik osrednjega društva pregovori delavce, da nehajo stavkati.

Tajnik osrednjega društva Anton Krajcer je na shodu usnarjev na Vrhniki še istega dne zvečer prepričal delavce, da so popustili in izjavili, da se bodo naslednji dan vrnili na delo. Pristali so, da ne bodo vztrajali pri zahtevi, da podjetje sprejme nazaj na delo zaradi stavke odpuščene štiri delavce. Že prej odpuščeni delavec Ivan Jereb je na shodu izjavil, da se sam noče vrniti na delo v tovarno. O sklepu delavcev na shodu je A. Krajcer naslednji dan, 14. marca, poročal Inšpekciji dela v Ljubljani. Stavkajoči delavci so se zjutraj 14. marca 1922 vrnili na delo.¹⁴

Osemdnevna stavka se je končala le z delnim uspehom. Odpuščeni delavci niso bili sprejeti na delo, kar je bilo boleče predvsem za njihove družine. Morali so si poiskati delo drugje, večina je po posredovanju njihovega bivšega mojstra Matije Rakuše odšla v tovarno usnja

na Ptuju. Delavci z delnim uspehom stavke niso bili zadovoljni in so za neuspeh krivili tudi svojo strokovno organizacijo, zlasti centralno vodstvo v Ljubljani. Njen tajnik Anton Krajcer jim je, kot v kratkem spominskem zapisu pravi nekdanji delavec tovarne Indus Jože Šemrov, na začetku stavke obljubljal, "da bo zveza za vse poskrbela, da bodo štrajkali tudi v Ljubljani. Med štrajkom je bil Krajcer strugalec v Ljubljani. Po štrajku je postal mojster v Indusu. Torej za štrajk glavni agitator, po štrajku mojster. To da misliti..."¹⁵ Po stavki sta močno padla moč in vpliv strokovne organizacije. Pogajanja so sicer pokazala, da se le organizirano delavstvo lahko bori za svoje pravice, vendar so bili delodajalci, ki jih je ščitila država, le premočan nasprotnik. Poleg tega jim je pomagal tudi oportunistem samega vodstva strokovne organizacije usnjarjev. To je bil namreč čas novih cepitev in frakcijskih bojev v slovenskem socialističnem gibanju, ki so se odražali tudi v delovanju socialdemokratskih strokovnih organizacij, saj so predstavljale najbolj množično oporišče strank in si je vsaka od strank oziroma frakcij prizadevala pridobiti čim večji vpliv med delavci. Prav januarja 1922 se je Strokovna komisija za Slovenijo, centralni sindikalni organ za Slovenijo, v katero so bile vključene socialnodemokratske strokovne organizacije (vanjo je bilo vključeno tudi Osrednje društvo usnjarjev in sorodnih strok), skupaj z drugimi socialdemokratskimi sindikalnimi centralami v Jugoslaviji, združila v Glavni radniški savez Jugoslavije. V Strokovni komisiji, ki je bila tesno povezana z Jugoslovansko socialdemokratsko stranko (JSDS) oziroma pokrajinsko organizacijo Socialistične stranke Jugoslavije na Slovenskem, je v tem boju vsaka od frakcij skušala pridobiti, tako v njenem vodstvu kot v njenih osrednjih društvih, čim več vodilnih funkcij, da bi si s pomočjo strokovnih organizacij okrepile svoj vpliv. Razcepljenost in frakcijski boji prav gotovo niso pomagali delavskemu gibanju.

Po končani stavki je vodstvo tovarne 22. marca 1922 Inšpekciji dela v Ljubljani poslalo poročilo – izkaz o stavki, v katerem je opisalo svoj pogled na stavko in navedlo, da se je stavka začela brez poprejšnje napovedi, da so hoteli delavci odstraniti ekonomista Avg. Koželja, da so zahtevali sprejetje na delo I. Jereba, ki je bil zaradi surovega nastopa proti podjetniku in žaljenja časti odpuščen, da dobijo vsi 20-odstotno povišanje plač in da dobijo "namišljeno" nagrado 450 kron. Poudarili so, da je bilo 80 % delavcev prisiljenih v stavko, da so se prostovoljno vrnili na delo in da podjetje ni moglo štirih izmed njih ponovno sprejeti na delo. Podjetje je bilo oškodovano za tedensko produkcijo, to je za približno 700 izdelanih kož, izgubljenih je bilo 7670 ur, kar pomeni 7892 kron izgube pri zaslužku. Po taki oceni stavke je bilo razumljivo, da je vodstvo tovarne namenoma zavračevalo obljubljeni izplačilo povišic in nagrad. Pollak je te zahteve izpodbijal s tem, da ima skoraj vsak delavec na Vrhniki doma živino, njive ali vrt, drva pa si lahko pripravijo sami v gozdu. Grozil je celo z zaprtjem tovarne na Vrhniki in z obsežnejšim odpuščanjem delavcev.

O izidu stavke je Inšpekciji dela v Ljubljani 4. aprila 1922 poročalo tudi Osrednje društvo usnjarjev in sorodnih strok v Mariboru (sedež društva so na zahtevo delegatov štajerskih podružnic po občnem zboru 5. februarja 1922 v Celju prenesli marca 1922 iz Ljubljane v Maribor) z opombo, da do tega dne P. Pollak ni izpolnil nič od obljubljenega, celo nasprotno, noče izenačiti plač s povišanjem za 20 %, kakor je bilo dogovorjeno 13. januarja 1922 za vse usnjarsko delavstvo in namesto 450 kron obljublja le 400 kron nagrade.¹⁶

Delavci so se že 22. marca 1922 zaradi nespoštovanja dogovora vodstva tovarne prek svoje strokovne organizacije pritožili na Inšpekcijo dela v Ljubljani, ki je 29. marca opomnila tovarno Indus, naj čim prej izpolni zahteve delavstva tovarne na Vrhniki, kot je obljubila na

pogajanjih 9. in 13. marca. 3. aprila je Inšpekcija dela prejela kratek odgovor: "Tem potom sporočamo, da je bil gospod Pavel Pollak 31. marca na Vrhniki in je direktno z delavskimi zaupniki vse to uredil in sedaj ni nobenih diferenc z omenjenim delavstvom." Inšpekcija dela je prepis odgovora 6. aprila poslala osrednjemu društvu v Maribor in s tem zaključila zadevo "Stavka v Indusu na Vrhniki".¹⁷ V odgovoru ni podatka, kaj so se delavski zaupniki dogovorili s P. Pollakom. Takratni delavci se spominjajo le, da je Pollak povišal plače za 5 %, kasneje še nekaj, nič pa o izplačilu nagrad. Vsi stavkajoči so občutili posledice še po končani stavki. Da bi delavce ustrahovali, so objavljali sezname odpuščenih zaradi pomanjkanja dela, vendar jih v resnici niso odpustili. Po stavki je prišlo v tovarno tudi precej novih mojstrov.¹⁸

Opombe:

- 1 Dr. Miroslav Stiplovshek, *Razmah strokovnega – sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922*, Ljubljana 1979, strani 671.
- 2 Delavec, št. 6, 8. februar 1919, št. 9, 1. marec 1919, št. 11, 16. marec 1919.
- 3 Delavec, št. 13, 29. marec 1919, št. 14, 5. april 1919, št. 15, 12. april 1919, št. 33, 16. avgust 1919.
- 4 Delavec, št. 15, 12. april 1919, št. 33, 16. avgust 1919.
- 5 Delavec, št. 21, 22. maj 1920, št. 26, 26. junij 1920, št. 28, 10. julij 1920, št. 42, 18. oktober 1920, št. 19, 10. september 1921.
- 6 Naprej, št. 63, 18. marec 1922.
- 7 Delavec, št. 26, 17. december 1921 in Arhiv republike Slovenije, Oddelek za dislocirano arhivsko gradivo II (dalje ARS, Odd. II), sign.: AS 1648, Inšpekcija dela v Ljubljani, Stavka v tovarni Indus na Vrhniki, šk. 2/II.
- 8 ARS, Odd. II, sign.: AS 1648, Inšpekcija dela, Stavka v tovarni Indus na Vrhniki, šk. 2/II
- 9 Delavec, št. 6, 11. marec 1922.
- 10 ARS, Odd. II, sign.: AS 1648, Inšpekcija dela, Stavka v tovarni Indus na Vrhniki, šk. 2/II.
- 11 Naprej, št. 54, 8. marec 1922.
- 12 ARS, Odd. II, sign.: AS 1648, Inšpekcija dela, Stavka v tovarni Indus na Vrhniki, šk. 2/II.
- 13 Naprej, št. 59, 14. marec 1922.
- 14 ARS, Odd. II, sign.: AS 1648, Inšpekcija dela, Stavka v tovarni Indus na Vrhniki, šk. 2/II.
- 15 Spomini udeležencev stavke usnjarjev na Vrhniki 6. 3.–13. 3. 1922, Usnjar, št. 71, maj 1975.
- 16 Delavec št. 7, 25. marec 1922 in ARS, Odd. II, sign.: AS 1648, Inšpekcija dela, Stavka v tovarni Indus na Vrhniki, šk. 2/II.
- 17 ARS, Odd. II, sign.: AS 1648, Inšpekcija dela, Stavka v tovarni Indus na Vrhniki, šk. 2/II.
- 18 Spomini udeležencev stavke usnjarjev na Vrhniki 6. 3.–13. 3. 1922, Usnjar, št. 71, maj 1975.

SLOVENIJA NA VOJAŠKEM ZEMLJEVIDU 1763–1787

Sekcija 189 Vrhnika

Minilo je natanko sedem let, odkar je leta 1994 izšel prvi vzorčni zvezek *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*.¹ V teh letih je izšlo 7 zvezkov. Prvi trije obsegajo Dolenjsko, Notranjsko, Primorsko, četrti območje Gorenjske in zahodno Koroško, peti in šesti pa vzhodni del Koroške in Štajersko. Zadnji, sedmi zvezek vojaških kart in opisov, obsega Prekmurje. Pričujoči zvezki jožefinskih deželnih merjenj za slovensko ozemlje so rezultat sodelovanja med ZRC SAZU in ARS, vodje projekta dr. Vincenca Rajšpa in strokovnih sodelavcev arhivistov Arhiva Republike Slovenije. Pobudnica in začetnica projekta je bila dr. Ema Umek.

Vse do današnjih dni se je ohranilo mnogo načrtov mest in utrdb ter zemljevidov in kart posameznih območij, dežel in držav. Koncem 18. stoletja in v prvi polovici 19. stoletja se je na področju zemljemstva z razvojem tehnologije marsikaj spremenilo. V tem obdobju so na območju avstrijske monarhije napravili prve izmere celotne države za davčne in vojaške namene.

Začetki vojaških in katastrskih merjenj segajo v obdobje vladanja Marije Terezije.² Terezijanski kataster³ (1748–1754) je bil napravljen po zemljiških gospostvih in ni vseboval izmer t. i. geografskega izrisa posesti.

Po tej davčni rektifikaciji so bila deset let kasneje opravljena še vojaška merjenja,⁴ ki so jih končali v času vladanja Jožefa II. Vsebovala so tako karte kot tudi opis pokrajin.⁵ Leta 1785 je vojaški sledila še davčno-katastrska izmera

ozemlja – t. i. jožefinski kataster (1785–1787), ki prav tako kot terezijanski, kljub izmeri zemljišč, ni imel zemljiškokatastrskih map.

V času monarhije, v letih 1806–1869, je bila opravljena druga vojaška izmera, in sicer že na osnovi astronomske triangulacije.⁶ Zanj so bile izdelane le karte brez opisov pokrajine, morda zato, ker je bil opis dežele že v jožefinskih merjenjih dovolj dober, ali morda zaradi že predvidene nove katastrske izmere, ki je bila napravljena v letih 1818–1828 na podlagi patenta Franca I. – t. i. franciscejski kataster. Ta pa je, tako kot jožefinska vojaška merjenja, vseboval karte in natančen popis avstrijskih dežel, ki so bile ob merjenju razdeljene v katastrske občine. Če že omenjamo vse *avstrijske* izmere slovenskih dežel, ki so bile opravljene v vojaške in davčne namene, ne smemo pozabiti na katastrsko izmero, ki so jo na območju Primorske (desni breg Soče, 1811–1813) naredili Francozi.

Posebno zgodovinsko vrednost prav gotovo pomenita dve izmeri, in sicer jožefinska vojaška merjenja in franciscejski davčni kataster, ki edina vsebujeta spisovni in grafični del.

V prispevku bomo natančneje predstavili prve izmere naših dežel, ki so bile opravljene v vojaške namene, in sicer s posebnim poudarkom na sekciji 189, ki opisuje širše območje Vrhnike.

Prve *vojaške karte* in *opisi* za etnično ozemlje današnje Slovenije so bili narejeni v letih

1784–1787, in sicer za Štajersko, Koroško, Kranjsko, Trst, Goriško in Gradiško – dežele, ki so spadale v sklop Notranje Avstrije. Nekaj let prej so kartografi v okviru karlovskega generalata popisali Belo krajino in v okviru Ogrske Prekmurje. Nekoliko kasneje, po letu 1797, pa je bilo popisano območje, ki je prej pripadalo Beneški republiki, in sicer slovenska obala z zaledjem in mesti Koprno, Izolo, Piranom ter Beneška Slovenija, Rezija in Beneška Istra.⁷

Karte in popise za vso takratno Avstrijo so izdelali avstrijski vojaški kartografi. Varovani so bili kot vojaška skrivnost več kot 70 let. Danes to gradivo v svoji kartografski zbirki hrani Vojni arhiv na Dunaju.

V arhivu hranijo *originale in kopije kart*. Kopije so večje in imajo rob, kamor naj bi kartografi vpisovali imena krajev, vendar tega večinoma

niso naredili. Original in kopija velikokrat nista enaka. Pri izdelavi kart so uporabljali *različne barve* za označevanje lesenih zgradb, znamenj, mostov in cerkva. Zidane so označevali z rdečo, ki je bila lahko zelo izrazita ali bolj blede. Kapelice so označevali z rdečim križem v krogu. Vislice so bile lahko obarvane rdeče ali črno. Ceste so označevali z raznimi odtenki rjave barve in obrobo.

Zanimivo pa je, da so pri vpisovanju imen vasi, voda, hribov, ledinskih imen kartografi skušali vestno vpisovati slovenska imena. Karte sekcij merijo 42 krat 62 cm in so narisane v merilu 1 : 28.800. Vsi zapisi na kartah so v *latinici*. Nahajališča so označili z *besedo*, ne z znakom. *Mesta – Stadt* so napisana s tiskanimi črkami, *trgi – Markt* pa z manjšimi črkami, *vasi* imajo le oznako *D.(orf)*, potoki in hribi so označeni večinoma s črko *B.(erge)*, *B.(ach)* in reke s *Fluß*, *Fluss* ali *Fl.*, močvirje z *Mor.(ast)*.

94. Sektija 189 – izrez zemljevida s širšo okolico Vrhnike.

Karte nazorno prikazujejo ozemlje, po katerem bi se predvidoma lahko gibala vojska. Razpoznavna je naseljenost, poraslost, prehodnost pokrajine, natančno so izrisana mesta, trgi in vasi, zaselki z različnimi zgradbami (mitnice, pošte, cerkve, gostilne, župnije, samostani, gradovi in tudi posamezne hiše), ceste in poti (deželne, trgovske, zasebne, jezdne in pešpoti), mostovi (zidani, leseni), brvi in brodovi, hribi, gore, gorski hrbti (njihova višina in poraščenost z gozdom), doline in globeli. Skrbno so označene reke, potoki, jezera, močvirja, izviri, studenci. Voda je bila tudi naravni vir energije za pogon mlinov in žag. Ob vodi so stali tudi industrijski in obrtni obrati, fužine.

Kar kartografsko ni bilo mogoče dovolj nazorno prikazati, so skušali popisovalci natančneje predstaviti s *popisi*, ki so tudi del gradiva, ki ga hrani dunajski arhiv. Popisi so precej suhoparni, kar je razumljivo, saj so bili napisani za potrebe vojske. *Teksti* so napisani v gotici, in sicer v obliki navpičnih rubrik. Rubrike so pri vseh sekcijah vsebinsko enake, slogovno in količinsko pa se med seboj razlikujejo. Kako podrobno so popisane posamezne sekcije in rubrike, je bilo odvisno od zanimivosti pokrajine in popisovalca ter njegovega razumevanja deželnega jezika. Vestno so skušali vpisovati imena krajev, voda, hribov itd. v deželnem jeziku, kar jim je cesar svetoval že leta 1773. Slabo razumevanje deželnega jezika pa je večkrat botrovalo napačno zapisanemu imenu. Teksti popisov so napisani v obliki rubrik. V njih so označeni:

- *kraji in razdalje*, ki so vpisane v urah, korakih;
- *objekti*, ki so zidani ali leseni: hiše, cerkve, kapele, gradovi, mlini, pošte, mitnice, gostilne;
- *potoki, reke, jezera* in njih širina, globina, prehodnost;
- *mostovi*, leseni in zidani, in ceste, njihovo stanje, vzdrževanost in uporabnost;
- *gozdovi* – visoki, nizki, grmičasti, prehodni ali neprehodni;

– *hribi* in njihova poraslost, prehodnost in preglednost nad pokrajino.

Le pri nekaterih sekcijah najdemo opise močvirij ali travnikov, v vinorodnih krajih pa opise vinskih gorc in zidanic ali viničarskih hiš. Povsod pa najdemo rubriko, ki je namenjena opombam.

Vsi ti podatki, ki so opisani v posameznih rubrikah, so bili za vojsko zelo pomembni. Podrobno poznavanje pokrajine je še danes osnova za uspešno obrambo pred sovražnikom. Vojsko je v tistih časih in takratnem načinu vojskovanja zanimala možnost prenočevanja, prehodnost pokrajine, torej stanje prometnih poti ter naravne ovire, kot so močvirja, vode, vzpetine ali hribi. Višje točke (griči, holmi, hribi) so bile zanimive s strateškega vidika, saj so z njih, če so bile dostopne, lahko opazovali okolico in dovolj zgodaj zaznali prihod sovražnika ter mu preprečili nadaljnje prodiranje.

Kot smo že v uvodnem delu povedali, bomo predstavili nekaj zanimivosti s širšega območja Vrhnike. Leta 1996 je izšel drugi zvezek *jožefinskih merjenj*, ki poleg Dolenjske, Ljubljane in Litije obsega še območje Vrhnike s širšo okolico, vse od Vnanjih Gorc do Logatca, pa od Bistre do Horjulске doline ob Šuici.

Kot vsi zvezki objavljenih faksimilov kart in opisov *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*, je tudi drugi sestavljen iz dveh delov, in sicer so v prvem delu opisi pokrajine v nemškem originalu in slovenskem prevodu, v drugem pa faksimilirani zemljevidi.

Območje Ljubljane, Vrhnike in Litije je popisal Werthenpreis, katerega vrlina prav gotovo ni bilo lepopisje. Besedilo velikokrat ni bilo čitljivo. Sicer pa je za tisto dobo to značilno. Popisovalci večinoma niso pisali lepo, niso se držali današnjih pravopisnih pravil, niso uporabljali ločil in niso pisali samostalnikov z

veliko začetnico. Seveda si je moč to razlagati z dejstvom, da so pisali na terenu, v dokaj neugodnih razmerah.

Opisi vojaških merenj z območja Vrhniko so za razliko od drugih doslej objavljenih vojaških merenj vsebinsko dokaj zanimivi, kar je prav gotovo odraz razgibanosti pokrajine med Ljubljano in Vrhniko, ki jo predstavljajo močvirje – Barje, spomladanske in jesenske poplave, mlini ob potokih, nekaj gradov, rimski ostanki, ukinjeni samostan v Bistri, mnogo zidanih cerkev z obzidjem, plovnost Ljubljanice, gozdnata pobočja itd.

Barje – močvirje je natančneje opisano že pri mestu Ljubljana, vendar se ta rubrika pri Vrhniku ponavlja, kajti območje je bilo neprestano izpostavljeno poplavam. Poti na tem koncu so bile prevozne in dokaj dobre le v poletnem času, kar je bilo za vojsko s strateškega stališča pomembno. Popisovalci so ugotovili, da jesenske poplave niso tako močne kot spomladanske. Kraji na holmih sredi *močvirja* so bili v času poplav kar nekaj časa brez prave povezave z okolico.

Za vojsko so bila pomembna tudi *prenočišča* – stavbe, zato so kartografi natančno vrisali in opisali stavbe, ki so bile primerne za nastanitev vojske. Med možne stavbe, kjer bi lahko vojska prespala, so sodili gradovi, pristave, nekateri mlini, gospodarska poslopja itd. V 73 krajih, ki so omenjeni v sekciji 189, so omenjeni štirje gradovi, a le dva sta bila primerna za nastanitev vojske, in sicer opuščeni kartuzijanski samostan Bistra in grad Lesno Brdo. Kušljanov grad pri Plešivici in grad Logatec se popisovalcem nista zdela primerna za nastanitev vojske. Na območju Vrhniko nobena druga stavba ni navedena kot stavba, ki bi bila primerna za prenočevanje. Stavbe – hiše so bile sicer zidane, a morda premajhne za nastanitev vojske. Na Vrhniku, ki je bila v času popisa trg, naletimo večinoma na kamnite hiše, poštno

postajo, trdno grajeno cerkev. Nedaleč od kraja pa je bilo skladišče namenjeno za shranjevanje blaga, ki so ga pripeljali iz Trsta ali Ljubljane. Od tod so ga po Ljubljanici, ki je bila plovna za tovrne ladje, prepeljali v Ljubljano in seveda tudi v nasprotno smer.

Promet pa ni potekal le po vodni poti, ampak tudi po dobrih in slabih *cestah, poteh in stezah*. Iz Ljubljane proti Trstu je skozi Vrhniko vodila dobro vzdrževana cesta, le v okolici Dolenjega Logatca je bila nekoliko slabša.

Pot od Vrhniko proti Bistri je bila v času popisa v dokaj slabem stanju. V Bistri je bil kartuzijanski samostan. Red je bil dve leti pred vojaškim popisom na podlagi zakona o razpustitvi samostanov ukinjen, tj. leta 1872, in prav ti dve leti sta bili dovolj, da cesta ni bila več vzdrževana. Ob omenjeni cesti so kraji Hribi, Verd, Mirke, Podgorje (danes ta kraj ni naveden v Atlasu Slovenije) in Bistra. Ta del pokrajine

95. Poznobaročna kapelica v Verdu – Podgori, ki stoji še danes. Na vojaškem zemljevidu je označena kot *Capella* pri vasi *Podgorie*.

je bogat z izviri. Med Hribi in Verdom izvira Ljubljanka v dveh rokavih; Ljubija nedaleč od Verda, v Bistri pa Bistra.

Prometne povezave med kraji so bile pomembne za vojsko. Te so bile na območju Vrhniko bolj slabe kot dobre. Boljši sta bili cesta proti Trstu in proti Idriji, a tudi ta je bila na bolj strmih delih primernejša za lahke vozove ali le za konje. Vse druge so bile neprevozne za težke vozove, nekatere pa tudi za lahke. Po njih se je dalo večinoma le jezdit. Celo cesta proti Stari Vrhniku je opisana kot kamnita in precej težavna.

Za vojaške kartografe so bile pomembne predvsem *strateške točke*, s katerih je imela vojska dovolj dober pregled nad okolico. Na obravnavanem območju je dosti hribov, vendar zaradi svoje poraščenosti, neprehodnosti in nepreglednosti niso imeli posebnega pomena za vojsko, razen nekaterih izjem. Mednje so sodili hribi ob tržaški cesti in pa holmi sredi Barja, ki so bili po presoji vojaških popisovalcev dovolj visoki, da je bilo z njih moč nadzorovati in obstreljevati okolico (sovražnika). *Holm, na katerem je Plešivica, je najvišji med vzpetinami, ki so na tem močvirnem področju*. Okolica je bila obvladljiva tudi z Žalostne gore, Sv. Jožefa, Sv. Ane, Tičnice, Sv. Miklavža. Pobočja v okolici Vrhniko so bila poraščena s smrekami in jelkami.

Pri *lokalizaciji* krajev, hribov in voda smo si pomagali z Atlasom Slovenije, Krajevnim leksikonom Slovenije, Leksikonom Dravske banovine 1937, Leksikonom občin v državnem zboru zastopanih kraljestev in dežel VI, Kranjska 1905 itd. Kljub pripomočkom pa nekaterih krajev, voda in hribov nismo mogli lokalizirati, zato so tiskani poševno. *Vrhnika* je v originalnem besedilu vpisana kot trg Ober Laybach, Stara Vrhnika pa kot vas Alt Ober Laybach. *Gornji Logatec* je v originalnem tekstu naveden kot vas Terkovska. V takratni vasi

je bila kamnita župna cerkev in grad Logatec ali Romanorum Longaticum. Rimske ostanke najdemo tudi v opisu pri Notranjih Goricah. *Dolnji Logatec* je v popisu zapisan kot vas Dolinovatz. V kraju je bila trdna cerkev z obzidjem, pošta, dve gostilni in več kamnitih hiš, kar kaže na pomembnost kraja.

Leksikon slovenskih krajevnih imen in Atlas Slovenije vsebujeta mnogo podatkov, ki se včasih ne ujemajo. V Leksikonu slovenskih krajevnih imen sta omenjena npr. *Gornji in Dolnji Logatec*, v Atlasu Slovenije pa *Dolenji in Gorenji Logatec*. Podobno je tudi z *Vrhom nad Rovtami*, kot ga označuje Leksikon z opombo, da je lokalno ime za kraj Vrh Treh Kraljev ali Trije Kralji, v Atlasu Slovenije pa je naveden le kot *Vrh Treh Kraljev*.

Med kraji, ki jih nismo mogli lokalizirati, naj omenimo:

Crnitz pri Dolenjem Logatcu in nekaj zaselkov v okolici Rovt nad Logatcem, in sicer *Podkoiczi, Vidmaria, Predov*. Že popisovalec je v rubriki opombe za te kraje (od številke 52 do 69) omenil, da so zaselki, ponekod pa le raztresene hiše po pobočjih. Danes so se ti zaselki zlili med seboj, stara imena so pozabljena in jih poznajo le starejši prebivalci.

Med nelokalizirane potoke pa sodijo naslednji. *Duintza ali Duincza in Lipicza* – oba potoka smo poimenovali Podlipščica. Pri Podpeči so trije nelokalizirani potoki – *Bacznicza, Knahval, Kamnitzka*. Pri Podlipi *Czelarski* potok, pa *Wrzdenska* pri kraju Koreno nad Horjulom. Nekaj je ostalo tudi nerazrešenih imen hribov: *Nedvedcza* pri Gornjem Logatcu in *Spicl, Nedolcza, Strmcza* pri kraju Podpesek.

Še mnogo zanimivosti bi se našlo v vojaških popisih, a jih prepuščamo vsem, ki jih zanima nadaljnje raziskovanje.

Opombe:

- 1 Vincenc Rajšp, Majda Ficko, Slovensko ozemlje na vojaškem zemljevidu iz druge polovice 18. stoletja (vzročni zvezek), Ljubljana 1994;
Vincenc Rajšp, Majda Ficko, Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787, 1. zvezek, Ljubljana 1995;
Vincenc Rajšp, Majda Ficko, Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787, 2. zvezek, Ljubljana 1996;
Vincenc Rajšp, Drago Trpin, 3. zvezek; Vincenc Rajšp, Aleksandra Serše, 4. zvezek; Vincenc Rajšp, Marija Grabnar, 5. zvezek; Vincenc Rajšp, Vladimir Kološa, 6. zvezek; Vincenc Rajšp, Aleksandra Serše, 7. zvezek.
- 2 Po španski nasledstveni vojni na Nizozemskem in kasneje v Italiji je Lombardija pripadla Habsburžanom, zaradi neurejenih davčnih razmer je vladar izvedel davčno ovrednotenje posesti in prav ta lombardski kataster, ki so ga izdelali na pobudo Karla VI., je služil za model pri izvedbi kasnejših katastrskih izmer v preostalih deželah monarhije.
- 3 Patent Marije Terezije, 12. avgust 1747.
- 4 Erich Hillbrand, O Jožefinskem vojaškem zemljevidu, Vincenc Rajšp, Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787, 2. zvezek, Ljubljana 1996, str. XIII: "Do srede 17. stoletja so v pomoč pri vojaških operacijah uporabljali karte privatne kartografije, za potrebe neposrednih vojaških spopadov pa tudi karte majhnih področij, ki so jih naredile posamezne vojaške enote." "Ravno vojne v prvi polovici 18. stoletja so dokazale, da dotedanji načini dela ne ustrezajo in da uporabljene podlage ne zadoščajo, kajti obstoječe karte niso izkazovale podrobnosti, potrebne za vojaške akcije."
Ignacij Voje, Domžalsko območje v gradivu o prostorskih predstavah 18. stoletja, Kronika 39/3, Ljubljana 1991, str. 45: "V času sedemletne vojne (1756–1763) pri oboroženem spopadu evropskih sil, do katere je prišlo zaradi nerešenih spornih vprašanj med Avstrijo in Prusijo, se je znova razločno pokazalo, kakšno operativno vrednost ima pri vodenju vojne zanesljivo in točno kartografsko gradivo. Po miru v Hubertsburgu (1763), ko je Avstrija dokončno izgubila Šlezijo, je cesarica Marija Terezija ukazala izdelati kartografske posnetke celotnega cesarstva. Pobudo za to delo je dal feldmaršal Lacy, ki je v posebni spomenici na drastičen način pokazal, kakšne negativne posledice ima lahko pomanjkanje ustreznega kartografskega gradiva."
- 5 Ignacij Voje, Domžalsko območje v gradivu o prostorskih predstavah 18. stoletja, Kronika 39/3, Ljubljana 1991, str. 45: "Kljub manjkajoči triangulacijski podlagi to delo daleč prekaša po obsegu vsa druga deželna merjenja 18. stoletja."
- 6 Josef Paldus, Die militärischen Aufnahmen im Bereiche der Habsburgischen Länder aus der Zeit Kaiser Josephs II., Wien 1919, str. 14;
Ema Umek, Ljubljana z okolico v luči jožefinskih deželnih merenj, Arhivi VIII/1–2, Ljubljana 1985, str. 91.
- 7 Josef Paldus, Die militärischen Aufnahmen im Bereiche der Habsburgischen Länder aus der Zeit Kaiser Josephs II. Ausgeführt durch den k. k. Generalquartiermeisterstab in den Jahren 1763–1785, Wien 1919, str. 14.

NASTANEK USNJARNE SAVEL KALIN V MOKRONOGU IN PRESELITEV NA VRHNIKO PO KONČANI DRUGI SVETOVNI VOJNI¹

Lastnik propadle majhne usnjarne (kravtarije) v Mokronogu je bil grajščak g. Penca. Vsled zadolžitve celotnega premoženja g. Pencata je šlo premoženje na boben oz. v konkurz. Usnjarna je prišla v roke neke banke v Ljubljani, katere direktor je bil g. Pavel Dereani. Od te banke je g. S. Kalin kupil usnjarno in jo začel obnavljati. Po delni obnovi usnjarne se je začelo strojenje govejih kož po vegetabilnem postopku za široko potrošnjo. Poudarjeno je bilo podplatno usnje pod imenom ferzac krupon². G. Kalin in g. Gantar, ki je imel v Žireh na Gorenjskem tovarno čevljev in se je specializiral na izdelavo gojzerjev, je potreboval kvalitetno usnje za podplate. Te kože so se strojile 9 mesecev v čreslovini z dodatkom kostanjevega ekstrakta, ki ga je izdelovala tovarna Jugotanin v Sevnici.

Ko je strojenje govejega usnja bilo utečeno, se je pristopilo k izdelavi svinjskih kož. Žena g. Kalina je imela v Ljubljani na področju klavnice trgovino za zbiranje svinjskih kož. Te kože so se tu sortirale, konzervirale in zlagale na kupe in po potrebi transportirale v tovarno usnja v Mokronog. Tako je za začetek tovarna imela dovolj svinjskih kož za nemoten potek proizvodnje.

Pred strojenjem so se kože na cepilnem stroju precepile na dvoje tako, da se je lice kože s primerno debelino po vegetabilnem postopku strojilo v usnje z imenom buhbinderce. Kože brez lica pa se je strojilo v špalt ali cepljenec.

Ko je proizvodnja svinjskega usnja stekla, je bilo nujno poiskati tržišče, kamor bi se pro-

izvodnjo svinjskega usnja plasiralo. G. Kalin je uspel doseči kontakt z Ameriko, kamor se je začelo izvažati del proizvodnje svinjskega usnja. Tako lahko trdimo, da je prva svinjska ustrojena koža šla v inozemstvo iz tovarne S. Kalin Mokronog³.

Ker g. Kalin ni imel kapitala na pretek, se je povezal s podjetjem Bata Borovo. S tem podjetjem je g. Kalin sklenil dogovor, da bo tovarna usnja Mokronog za njih izdelovala usnje, za kar ga je podjetje Bata financiralo, da se je usnjarna v Mokronogu na hitro razširila in dvignila proizvodnjo.

Žal to ni trajalo dolgo. Pričela se je druga svetovna vojna. Nemška vojska je okupirala Slovenijo. Tovarna usnja je bila bombardirana in požgana do tal.⁴ Iz tovarne so nastale ruševine. Stroji so ležali med ruševinami. Takšno stanje je trajalo, dokler se nemška vojska ni umaknila do reke Save in ozemlje prepustila italijanski vojski⁵. G. Kalinu je uspelo od italijanske vojske dobiti dovoljenje, da iz ruševine dvigne usnjarske stroje in jih odpelje v Ljubljano. Kompletan vlak teh strojev je došel v Ljubljano. Z železniške postaje so stroje s tovornjaki prepeljali v staro Mergenthalarjevo tovarno v Moste. Z g. Kalinom sva se zapeljala v Trst in tam nabavila obdelovalne stroje in orodje. En prostor še kar v dobrem stanju smo opremili s stroji in tako je nastala mehanična delavnica, v kateri so se stroji obnavljali. Obnovljene stroje smo konzervirali in jih deponirali v prostore stare Mergenthalarjeve tovarne.

G. Kalin mi je izročil ključne delavnice in me postavil za vodjo delavnice. Istočasno pa me je pooblastil za nabavo materialov, ki so bili potrebni pri obnovi strojev. V času, ko so se stroji obnavljali, pa g. Kalin še ni vedel, ali bo obnovil porušeno tovarno v Mokronogu ali ne. Za takšno proizvodnjo usnja kot jo je g. Kalin načrtoval, je bilo kar nekaj objektivnih težav. Zemljišče za širitev je bilo omejeno. V neposredni bližini so se nahajali razni gostinski obrati, trgovine in stanovanjska poslopja. Lastniki teh objektov so povzročali mnogo težav s pritožbami predvsem vsled neprijetnega vonja, ki se je širil po celotnem trgu Mokronoga. Največji problem pa je bilo pomanjkanje vode, ki jo usnjarna potrebuje za normalno obratovanje. Že pri obstoječi proizvodnji je bilo nujno poseči v podtalnico z izkopom vodnjaka za črpanje vode. Vse te ovire so narekovale, da je g. Kalin razmišljal o novi lokaciji.

Nekajkrat se je srečal z g. Polakom iz Kranja, ki je bil lastnik tovarne usnja na Vrhniki. G. Kalina je zanimalo, zakaj je g. Polak leta 1931 prenehal s proizvodnjo v vrhniškem obratu. Sledil je odgovor, da se je v tistem času porušilo svetovno tržišče, kar ga je privedlo na boben. Ko si je g. Kalin ogledal stanje propadajoče usnjarne, se je odločil in leta 1943 kupil Polakovo tovarno usnja na Vrhniki.

Takoj so se začela pripravljala dela. V letu 1944 pa se je začelo intenzivno graditi novo tovarniško poslopje na prostoru stare tovarne. Tovarno je gradilo državno podjetje "Gradis" pod vodstvom ing. Ferjana. Že prvo leto svojega obstoja je 154 zaposlenih⁶ pričelo s proizvodnjo in pod vodstvom Kalina izdelalo 90.500 kvadratnih metrov vegetabilnega usnja. Prvi direktor je bil Pavel Dereani, vodja usnjarne Janez Krašovec, vodja kalorične centrale Anton Oblak ter vodja tehnične pisarne, stranskih obratov in montaže strojev Franc Okrajšek.

Po osvoboditvi je g. Savel Kalin usnjarno podaril državi. Naša oblast pa je pospešeno gradila z vsemi sredstvi, ki so bila na voljo, da bi premagala stisko v obutvi.

S tem zaključujem bežni prikaz, kako je tovarna usnja S. Kalin v Mokronogu prenehala s proizvodnjo in kako je nastala nova tovarna usnja S. Kalina na Vrhniki.

Vrhnika dne 30. 11. 2002

Opombe:

1. Franc Okrajšek (roj. 1911) se je v tovarni usnja v Mokronogu zaposlil leta 1936. Besedilo spominskega zapisa objavljamo brez popravkov, tako kot ga je napisal.
2. Usnje za podplate, strojeno v strojilnih jamah.
3. Usnje je že v tridesetih letih izvažal K. Pollak, lastnik tovarne INDUS v Ljubljani.
4. Ohranjeno je poročilo o bombardiranju Mokronoga. Član podokrožnega odbora Mokronog je 5. oktobra 1943 poročal okrožnemu odboru OF Novo Mesto: *"Danes ob 12 uri 30 minut so prihrumeli nad Mokronog trije nemški banditski aeroplani. Zmetali so precej bomb ter mesto skoro porušili. Tovarna usnja je bila zadeta. Izbruhnil je požar. Stroji niso poškodovani. Zadeto je skladišče, ki gori. Gasilci gasijo in mislim, da bo požar kmalu prenehal. Dimnik je popolnoma porušen... Za dosedaj je ugotovljenih 8 smrtnih slučajev (otroci, žene, starejši), težje ranjenih 6, lažje ranjenih je pa nekaj več."* (Arhiv Republike Slovenije, Odd. I, sign: AS 1494, Zbirka gradiva komitejev KPS in odborov OF na Dolenjskem).
5. Nemški okupator se je sredi junija 1941 umaknil iz Mirnske doline in jo prepustil italijanskim okupacijskim oblastem.
6. Po statistiki, objavljeni v glasilu IUUV Usnjar, je bilo v začetku leta 1946, ko je S. Kalin tovarno podaril državi, v njej zaposlenih 41, konec leta 1946 pa 190 delavcev.

MUZEJSKO DRUŠTVO VRHNIKA 1999–2002

Občni zbor muzejskega društva Vrhnika

22. oktobra 2001

V mali dvorani Cankarjevega doma na Vrhniki je bil 22. oktobra 2001 občni zbor Muzejskega društva Vrhnika. Vodil ga je g. Herman Bole.

Najprej je akad. dr. Branko Stanovnik predstavil 3. zvezek Vrhniških razgledov. Nato je ga. Špela Habič pokazala nekaj izbranih diapozitivov Vrhnike in njene okolice iz zbirke dr. Petra Habiča, ki jih je komentiral g. Janez Smrtnik. Sledila so poročila predsednice, blagajničarke in nadzornega odbora. Na podlagi ugotovitve, da je poslovanje društva potekalo v skladu s predpisi, je občni zbor sprejel razrešnico organov društva. Občni zbor je izvolil novo vodstvo. V izvršni odbor so bili izvoljeni: Marija Čarni (predsednica), Inka Krašovec (tajnica), Franci Dovč, Marija Malovrh (blagajničarka), Nataša Oblak, Ančka Petkovšek, Branko Stanovnik, Nuška Železnik in Milena Živec (podpredsednica), v nadzorni odbor Elica Brelih, Pavel Mrak in Niko Šušteršič, v disciplinsko komisijo pa Karli Drašler, Radoslav Grom in Pavel Zupan.

Občni zbor je sprejel tudi spremembo pravil društva glede na spremembo sedeža društva s Tržaške ceste št. 25 na št. 23.

Občni zbor se je končal svečano, s čestitkami članu g. Francu Okrajšku za devetdesetletnico.

Milena Živec

POROČILO PREDSEDNICE NA OBČNEM ZBORU 22. oktobra 2001

Na zadnjem občnem zboru 26. februarja 1999 – po smrti predsednika društva dr. Petra Habiča decembra 1998 – je bil izvoljen izvršni odbor društva v naslednji sestavi: Inka Krašovec (tajnica), Pavel Kunc, Marija Oblak Čarni (predsednica), Nataša Oblak, Ančka Petkovšek, Marija Rosenwirth (blagajničarka), Branko Stanovnik, Nuška Železnik in Milena Živec. V nadzorni odbor pa so bili izvoljeni: Franci Dovč, Pavel Mrak in Janez Verbič. Izvršni odbor se je skupaj z nadzornim odborom leta 1999 sestal petkrat, leta 2000 sedemkrat, leta 2001 pa trikrat. V tej poslovni dobi se je število članov povečalo na 170.

Novo vodstvo društva je nadaljevalo delo po ustaljenih usmeritvah. Tako smo

LETA 1999 pripravili naslednje dejavnosti.

1. Ob stoletnici smrti slikarja Jožefa Petkovška (1861–1898) smo postavili spominsko obeležje na njegovi rojstni hiši v Verdu št. 19. Odkritje plošče s krajšim kulturnim programom in priložnostno razstavo njegovih slik v galeriji Kašča je bilo 15. aprila 1999. Ploščo je odkril prof. dr. Nace Šumi. Društvo je ob tej priliki (z nekaj zamude zaradi tiskarne) izdalo razglednico po njegovi sliki Perice ob Ljubljani.

2. Ob 130-letnici rojstva in 70-letnici smrti slikarja Mateja Sternena (1870–1949) je bilo 17.

novembra 1999 v Cankarjevem domu na Vrhnikih predavanje o njegovem življenju in delu. Predaval je dr. Andrej Smrekar, direktor Narodne galerije v Ljubljani. Pred predavanjem smo si ogledali film Vojka Duletiča Slike iz galerije – slovenski impresionisti in priložnostno razstavo Sternenovih del, ki so v zasebni lasti.

Dne 11. decembra 1999 pa smo Mateju Sterneanu odkrili spominsko obeležje na Jernejevčevi hiši v Verdu št. 18. Ploščo je odkrila Sternanova učenka, akademska slikarka Jelica Žuža. Prireditelj je spremljal kulturni program, ki ga je režiral Matija Milčinski. V galeriji Kašča pa so bile razstavljene slike, ki jih hranijo slikarjevi sorodniki, in Sternanova Vrhnika, ki je v hrambi Industrije usnja Vrhnika.

3. Konec junija je izšel 2. zvezek Vrhniških razgledov. Prinesel je literarno delo Rdeče nebo avtorja Ivana Malavašiča iz Podlipe. Zvezek je uredil akad. dr. Branko Stanovnik. Delo smo 20. oktobra 2000 predstavili v Cankarjevem domu na Vrhnikih, kjer je pogovor z avtorjem vodil mag. Ivan Sivec. Predstavitelj je popestril upokojski pevski zbor Zarja pod vodstvom Ivana Malavašiča.

4. To leto nas je precej zaposlovalo vprašanje, kako najti možnosti za pridobitev zbirke (prek 1000) arheoloških predmetov, ki jih je pri potapljanju v Ljubljani zbral g. Miro Potočnik in jih je ponudil Vrhnikih v odkup. Z Občino Vrhnika je društvo pripravilo vlogo za sofinanciranje odkupa te zbirke in jo poslalo Ministrstvu za kulturo. Pomen omenjene zbirke namreč presega občinske okvire. Ministrstvo je bilo pripravljeno financirati konseviranje in postavitve zbirke. Občina pa naj bi zbirko pridobila. Vprašanje je ostalo odprto in je aktualno še danes.

Prav tako je ostalo odprto vprašanje prevzema in postavitve del akademskega slikarja, vrhniškega rojaka Florisa Oblaka (rojenega l. 1924

na Stari Vrhnikih). Slikar je pred leti ponudil Vrhnikih svoje slike v dar.

Za prevzem obeh zbirk društvo lahko da le pobudo. V obeh primerih bi bilo potrebno angažiranje kulturnih institucij in določena finančna sredstva. Društvo bi sodelovalo. Obe zbirki pa bi gotovo pomenili promocijo Vrhnikih. Obogatili bi njeno kulturno in s tem tudi turistično ponudbo.

5. Ob podpori Občine, zlasti župana g. Tomšiča, smo konec leta uspeli pri svojih prizadevanjih za t. i. Muzejsko hišo. Dobili smo prostore v nekdanjem Rokodelskem domu na Tržaški cesti št. 23 na Vrhnikih.

LETA 2000 pa so potekale naslednje dejavnosti.

1. **Muzejska hiša.** Prevzeli smo prostore in jih delno opremili s pohištvo (stoli, omare, mize), ki sta nam ga podarili Občina in podjetje Fortrade d. o. d. Fortuna. Društvo je kupilo razstavne panoje za fotografije in vodila na stenah za obešanje panojev.

2. **Zbiranje fotografskega gradiva.** S pridobitvijo muzejskih prostorov smo lahko začeli zbirati gradivo. Odločili smo se, da bomo najprej začeli zbirati fotografije. V Našem časopisu smo objavili povabilo občanom, da prispevajo fotografije iz svojih zbirk. V muzejskih prostorih pa smo uvedli dežurstvo dvakrat na teden po dve uri, ko so člani društvenega odbora sprejemali fotografije. Občane pa smo obiskali tudi doma, če so tako želeli. Odziv je bil nepričakovano dober. V kratkem smo zbrali več kot 500 fotografij. Nekateri so izročili originale, večino pa smo kopirali. Nastavili smo evidenčno fotografij in darovalcev oz. izročiteljev.

3. **Razstava fotografij "Iz naših albumov".** Že poleti smo pripravili razstavo zbranih fotografij. Naslovili smo jo "Iz naših albumov". Pri-

pravili smo jo člani društva pod strokovnim vodstvom kustosa Mestnega muzeja Ljubljana g. Janeza Kosa. Tehnično nam je pomagalo osebje Cankarjevega doma. Pripravili smo vabilo v obliki zgibanke, v kateri smo objavili imena darovalcev fotografij in kratek sestavek o delu in načrtih Muzejskega društva. Razstava je bila odprta v mali dvorani Cankarjevega doma od 25. avgusta do 13. septembra 2000. Po zaprtju smo jo prenesli v društvene prostore, kjer je na ogled med uradnimi urami.

4. Publikacije. Decembra smo izdali 3. številko Vrhniških razgledov. Prinaša prispevke s posvetovanja o sožitju na zahodnem robu Barja, ki je bilo novembra 1998. Zbornik je posvečen pokojnemu predsedniku društva dr. Petru Habiču, ki je posvet o Barju organiziral in vodil. Prinaša tudi njegov življenjepis in bibliografijo.

S Cankarjevim domom smo poleti izdali zgibanke o Rimskem zapornem zidu nad Vrhniko, ki jo je pripravil dr. Marko Frelj. Poročilo o tej publikaciji je bilo objavljeno v decembrski številki (leto 2000) Našega časopisa.

S Cankarjevim domom sodelujemo tudi pri pripravi monografije o slikarju Simonu Ogrinu, ki naj bi izšla oktobra 2001 ob 150-letnici njegovega rojstva.

5. Srečanje z rojaki. V vrsti srečanj z rojaki smo sredi decembra 2000 v Muzejski hiši pripravili srečanje s predstavniki Markljevega rodu, ki nam je prav popestrilo december. Iz njihovega pripovedovanja smo zvedeli, da je njihov ded, gostač v Železnikih na Gorenjskem, že pred stoletjem prišel z družino na Vrhniko. Ta je tedaj očitno veljala za kraj, kjer ni težko dobiti dela, kjer so možnosti za življenje ugodnejše. Pridni in podjetni so si Markljevi kmalu postavili svoj dom. Bili so delavci, trgovci, pomočniki slikarja Ogrina, uspešni čebelarji. Vrhniki pa so dali kar osem fotografov. Njihovo pripoved smo zabeležili. Poročilo o srečanju

je prinesel tudi Naš časopis v januarški številki leta 2001.

6. Izleti. Aprila smo organizirali ogled Rimskega zapornega zidu nad Vrhniko iz 4. stoletja, na Lanišču in na Hrušici (Naš časopis, maj 2000). Maja pa smo priredili izlet v Šempeter v Savinjski dolini in v Celje. V Šempetru smo si ogledali staro rimsko nekropolo. V Celju pa Pokrajinski muzej in posebej razstavo o celjskih grofih, nato še zgodovinske spomenike v mestu in stari celjski grad. Obe ekskurziji sta bili strokovno vodeni. Razveseljiva je bila kar številna udeležba. Pokazalo se je, da se občani zanimajo tudi za izlete s kulturnozgodovinskim programom.

7. Spominska obeležja. Imenovali smo odbor za postavitev spominskih obeležij slikarju Simonu Ogrinu (1851–1930) ob 150-letnici rojstva in pridobili nekaj dokumentacije.

8. Društvo se je odzvalo na aktualna vprašanja v občini. Na sejah smo med drugim razpravljali o poimenovanju nove šole na Vrhniki (poročilo v Našem časopisu, marec 2000). Govorili smo o vprašanih, ki se tičejo kulturnih spomenikov. S predstavniki Regionalnega zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine smo se dogovorili za predavanje o kulturnih spomenikih na Vrhniki, njihovem pomenu in ustrezni zaščiti (v zvezi z elaboratom o prostorskem planiranju). Predavanje z diapozitivi objektov in ambientov bo decembra letos.

LETO 2001

Načrt dela za leto 2001, ki predvideva pravzaprav nadaljevanje že zastavljenega dela, smo v precejšnji meri že doslej izpolnili.

1. Od **spominskih obeležij**, ki smo jih načrtovali že leta 1999, smo letos postavili slikarju Simonu Ogrinu (1851–1930) naslednja: 4. oktobra na njegovi rojstni hiši na Stari Vrhniki in

8. oktobra na hiši, kjer je živel in ustvarjal na Vrhnikih, tj. na Tržaški cesti 26. Pri načrtovanju postavitve plošč je sodelovala ga. Mojca Arh - Kos z Ljubljanskega regionalnega zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine. Plošče je oblikoval in vgradil g. Pavle Mrak, iz domačega lesnobraškega marmorja jih je izdelalo podjetje Mineral iz Ljubljane. Proslavljanje slikarjeve 150-letnice smo uskladili s Cankarjevim domom, ki je izdal Ogrinovo monografijo, in Rodoslovno sekcijo, ki je pripravila slikarjev rodovnik. Naši člani pa so sodelovali tudi v uredniškem odboru monografije.

Načrtovali smo, da bomo letos postavili tudi spominsko ploščo bratoma Ivanu in Francu Jagru, rojenima v Bistri. Leto 2001 je namreč tudi 130-letnica rojstva arhitekta Ivana Jagra (1871–1950), ki ga štejejo med začetnike sodobne slovenske arhitekture. Odkar se je preselil v ZDA, je njegovo najpomembnejše delo urbani-

stični načrt Minneapolisa. Njegov brat, duhovnik in čebelar Franc Jager (1869–1941), pa je bil prvi profesor čebelarstva na državni univerzi v Minneapolisu. Oba sta bila med prvo svetovno vojno na solunski fronti. Med obiskom v rojstnem kraju sta prebivala v gradu Bistra. Pri postavitvi spominskih obeležij bratoma Jager je želela – tudi finančno – sodelovati KS Verd. Po mnenju Ljubljanskega regionalnega zavoda za varstvo kulturne dediščine pa je treba nekatere podatke, zlasti o njunem bivanju v Bistri, še dopolniti. Tako načrtujemo še zbirati gradivo in pripraviti predavanji o obeh bratih Jager.

2. Nadaljevali smo **zbiranje fotografij**. Po sklepu izvršnega odbora smo letos zbirali predvsem fotografije vrhniškega **fotografa Ivana Tišlerja**. V Našem časopisu smo objavili vabilo občanom, naj prispevajo njegove fotografije, kajti Tišlerjeva zapuščina žal ni ohranjena. Zbrali smo več kot 200 fotografij. 16. oktobra smo pripravili po-

96. Odkritje spominske plošče slikarju Simonu Ogrinu na Stari Vrhnikih ob 150-letnici rojstva. O njegovem rodu govori Ema Goričan.

govor o Ivanu Tišlerju (1887–1983). Nanj smo povabili njegovo vnukinjo, go. Vladošo Elesini, in njegovo učenko in kasneje pomočnico, go. Metko Turšič. Za to priložnost smo pripravili tudi razstavo njegovih fotografij (g. Franci Dovč v sodelovanju z go. Mileno Živec in Natašo Oblak). Izkazalo se je, da svojega mojstra fotografije na Vrhniki zelo malo poznamo. Bil je v svojem času vrhunski, mednarodno priznan fotograf. Leta 1926 je za tri portrete v Rimu prejel "diplomo velike palme časti" in zlato medaljo za umetniško izvršena dela. Fotografski atelje je imel v tridesetih letih tudi v Splitu. Bil je režiser, v vrhniškem Rokodelskem domu je na oder postavil številne predstave, zlasti Cankarjeva dramska dela. Tudi sam je pisal igre. Potrebno bo nadaljevati iskanje podatkov o njegovem šolanju v Združenih državah Amerike in o njegovem delu, pripraviti večjo razstavo njegovih fotografij in jih strokovno obdelati.

3. Izdaja **Vrhniških razgledov** je najbolj zahtevna naloga društva, predvsem zaradi pomanjkanja finančnih sredstev. Zaradi negotovosti, ali bomo mogli plačati vsaj tiskanje in druge tehnične storitve, če preostala plačila in honorarje odmislimo, zbornik nekako ne more zaživeti, čeprav je videti, da s prispevki ne bi bilo težav. Z zadnjo številko, ki smo jo danes predstavili, je zaradi preobremenjenosti odstopil tudi dosedanji urednik dr. Stanovnik. Ker so drugi člani uredništva pripravljene ostati, je IO društva pretresel možnosti, da bi zbornik izdajali še naprej, da ne bi bilo spet večletne prekinitve. Nekaj strokovnjakov, ki smo jih povabili k sodelovanju v uredniškem odboru, se je vabilu odzvalo. Tako bi strokovno plat rešili. Glede denarja pa nam daje upanje dejstvo, da se letos društva prvič financirajo po programih, ki smo jih poleti prijaviли občini Vrhnika na podlagi razpisa. Vendarle pa nismo še dobili obvestila, koliko nam bodo dodelili. In ker je že konec oktobra, bo do konca leta težko pripraviti in izdati novo številko, tudi če bo finančno vprašanje ugodno rešeno. Možno pa je,

da bi jo samo pripravili, ker je dovolj gradiva že zbranega, in bi jo oddali v tiskarno na začetku prihodnjega leta.

4. V minuli poslovni dobi je v Našem časopisu izšlo 15 poročil o delu društva, v Delu 3 najave društvenih prireditev in v Obvestilih Arhiva Republike Slovenije eno poročilo o prireditvi.

Na Vrhniki, 22. oktobra 2001

Marija Oblak Čarni

POROČILO O DELU MUZEJSKEGA DRUŠTVA V LETU 2002

Na občnem zboru 22. oktobra 2001 izvoljeni odbor se je konstituiral na seji 5. novembra 2001. V letu 2002 se je izvršni odbor dvakrat sestel z nadzornim odborom. Nekajkrat sta se sestala uredniški odbor zbornika Vrhniki razgledi in odbor za pripravo razstave in srečanja z občani na temo usnjartvo na Vrhniki.

S Cankarjevim domom smo 12. decembra 2001 organizirali **predavanja konservatorjev** ljubljanskega Regionalnega zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine. Predavali so Blaž Peršin, Boris Vičič, Mojca Arh Kos, Damjana Pediček Terseglav in Petra Jernejec Babič. Pod skupnim naslovom Kulturna dediščina – vrednote današnjega časa, so pred polno malo dvorano Cankarjevega doma predstavili arheološke, umetnostnozgodovinske, etnološke in krajinske podobe naše občine. Svoje zgoščene predstavitve so bogato popestrili z diapozitivi (Poročilo v Našem časopisu, jan. 2002).

V letu 2002 smo nadaljevali z **zbiranjem gradiva o zgodovini Vrhnike**. Zbrali smo več kot 300 starih fotografij in precej dokumentov. Med njimi sta zlasti pomembni obsežna zbirka načrtov vrhniškega stavbenika Petra Revna

(1902–1986) in zbirka dokumentov o profesorju čebelarstva Francu (Francisu) Jagru iz arhiva univerze v Mineapolisu v ZDA. Zbrali smo tudi nekaj knjig in predmetov ter posneli nekaj primerov narečnega govora starejših Vrhničanov.

Pozornost smo posvetili predvsem zbiranju gradiva za teme, ki jih načrtujemo v nekaj letih podrobneje obdelati. To so **vrhniška Stara cesta, pristanišča ob Ljubljani, fotograf in kulturni delavec Ivan Tišler ter usnjarstvo na Vrhniku**. V letu 2002 smo zbrali precej gradiva zlasti o usnjarstvih delavnicah in industrijskih obratih na Vrhniku. Tako smo decembra v društvenih prostorih postavili razstavo **“Iz zgodovine usnjarstva na Vrhniku”**. Uvodno predavanje je imela zgodovinarica Olga Pivk. Ob tej priložnosti smo pripravili tudi srečanje z občani in v pogovoru z njimi dopolnjevali podatke (NČ, dec. 2002).

Nadaljevali smo akcijo za **postavitev spominkega obeležja bratoma Jager**. Marca smo pri-

pravili predavanji o njunem življenju in delu. O Francu Jagru je predaval Franci Dovč, o Johnu Jagru pa Pavel Mrak. Predavanji sta popestrila z diapozitivi in razstavljenimi dokumenti in fotografijami (NČ, mar. 2002).

S Cankarjevim domom smo januarja pripravili **predstavitve magistrske naloge Tatjane Oblak Milčinski** “Vrata v Verdu – oblikovni in simbolni pomen hišnih vhodov”(NČ, jan. 2002) in septembra postavitev razstave in predavanje Špele Habič **“Pivška jezera ali kje se prične Ljubljana”** (NČ, okt. 2002).

Zbrali smo **prispevke za 4. številko zbornika Vrhniški razgledi** in ga oddali v lektoriranje. S sponzorskimi prispevki članov društva in prednaročili načrtujemo zbornik izdati spomladi leta 2003.

Vodili smo evidence sprejetega gradiva. Redno, enkrat tedensko, smo dežurali v društvenih prostorih, v času razstave pa dvakrat, na željo obiskovalcev tudi večkrat.

Marija Oblak Čarni

SEZNAM ILUSTRACIJ

- 1.. Cerkev sv. Nikolaja na Kurenu. Foto Mojca Arh Kos, 2002. Zavod za varstvo kulturne dediščine, Območna enota Ljubljana (odslej ZVKD Lj.), film 2251.
2. Notranjščina cerkve sv. Nikolaja na Kurenu. Foto Mojca Arh Kos, 2003. ZVKD Lj., film 2256.
3. Pogled s Storževega griča na Barje. Foto: Franci Dovč, 1963. Orig diapozitiv hrani avtor, barvna kopija je v dokumentaciji Muzejskega društva Vrhnika (odslej MDV).
4. Člani Muzejskega društva Vrhnika ob rimskem zapornem zidu nad Zaplano, 8. aprila 2000. Foto: Tatjana Oblak Milčinski. MDV.
5. Potek rimskega zapornega zidu na ozemlju občine Vrhnika. Dr. Marko Frelj, Rimski zid v Sloveniji, sektor Verd – Zaplana nad Vrhniko. Izdala občina Vrhnika in Muzejsko društvo Vrhnika, Vrhnika 2000 (zgbanka).
6. Sramotilni steber – pranger na Vrhniki na načrtu ceste Vrhnika – Logatec – Planina iz let 1770 – 1790. Arhiv republike Slovenije (odslej AS), Mapa XIII 3.
7. Kotnikova hiša v Verdu. F. Dobrovoljc, Cankarjev album, Ljubljana 1972, str.150.
8. Verd in Mirke na kartah Franciscejskega katastra iz leta 1823. AS, Franciscejski kataster, Postojnska kresija, k. o. Verd.
9. "Sodnija" na Vrhniki, pred l. 1820 Kalinova hiša, Cankarjev trg 8. Foto: Tatjana Oblak Milčinski, 1998.
10. Lenarčičeva kašča v Verdu, nekoč Varškova domačija. Foto: I. Dobrovoljc ok. leta 1980. ZVKD Lj.
11. Železniška čuvajnica nad Verdom. Foto: J. Novopacky, ok. leta 1856. Narodni muzej v Ljubljani, grafični kabinet.
12. – 14. Poskus rekonstrukcije vasi Verd s Kotnikovim posestvom v letih 1824, 1937 in 1987. Aksometrija N. Oblak.
15. Kotnikovo posestvo ok. leta 1900. Zadaž desno Lenarčičeva tovarna harmonijev na Lošci. Izsek iz panoramskega posnetka Vrhnike. Fotografija v lasti družine Verbič, Vrhnika.
16. Hotel "Črni orel" na Vrhniki. Foto: T. Oblak Milčinski, 1998.
17. Razorčeva domačija na Mirkah. Foto: N. Oblak, 1996
18. Parketarna v Verdu. Razglednica odposlana 29. 8. 1899. Vrhnika, prečuden kraj. Kraji v občini Vrhnika na starih razglednicah. Uredil J. Šumrada, Vrhnika 1990, fotogr. 11.
19. Vzorci parketnih plošč parketarne "Franc Kotnik". Mitja Kreft, LIKO 110 let, Vrhnika 1982.
20. – 21. Opekarna Franc Kotnik. Kranjsko v slikah in opisih, Ljubljana 1898. (Knjižnica Narodnega muzeja v Ljubljani, št. II. 11434, Laurenčič J.)
22. Člani "Ognjegasnega društva Verd", 1895. Fotografijo hrani Gasilsko društvo Verd.
23. Litoželezni most prek Ljubljanice. Fotografija 1895. F. Dobrovoljc, Cankarjev album, str.153.
24. Unkovše, zahodno pročelje. Foto: N. Oblak, 1998.
25. Jožef Petkovšek, Hrenova hiša v Verdu, 1883. T. Brejc, Jožef Petkovšek 1861 – 1898, razstavniki katalog, Narodna galerija, Ljubljana 1982, str. 93.
26. Načrti za adaptacijo stanovanjske hiše Franca Kotnika iz Verda št. 28, 1877. Zgodovinski arhiv Ljubljana (odslej ZAL), Gradbene zadeve, VRH 2, a. e. 523.
27. Osrednji del Verda s kapelico sv. Florijana. Razglednica, last Janeza Žitka, Vrhnika.
28. Jožef Petkovšek, Perice ob Ljubljani, 1886. T. Brejc, nav. delo, str. 31.
29. Rojstna hiša slikarja Jožefa Petkovška, danes Verd št. 19. Zavod RS za varstvo kulturne dediščine, INDOK center, šte. 124 765.
30. Grad Šrajbarski turn, razglednica iz leta 1910. . I. Jakič, Vsi slovenski gradovi, Ljubljana 1997, . str. 332.
31. Tovarna harmonijev "Jos. Lenarčič & Co." na Lošci na Vrhniki. Kranjsko v slikah in opisih, Ljubljana 1898.
32. Josip Lenarčič s svojimi delavci iz opekarne, s posestva, delovodji, pisarniškim in hišnim osebjem. Foto: I. Tišler ok. l. 1924. Fotografija last Marije Rosenwirth, Verd.

33. Ivan Rosewirth st. v Lenarčičevem avtomobilu kot šofer na Soški fronti. Fotografija last S. Šušteršič, Vrhnika.
34. Kovana železna vrata v opečnatem zidu na posestvu v Verdu. Foto: Juša Vavken, 1970. ZVKD Lj., film I/28.
35. Popis zaplenjene Lenarčičeve hišne opreme, 16. julij 1946. ZAL, VRH 12, KLO Verd, 1946.
36. Kapelica sv. Florijana 1953. Foto: M. Zadnikar, Zavod RS za varstvo kulturne dediščine, INDOK center, št. 22023 S.
37. Glavni vhod na Lenarčičevo posestvo v Verdu leta 1930. Fotografija last Stanke Šušteršič.
38. Vhod na kmetijsko posestvo Cankarjevo v Verdu ok. leta 1955. Fotografija last Janeza Žitka.
39. Vhod na posestvo v Verdu leta 1998. Foto: N. Oblak.
40. Pročelje Lenarčičeve hiše v Verdu, ki mu je v neurju podirajoče se drevo posnelo balkon na mansardi. Foto: N. Oblak, 1998.
41. Gospodarsko poslopje (furmanska štala) na posastvu v Verdu l. 1995. Foto: N. Oblak.
42. Gospodarsko poslopje na posestvu v Verdu l. 1997. Foto: T. Oblak Milčinski.
43. Gospodarsko poslopje (furmanska štala) na posestvu v Verdu l. 1998. Foto: N. Oblak.
44. Poskus rekonstrukcije razvojnih faz Kotnik Lenarčičevega posestva v Verdu v letih 1798 – 1998. Aksonometrija, N. Oblak.
45. Kotnik Lenarčičeva stnovanjska hiša v Verdu. Risba, N. Oblak, 1998.
46. Prečni prerez govejega hleva na posestvu v Verdu. Posnetek obstoječega stanja 1998, N. Oblak.
47. Vzdolžni prerez govejega hleva na posestvu v Verdu. Posnetek obstoječega stanja 1998, N. Oblak.
48. Veliki goveji hlev na posestvu v Verdu, pogled z jugovzhodne strani. Risba, N. Oblak, 1998.
49. Veliki goveji hlev na posestvu v Verdu, pogled s severozahodne strani. Risba, N. Oblak, 1998.
50. Vhodna lopa pred vrati magazina na posestvu v Verdu. Risba, N. Oblak, 1998.
51. Unkovše. Risba, N. Oblak, 1998.
52. Dvorišče, obdano z gospodarskimi poslopji. Risba, N. Oblak, 1998.
53. Vizija prenove posestva v Verdu, tloris. Risba, N. Oblak, 1998.
54. Vizija prenove posestva v Verdu. Aksonometrija, N. Oblak, 1998.
55. Jožef Kotnik 1804 – 1858. Fotografija last Ane Czižek, Vrhnika.
56. Gertruda Kotnik, por. Klinar, 1813 – 1893. Fotografija last Ane Czižek.
57. Poroka Karla Jelovška v Verdu, 13. 8. 1888. F: Dobrovoljc, Cankarjev album, str. 32.
58. Karel Jožef Kotnik 1875 – 1910. M. Kreft, 120 letnica LIKA, str. 119.
59. Družina Ane in Josipa Lenarčiča. Foto: D. Rovšek ok. l. 1900. Fotografija last A. Czižek.
60. Prvi vlak na postaji Vrhnika – trg, 6. januar 1935. Fotografija last Janeza Smrtnika, Vrhnika.
61. Osebe postaje Vrhnika, 1938. Fotografija last Milka Krofliča, Ljubljana.
62. Tloris postaje in prerez vodnjaka na vrhniški postaji.
63. Postaja Vrhnika. Fotografija last M. Krofliča.
64. Razbit avtobus po trčenju z vlakom med postajama Log in Drenov Grič 15. decembra 1930. Fotografija last Janeza Smrtnika.
65. "9 ljudi v gorečem avtobusu", Slovenec, Ljubljana, 16. decembra 1930, str. 1. Poročilo o trčenju vlaka in avtobusa med postajama Log in Drenov Grič 15. decembra 1930.
66. Zdravko Kroflič, šef postaje Vrhnika, 1938. Fotografija last M. Krofliča.
67. Gradnja postaje Vrhnika trg. Foto: F. Markelj 1934. MDV.
68. Slavnost ob otvoritvi postaje Vrhnika trg, 6. 1. 1936. Foto: F. Markelj, MDV.
69. Marijan Marolt, portret. M: Marolt, Jože Petkovšek, Življenjepisna povest, Buenos Aires 1975, str. 264 sledeče.
70. Simon Ogrin: Posestvo Žitkovich. Olje, ok. l. 1880. Prav tam.
71. Isto posestvo, lastniki Maroltovi, leta 1945. Prav tam.
72. Naslovnica knjige Marijan Marolt, Jože Petkovšek, Buenos Aires 1975. Založila Slovenska kulturna akcija. Znamko z motivom Petkovškove slike DOMA je izdalo jugoslovansko podjetje PTT leta 1967
73. Francis Jager. Fotografija verjetno iz l.1892. Original hrani Državna Univerza Minnesota, ST. Paul, Minnesota, ZDA, kopija MDV.
74. Francis Jager, fotografija objavljena v Minneapolis Times Tribune 29. 4. 1940. Nahajališče isto kot zgoraj.
75. Mound, Minnesota, ZDA, zadnja fara Francisa Jagra. Nahajališče isto kot zgoraj.
76. Francis Jager ob panju čebel. Nahajališče isto kot zgoraj.
77. Naslovnica cikla Jagrovih radijskih predavanj o čebelji industriji. Nahajališče isto kot zgoraj.

78. Razprava F. Jagra o prezimovanju čebel. Nahajališče isto kot zgoraj.
79. Jagrov čebelnjak v St. Bonifaciusu v Mennesoti, ZDA. Nahajališče isto kot zgoraj.
80. Major Francis Jager kot vodja ameriške pomoči v opustošeni pokrajini ob Črni reki na ozemlju današnje Makedonije, september 1918. Nahajališče isto kot zgoraj.
81. Listina z zahvalo predsednika Združenih držav Amerike Francisu Jagru 11. aprila 1918 za uspešno poslanstvo na Balkanu. Nahajališče isto kot zgoraj.
82. Božidar Jakac portretira Ivana Jagra v letih 1958, 1959 v času svojih obiskov v ZDA. Ivan Nemanič, Zakladnica fotografij Božidarja Jakca, Diapozitivi 1946 – 1989, Novo mesto, Mestna občina, 2002, str. 65, reprodukcija v dodatku.
83. Oprema Narodne kavarne v Ljubljani na današnjem Dvornem trgu (danes knjižnica O. Župančiča) po načrtih Ivana Jagra. Nadja Zgonik, Podobe slovenstva, Ljubljana: Nova revija 2002, str. 36, Enciklopedija Slovenije, zv. 4, str. 247.
84. Jagrov znak, s katerim je opramljal gradivo v svoji knjižnici in dokumentaciji.
85. Stavba osnovne šole v Blatni Brezovici, kjer so bili v letih 1980 do 2002 shranjeni vrhniški arhivi. Raziskovalni tabor Vrhnika 1996 (arhitektura, etnologija, umetnostna zgodovina), Občina Vrhnika in Zveza kulturnih organizacij Vrhnika. Foto: Čvetka Požar.
86. Načrt za povišanje zvonika v Verdu, ki ga je leta 1901 naredil "stavitelj" F. Kandela. ZAL, VRH 2/1521, fasc. 14.
87. Žive jaslice v Ligojni 2002. Marija in Jožef iščeta prenočišče. Fotografija last Marte Samotorčan, Ligojna.
88. Vsi nastopajoči na predstavi Žive jaslice, 2002. Fotografija last M. Samotorčan.
89. Vrhnika ok. leta 1920. Razglednica. V ospredju desno Pollakova tovarna usnja. Vrhnika, prečuden kraj. Fotogr. 10.
90. Lužilne jame v Industriji usnja Vrhnika. Foto: M. Pogačar, 1955. Dokumentacija IU.V.
91. Predstrojilne jame za vegetabil (rastlinsko) strojenje v Industriji usnja Vrhnika. Foto: M. Pogačar, 1955. Dokumentacija IU.V.
92. – 93. Struženje kož in odstranjevanje ščetin v Industriji usnja Vrhnika. Foto: M. Pogačar, 1955. Pravitam.
94. Vrhnika s širšo okolico. Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763 – 1787. Sekcija 189 Vrhnika, zvezek 2, Ljubljana 1996.
95. Poznobaročna kapelica – kakovostno zasnovano zidano znamenje – v Verdu (Podgorje), ki stoji še danes.
Na vojaškem zemljevidu 1763 – 1787 je označena kot "Capella" pri vasi "Podgorie". Foto: T. Oblak Milčinski, 1999.
96. Odkritje spominske plošče slikarju Simonu Ogrinu 4. oktobra 2001 na Stari Vrhniki. O slikarjevem rodu govori Ema Goričan. Foto: M. Markelj, MDV.

VRc P 908
VRHNIŠKI...
2003

908(497.4 Urhnik)

09001182

COBISS S

KUJZINICA VRHNIKA

